

ÁDEBIYAT

Ulwma orta bilim beriw mektepleriniń
6-klası ushın sabaqlıq

Ózbekstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw
ministrliği basıp shıǵarıwǵa usınıs etken
jańa basılımı

TASHKENT – 2022

UO'K 821.512.121(075.3)
KBK 83.3(50'zb-6Qor) ya72
0-74

Dúziwshiler:

Q.ORAZÍMBETOV, B.GENJEMURATOV, G.BEGMURATOVA

Pikir bildiriwshiler:

Yusupov Qonisbay – Berdaq atındaǵı QMU docenti, pedagogika ilimleri doktori
Arzıbekova Almagúl – Taqıyatas rayonlıq 7-sanlı mekteptiń joqarı kategoriyalı
qaraqalpaq tili hám ádebiyatı pání muǵallimi

Shártli belgiler:

Este saqla!

Bunı biliń!

Tıńlań

Joybar

Jazıw

Oyla!

Juplıqta isleń!

Topar menen
isleń!

Alım pikiri

Tapsırma

Sózlik

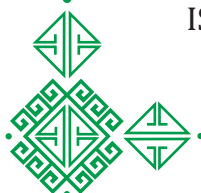
Kóriń

Ádebiyat [TEKST]: 6 -klass ushın sabaqlıq /
Q.Orazımbetov [hám basqalar.] – Tashkent: Respublika bilimlendiriw orayı,
2022. – 224 b.

Respublikalıq maqsetli kitap qorı qarjıları esabınan basıp shıǵarıladı.
Original maket hám dizayn koncepciyası Respublikalıq bilimlendiriw orayı tárepinen
islendi.

ISBN 978-9943-8171-0-4

© Respublika bilimlendiriw orayı, 2022

MAZMUNÍ

KIRISIW.....	6
--------------	---

I BÓLIM: HÁRBIR KÚN – SABAQ

NÁJIM DÁWQARAEV: INTERNATTA.....	8
KÓRKEM SHÍĠARMANÍ TALQÍLAWDÍ ÚYRENIW: KÓRKEM SHÍĠARMA TILI	18
IBRAYÍM YUSUPOV: DALA ÁRMANLARÍ.....	19
KÓRKEM SÚWRETLEW QURALLARÍ	36
SHAWDÍRBAY SEYITOV: KÓP EDI KETKEN TÍRNALAR	38
KÓRKEM ANALIZ TIYKARLARÍ. KÓRKEM SHÍĠARMADA WAQÍYALAR BAYANÍ.....	59
BAXTIYAR GENJEMURATOV: MÓDE XAN SÓZI YAKI SHÍN JIPEGINDEGI BITIK.....	62
KÓRKEM TALQÍLAW TIYKARLARÍN ÚYRENIW: KÓRKEM TEKSTTÍN ÓZINE TÁN ÓZGESHELIKLERI	70
ABDULLA QAHHAR: URÍ.....	71

II BÓLIM: SÓZ TILSIMI

SALT -DÁSTÚR JÍRLARÍ	77
BESIK JÍRÍ.....	79
TOY QOSÍQLARÍ.....	80
MUŃ-SHER QOSÍQLARÍ.....	82
HÁWJAR	82
JOQLAW.....	84
AYTÍMLAR.....	85
BÁDIK.....	85
GÚLAPSAN	86
YARAMAZAN	86
XALÍQ AŃIZLARÍ	88

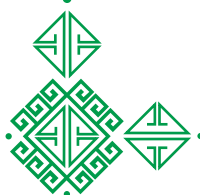

MAMAN BIY HÁM SANSÍZBAY	89
EREJEP TENTEKTIŇ TUWÍLÍWÍ	91
TURÍM BIY	92
TEORIYALÍQ MAĠLÍWMAT: AŇÍZLAR, RÁWIYATLAR, ÁPSANALAR TUWRALÍ TÚSINIK.....	93
SHESHENLIK SÓZLER	94
JIYRENSHENIŇ BAYRAQ ALÍWÍ	94
BAYÍWLÍLARDIŇ QUDASHÍLÍĠÍ.....	95
KÚLDIRGI SÓZLER.....	96
ÓMIRBEK LAQQÍ	96
NASÍRATDIN ÁPENDINIŇ XANDÍ JEŇIWI.....	98
MAQTÍMQULÍ	99
BOLARSAŇ	99
DÁWRAN TABÍLMAS	100
ABAY QUNANBAEV	101
ILIM TAPPAY MAQTANBA.....	101

III BÓLIM: FANTASTIKA HÁM QÍZÍQLÍ WAQÍYALAR

SÁDIRBAY ISMAYLOV: JÚREK GALAKTIKASÍ.....	105
TEORIYALÍQ MAĠLÍWMAT:ILIMY FANTASTIKA TUWRALÍ TÚSINIK	116
KÓRKEM SÚWRETLEW QURALLARÍ: GIPERBOLA HÁM LITOTA HAQQÍŇDA TÚSINIK	117
MURATBAY NÍZANOV: JAT JURTTAGÍ JETI KÚN	118
ALEKSANDR BELYAEV: JOĠALĠAN KEMELER ATAWÍ.....	135
JYUL VERN: ON BES JASLÍ KAPITAN.....	148
KÓRKEM TALQÍLAW TIYKARLARÍN ÚYRENIW: PORTRET	152

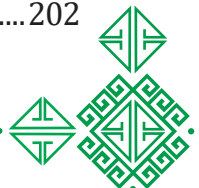
IV BÓLIM: RÁNBÁREŇ TUYǴÍLAR

KÚNXOJA IBRAYÍM ULÍ	168
JAYLAWÍM	168
NEGE KEREK?	171
ÁJINIYAZ QOSÍBAY ULÍ	173
ELDI KÓRER KÚN BARMEKEN?	173
ELLERIM BARDÍ	174
ABBAZ DABÍLOV	176
NÁMÁRT JIGIT NEGE DÁRKAR?	176
BÁHÁR	177
TILEWBERGEN JUMAMURATOV	179
MOYNAQTA	179
ÓZ ÚYIM	182
ABDULLA ARIPOV	183
NE USHÍN SÚYEMEN ÓZBEKSTANDÍ?	184
ANA JER	185
XALQÍM	186
UZAQBAY PIRJANOV	188
QOŇÍRAT	188
QARAQALPAQPAN	190
MEN TUWÍLGAN JERDE	192
TEORIYALÍQ MAGLÍWMAT: UYQAS HAQQÍNDÁ TÚSINIĆ	193

QOSÍMSHA OQÍW USHÍN

BERDAQ ĞARĜABAY ULÍ: AMANGELDI	196
RASUL GAMZATOV: BALALÍQTAĜÍ UMÍTÍLMAS WAQÍYA	199
XUDAYBERDI TOXTABAEV: SARÍ DÁWDI MINIP	202

Kirisiw

Qádirli oqıwshılar! Sóz qádirin biletuǵın xalqımız báhama sózdiń kúshine, sóz qúdiretine isengen. Hárbir kúnnen sabaq alıp, keleshek áwladqa ótmishtegi tájiriybelerin, ózleriniń danalıq pikirlerin miyras etip qaldırǵan.

6-klasta ádebiyatımızǵa ózleriniń saylandı shıǵarmaları menen úles qosqan sóz sheberleriniń dóretpeleri hám sóz sıyqırın anlap, tábiyat penen tillesip, sóz qúdiretine bas iygen ata-babalarımızdıń miyrası menen tanısamız.

Batırılıǵı, sheshenligi, ádilligi, mártlik isleri ańızǵa aylanǵan tulǵalarımız tuwralı bilip alamız. Hárqanday turmıs qıyınshılıqların házil-dálkek penen jeńgen xalqımızdıń bekkem ruwxın anlaymız.

Qıyal álemine sayaxat etip, sırlı waqıyalar gúwası bolamız. Qáweterli hám qıyın jaǵdaylarda qaharmanlardıń ózin qalay tutqanı, biytanı ortalıqqa qalayınsha beyimleskeni tuwralı pikirlesemiz.

Ana Watanımızǵa muhabbat, saǵınısh, ayralıq, jaqsılıq, gózzallıq hám adamgershilik sıyaqlı ráńbáreń tuyǵılardı kórkem sóz benen súwretlegen shayırlar dóretiwshiligi menen tanısamız.

Demek, ádebiyat bizdi kórkem sózdi anlawǵa, batırılıqqa, mártlikke, sheshenlikke, adamgershiliktiń joqarı pazıyetlerine iye bolıwǵa tárbiyalaydı. Xalqımızdıń mádeniyatın, ótmishi hám búgini, keleshegi tuwralı bilip, ózligimizdi anlaǵımız kelse, sóz ónerimizdiń mánisin uǵıp, jaqsı oqıyıp!

Oqıw jılında alǵan bilimlerimiz arqalı oyımız tereńlep, sanamız keńeyip, ruwxımız bekkemlenip, talǵamımız joqarılasın!

Ana Watanımızǵa xızmet etetuǵın azamat perzentler bolıp jetiliseyik!

I BÓLIM: HÁRBIR KÚN – SABAQ

NÁJIM DÁWQARAEV: «Internatta»

Kórkem shıǵarmanı talqılawdı úyreniw: Kórkem shıǵarma tili

IBRAYÍM YUSUPOV: «Dala ármanları»

Kórkem súwretlew quralları

SHAWDÍRBAY SEYITOV: «Kóp edi ketken tırnalar»

Kórkem analiz tiykarları. Kórkem shıǵarmada waqıyalar bayanı

BAXTIYAR GENJEMURATOV: «Móde xan sózi yaki Shınjipegindegi bitik»

Kórkem talqılaw tiykarların úyreniw: Kórkem teksttiń ózine tán ózgeshelikleri

ABDULLA QAHHAR: «Urı»

NÁJIM DÁWQARAEV

(1905-1953)

Bul temada:

- gúrrińniń tiykarǵı ideyasın talqılaw;
- kórkem shıǵarmanıń tilin tallaw.

AVTOR MENEN TANÍSIW

N.Dáwqaraev (1905-1953) jazıwshı, kórnekli alım, Qaraqalpaqstan Respublikasınıń shıqqan birinshi ilim doktori. Ol Qońırat rayonı «Sorkól» elatında tuwılǵan. Dáslep eski mektepte, sońınan jańadan ashılǵan mektepte bilim aladı.

N.Dáwqaraev óziniń ádebiyatqa qızıǵıwshılıǵınıń baslanıwı tuwralı bılay sóz etedi: «Jas waǵımda biziń úyge Atamurat ǵarrı degen adam kóp keletuǵın edi. Ol kisi shayır hám qıssaxan edi. Ol kelgen sayın bizlerge qosıq aytıp, qıssa oqıp beretuǵın edi... kóp qosıqlardı yadlap aytıp júrdim. Xat tanıǵan soń ol kisiden kórgen «Yusip-Axmet», «Góruǵlı», «Qız Jipek» usaǵan qıssalardı súysinip oqıytuǵın boldım». Jazıwshınıń ádebiyatqa qızıǵıwshılıǵı usılayınsha baslanıp, ol Orenburg hám Almatı qalalarında bilim aladı.

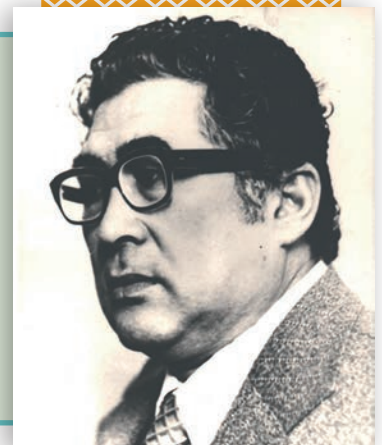
Jazıwshılıq shıǵarmaları: «Kóp kúnlerdiń birewi», «Batırılıq», «Baxıtlı miynet», «Baǵman» h.t.b.

Jazıwshınıń ádebiyatqa qızıǵıwına ne sebep bolǵan?

«Urıstan burınǵı jılları proza tarawında belgili qaraqalpaq jazıwshısı hám ilimpazı Nájim Dáwqaraev ayrıqsha xızmet etti. Bizge qaraqalpaq prozası menen dramaturgiyasınıń joqarı kórkemlikke iye eń jaqsı úlğilerin qaldırıp ketti. Óz tvorchestvosında rus, qazaq, tatar hám basqa ádebiyatlardıń eń jaqsı tradiciyaların utımlı paydalana otırıp, ol óziniń eń jaqsı shıǵarmaları menen qaraqalpaq ádebiyatında proza janrınıń qalıplesiwine hám rawajlanıwına kúshli tásir jasadı.»

akademik M.K. Nurmuxamedov

SHÍĠARMANÍ OQÍWĠA TAYARLÍQ

Bul gúrriń «Internatta» dep ataladı. Gúrrińde 1925-30-jıllardağı dáwir turmısı, sociallıq teńsizlik, jarımshı ákesin bay urıp óltirgen jetim balanıń mektep-internatta tálim alıp, oqımısı azamat bolıp, el qatarına qosılıwǵa baslanǵan dáslepki qádemleri sóz etiledi.

Balanıń ákesin bay ne ushın óltirgen bolıwı múmkin? «Jarımshı» degende ne túsinesiz? Shıǵarmanı oqıp bolǵan soń bul sorawǵa taǵı qaytıń. Aldıńǵı hám keyingi juwaplarıńızdı salıstırıń.

INTERNATTA

(úzindi)

i **Qula dúz** -
adam
jasamaytuǵın
orın.

Oktyabr ayınıń sońǵı kúnleri, kún uyasına sıymay dolanıp qıp-qızıl shoqtay janıp, batıwdıń az-aq aldında tur. Keseetekten Qońıratqa qaray sozılǵan úlken gúzar jol.

Jeter jerde el joq. Joldıń eki boyı qula dúz, keń dala. Appaq kebiri shıǵıp, kópship atır. Hár jerde bir túp kógergen shópler ǵana kórinedi. Onıń da japıraqları sarǵayıp sáni ketip qalǵan. Jol boyındaǵı birli-jarım qarabaraqlardıń ashıwı betine shıǵıp «pırt» etip jarılıp keteyin dep tur. Aspandaǵı ala-sapıran, qara sur bultlar menen qońır salqın ayaz gúzdiń jaqınlap qalǵanın adamǵa erksiz oylatqanday edi.

Azannan bermáǵan napaqaların taba almay, alıstan dińkesi qurıp kiyatırǵanday, bes-altı ǵarǵa adım jerde bir qonıp, kúnshıǵarǵa taman ushpaqta.

i **Shekiyne** -
awzı búrmeli
etip gezlemeden
islangen ıdıs

Kúnbatar jaqta qabaǵın úyip, seksendegi ǵarrılarday búkshiyip Shaǵırlıqtıń tawı tur. Anıqlap qaraǵan adamǵa dúnyaǵa kelgenine pushayman bolıp, qapa bolıp turǵanday kórinedi.

Sol elsiz qula dúzde, arqasında eski qapqa salınǵan nárse-qarası bar, onıń ústine tozıwı jetken góne kórpeni tırmıshlap arqalaǵan, orta jasqa kelgen bir hayal kiyatır. Jalań ayaq, ústinde tozıwı jetip, ilbirep turǵan eski bóz kóylek. Sırtınan uzın góne shapan kiyip, eki peshin qayırıp, belin góne qur menen buwǵan. Qolında qundaqlawlı jas balası bar. Kóyleginiń etegin kóterip, beldemesine qıstırǵan. Basındaǵı góne aydınlı oramaldıń jırtıqlarınan shashları tozańǵıp shıqqan. Bet-awzında qan joq. Reńki sap-sarı. Eki jaǵı sopayıp, kózleri únireyip ishine tartılǵan, uzaq awırıwdan turǵanday. Eki kóziniń aǵın sarı qaplaǵan. Betine qaraǵanda adamnıń eti túrshikkendey. Ayaǵın zorǵa kóterip súyrep basqanda bir jaǵına qulap keter-aw dep qáwipleneseń.

Júz adımday izinde, ústi-bası órim-órim, qap-qara kir, basında pilteleri ırjıyıp tozıwı jetken góne taqıya, jalańayaq, eki shekesindegi tulımshaqları úrpeygen, on bir-on eki jastıń shamasında, aq quba, qır murınlı bala ere almay keyinlep kiyatır. Balanıń da arqalaǵan túyinshigi bar. Júrisi dım ǵana ónimsiz. Hayal anda-sanda artına burılıp qaraydı. Bala teńselip, júre almay kiyatır. Bir qolı menen beldemesin kóterip qasınadı. Kem-kemnen bala menen hayaldıń arası qashıqlamasa, jaqınlaytuǵın emes. Hayal artına burılıp:

– Tóreshjan-ay, júreseń boyma qaraǵım, kún barında bir jerge jeteyik... – dep taǵı júre berdi. Hayaldıń dawısın esitkende bala adımın tezirek atlap, júrisin kúsheytińkiyrese de, azdan soń taǵı bayaǵı qálpine baradı. Kem-kemnen ayaǵı sal bolıp, adımın atlaw múshkil bola basladı.

Kúnniń tek qızarıp turǵan sáwlesi ǵana bolmasa, Shaǵırlıqtıń arjaǵına jasırınǵan edi.

Aspandı qoyıw sur bult qaplap, kóldegi qamısqa jiberen órttiń tútinindey buwdaqlanıp, kúnbatardan esken jeldiń aydawına túsip órkeshe-órkeshe bolıp jılısa basladı.

Balanıń kózlerinen monshaqlap jas aǵıp, eki iyninen demin alıp solqıldap jılap kiyatır. Hayaldıń bala menen isi joq. Álleqayaqtaǵı oylar birinen soń biri dizbeklesip, kóz aldınan ketpeydi.

Biraq hayal ele oy teńiziniń ushına jete alǵan joq. «Qońıratqa jetsek bul awhaldan qutılar edik-aw»,– degen úmit qayta-qayta kele beredi. «Kúnniń bolsa túri mınaw, aldımız kesh. Jeter jerde el joq. Usınday jawın-shashın bola qalıp, júriwge múmkinshilik bolmasa, halımız ne keshedi» degen taǵı bir oy kese belden barlıq úmitlerin juwıp ketti. «Ne bolsa da kóremizdaǵı»,– dep adımıń atlay berdi.

Jolawshılar kimler edi? Olar qayaqqa baratırǵan edi? Gúrrińde qaysı máwsim waqtı súwretlengen?

–A...pa, – dep jılamsıraǵan balanıń dawısın esitip artına burılıp qaradı.

–Ayaǵıńdı tezirek bassań boyma, sorlı, górińe jılaysań ba? – dep hayal ashıwıansa da, balasın ayap, joldıń boyındaǵı qumırsqanıń inlewi tirek bolatuǵında:

– Óybey janım-ay! – dep súyenip otırdı. Qolındaǵı emiziwli balasın qaptalına jatqızdı.

Gúzgi salqın samal jaǵımsız ba, yamasa astındaǵı jórgegi ızǵar ma, bolmasa basqa sebebi bar ma, áytewir, bala bólip-bólip shırıldap jılawǵa kiristi. Hayal belin sheship, jaǵasınan shandırday qatıp atırǵan emshegin shıǵarıp, balasınıń awzına saldı. Bala jılawın azıraaq qoysa da, qaytadan shırılday basladı. Hayal súti aǵıp turǵanday ekinshi emshegin shıǵarıp, balanıń awzına saldı. Bir-eki mártebe sorıdı da, bala taǵı óksip-óksip jıladı. Kúni menen teńselip kiyatırǵanı azday, hayal balasın qolına alıp, terbetip, jubatpaqshı boldı. Bala onıń menen de qoymadı. Teńselip júre almay kiyatırǵan Tóresh te sheshesiniń qasına kelip otırdı.

– Tóresh... jan-aw! Arqańdaǵı shekiyneńdi alıp bershi, qaraǵım! – dedi hayal.

Shekiyneni esitkende, Tóreshtiń eki kózi jawtańlap awzınıń ishın silekey qaplap, bir-eki mártebe jutındı da, arqasındaǵı túyinshikti sheship, ishinen kishkene ǵana bir qaltanı alıp, apasına berdi.

«Shekiyneni esitkende, Tóreshtiń eki kózi jawtańlap awzınıń ishın silekey qaplap, bir-eki mártebe jutındı.» Bala ne ushın «shekiyne» sózin esitip, jutındı? Bul qatarlardan neni túsiniwge boladı?

Hayal qaltanıń awzın sheship, ishinen túyeniń kózindey tarınıń zaǵarasın úzip alıp awzına saldı da, shaynap-shaynap qundaqlawlı balanıń awzına jaqtı. Bala awzına jaqqan zaǵaranı jalmap, kóp waqqa shekem solıǵın basa almadı. Janında otırǵan Tóresh, hayal zaǵaranı úzip awzına salǵanda, tıprıshıp ján-jaǵına qaranıp, jutınıp otırdı. Hayal qolındaǵı zaǵaradan bir túyir úzip alıp, Tóreshke usındı. Tóresh dárriw ornınan uship túrgelip, eki qollap nandı dárhal awzına salıp, shaynaw menen boldı.

Otiris bir talay waqqa sozildi. Azannan bermagan ash kiyatirgan jolawshilarga, tuyeni kózindey tarini zağarası górek bolip, júregın jalğawğa sebepker bolğanday boldı.

Hayal belin buwınıp atırıp:

– Qarağım, endi júreyik, – dedi. Bir qolı menen jer tirep, bir qolı menen balasın qısıp:

– Óybey, janım-ay, – dep ornınan turdı. Eki ayağı sal bolıp, dińkesi qurıp alğa qaray terbeniwge kiristi. Uzaq jolğa piyada júrip kiyatirgan jol ortada irkilip, ayaqtı suwıtqannan keyin qaytadan júriwdiń qıyın bolatuğının jolawshılar oylanbağan edi. Hár adımın atlağanda, ayaqlarına zil qara tas baylap qoyğanday boldı. Ilaj qansha? Júrgende qayda baradı? Kimdikine baradı? Bul jolawshılardıń ózlerine de belgisiz edi. Áytewir alğa qarap júrmekte.

Mine, qas qarayıp, ımırt jabılıp ta qaldı. Jer-dúnya qara perdege orandı. Adam-adamdı kórgisiz tın baslandı. Kún batardan kóterilgen qara sur qońır salqın samaldıń keyni húwlegen dawılğa aylandı. Jerdiń júzin suwırıp, astan-kestenin shığara basladı. Dawıl menen aralas álleqaydan iyttiń úrgen dawısı esitildi.

– Apa, iyttiń dawısı, qaray góy, – dep quwanışı qoynına sıymay Tóresh juwırıp, hayaldıń aldına shıǵıp, betine qaradı.

– Qayaqta esitiledi?

– Anamanda, apa! – dep aldına qaray qolın sozdı.

– Awılğa jaqınlağan ekenbiz, házir awılğa jetemiz, – dep hayal júrisin kúsheytińkiredi.

Tóresh apasınan keyinirek qalsa, joldıń eki boyındaǵı qarabaraqlardıń arasınan bir nárse táp beretuğınday, eki kózi alaqlap, bir qolı menen beldemesin kóterip, apasına jetip keledi.

Iyttiń dawısı esitilgende, awılǵa kelip qalǵanday quwanıştı qoynına sıymap edi. Tezirek júrsek, házir-aq awılǵa jetemiz ǵoy, dep oylap edi. Biraq, awıl ele jetkeretuǵın emes. Keshki saǵım menen iyttiń dawısınıń qanshalıq jerden esitiletuǵınlıǵı, uzaq joldan sharshap kiyatırǵan jolawshılardıń yadına kirip te shıqpaǵan edi. Tek bolǵanı «jetemiz ǵoy» dep eki ayaqqa zor beredi. Ele jeter jerde awıl joq. Úrip turǵan iyttiń dawısı da sap boldı.

Azdan soń silpilep jawın jawa basladı. Jawınlı kúni kebirli jerden jayaw júriwden qıyın ne bar? Jerdegi batpaq jelimdey ayaǵıńdı jerden tórt eli kótertpeydi. Basqan iziń artında oshaqtıń ornınday úńireyip turadı.

Kem-kemnen jawın kúsheyip, aspannıń túbi túskendey, sheleklep quya basladı. Hayaldıń qolındaǵı jas bala ıshqırıp jılap kiyatır. Jelimdey kebir topıraqtıń batpaǵı, tóbeden sheleklep quyǵan jawın, dúnyanıń suwın ózine tartıp, júrip kiyatırǵan hayaldıń arqasındaǵı góne kórpe, zil qara tas basqanday adımıń atqızbawǵa aynaldı.

Basınan sorǵalaǵan jawın ayaǵına shekem sozılıp, mayǵa túsken tıshqanday malpaq-salpaq bolıp, Tóresh hayalǵa ere almay kiyatır. Anda-sanda ayaǵı tayıp ketip, joldıń ernegine jalp etip jıǵıladı.

Aldı menen shıǵanaqlap, onnan keyin qolınıń ushın tirep, ornınan tura almay otırıp, murnıń qayta-qayta tartıp, bala solqıldap ókirip jılaydı. Ońnan da, soldan da shapalaqlap urǵan boranlı jawın balanıń kózin ashqızbaydı.

Hayal endi qısılayın dedi. Ne qıların bilmedi. Bul júris penen uzaqqa bara almaytuǵını belgili boldı. Kewil alǵa júrgisi kelse de, ayaǵı degenine júrmeydi.

Qalay da, bir ilaj islew kerek boldı. Jeter jerde panalaǵanday quwıs-qoltıq ta joq eken,– dep ján-jáǵına qaradı.

Tastay túnek. Hesh náirse kózge túse qoymadı. Tek bolǵanı joldıń shetindegi bir túp puta kózine tústi. Hayal putaǵa qaray burıldı. Beti qatqan ashshı boz topıraqlı kebir, hár adımıń atqan sayın burq etip oyılıp, putanıń túbine bardı. Analı-balalı úshewi putanıń túbine tıǵıldı.

Awır joldıń azabınan qısılıp kiyatırǵan jolawshılardıǵa bir túp puta pana bolǵanday boldı. Áwelgi máhálde putanıń ıǵı tastan salǵan qorǵanday bolıp kórinse de, sońın ala etleriniń qızıwı basılıp, tula-boyları muz kesek bola basladı. Qundaqlawlı jas bala da shırlap, qolda-ayaqta turmadı. Tóresh iyek-iyegine tiymey zirdek qaǵıp otır.

Ele bayaǵı jawın, ele bayaǵı dawıl. Is qıyınǵa aylandı. Hayal qolındaǵı balasın Tóreshke berip, ózi putanıń ıǵındaǵı beti qatqan kebirdi tırnap, astındaǵı kebir boz topıraqtı qazıwǵa kiristi. Qazǵan boz topıraǵı qarsı jawın menen iylenip, batpaqqa aylandı. Állen waqıttan hayal oshaqtıń ornınday jerdi qazıp boldı. Qaptaǵı arqalap kiyatırǵan nárselerin astına saldı. Eki balasın qoltıǵına qısıp, ústine góne kórpesin jamılıp, búkshiyip ǵana otırdı. Qula dúzdegi jalǵız túp puta menen úshewiniń tıǵılıp otırǵan dizeden qazılǵan shuqanaǵı keń saraydan artıq kórinde. Qolındaǵı jas náresteniń jılawǵa dármanı kelmey, anda-sanda solqıldap, awır demin ǵana alatuǵın edi.

Jawın menen dawıl tınar emes. Tastay qarańǵı. Mańlayǵa ursa belgisiz. Hayal oyaq-buyaǵın qımtap otırdı. Endi azıraq dem alaman ba degen edi, álleqayaqtaǵı oylar birinen soń biri dizbeklenip, hayalǵa tınıshlıq bermedi.

– Way, dúnyası qurıǵır, ne sebepten bunday! Birewler aq otawda ishkeni aldında, ishpegeni artında, tórt jaǵı birdey qubla bolıp otırǵanda, bizińdey sorlılardıń otırısı mınaw. Barar jerimiz, basar tawımız joq. Tek jalǵız basım bolsa da bir jón, mına eki jetim menen qayda baraman?! Qayda sıyaman? Quday taala biziń kóz jasımızdı nege kórmeydi eken? Burıńǵı sorlap júrgenimiz azbedi? Nege bunıńday azapqa saldıń?! – dep hayal ózinen-ózi kúyindi.

Zakat - eski waqitlari tapqan daramattan alinatugin salhi turi

Dunyağa kelgenine qapa boldı. Qarañğı tın, hıwlegen jel, qayğılı oy, kóz aldına kelip turğan qorqınıstıñ súwreti – barlığı qosılıp hayaldıñ tum-tusınan alıp, iskenjege salıp qısqanday boldı.

– Bul qudaydıñ barlığı biykar shıǵar, bolmasa usılay sorlata berip biz ne qıldıq?! Ádil bolsa jetimlerdi jılatıp, súrginge salǵanlardı nege

kórmeydi?! Eki mushın mañlayına tirep, óksip-óksip jıladı. Ótken ómirler birim-birim kóz aldına elesley basladı.

Tanap - eski jer ólshemi, shama menen gekardıñ altıdan birine teñ keletuǵın jer.

Jawınlı, suwıq haya rayında, qarañǵıda jol júrip kórdiñiz be? Ne ushın jolawshılardıñ júrisi ónbey atır? Jolawshılardıñ bunday jaǵdayda jol júriwine sebep ne dep oylaysız? Hayal ne ushın jılap atır?

Oǵan kóp jıllar boldı. Keseetek sıǵasqan el. Dúrkin- dúrkin awıl. Hárkim óz tiyresi menen Aybúyirdiñ suwı tasıp, Keseetekti basıwǵa aylanǵan jıllar.

Pútkil jawıngır usı Keseetektiñ aymaǵında. Qazayaqlı, Shomaq, Tamǵalı hám basqa birqansha ruwlardıñ barlıǵı usı jerde.

Keseetektegi ataǵı shıqqan awıl – Qutlımurat begler beginiñ awılı. Qıyat jargannıñ eki boyında ornalasqan Qutlımurat begler begi zamanında Mádireyim xanǵa jaranıp, altın túymeli shekpen jamılıp, qaraqalpaqtı bir shıbıq penen aydaǵan adam.

Keseetektegi jerler patshalıq, xannıñ jeri. Barlıq zákattı Qutlımurat begler begi jıynatıp aladı. Xiywaǵa barıp, xannan pátek ákelip, úsh júz-tórt júz tanap jerge iyelik etip otırǵan baylar da bar. Olar jerdi ózleri ekpeydi. Jeri joq jarlılarǵa beredi.

Begler begi - barlıq beklerdiñ ústinen qarawshı, basshısı, beklerge basshılıq etiwshı adam lawazımı

Olar qırman waǵında qabın alıp tayın boladı.

Bunıñday adamlar awılǵa kóp emes. Awıldıñ kópshiligi kúnin zorǵa kórip otırǵan jarlılar. Olar baylardan jer alıp egip otırǵan jarımshılar. Jarımshılar jerdi tórtten birine-úshten birine aladı. Jarıǵa egip otırǵanlar oǵada az. Jer – bir pay, kólik – bir pay, tuqım – bir pay, jarlınıñ jazı menen islegen miynet – bir pay. Bulardıñ kópshiliginiñ kóligi de, tuqımı da, jeri de joq. Sonlıqtan da jarımshı degen ataǵı bolmasa, bular jerdi úshten birine egip otırǵanlar.

Baylardıñ esiginde ómirinshe xızmetin qılıp kiyatırǵan diyqanlardıñ esap-sanı joq. Olar erte báhárden, gúzgi egin-tegindi jıynap alǵanǵa shekem júredi. Eñ ǵayratlı jigitlerdiñ aldǵı jazǵı júrgeni eki batpan biyday, úsh batpan júweri, tórt batpan tarı, bir kóylek, bir baykemi etik, bir góne shapannan artpaydı. Onıñ ústine hayalı, balası baydıñ xızmetin isleydi. Oǵan heshqanday haqı almaydı. Baydıñ úyiniñ qalǵan-qutqanın ishedi. Kewili kelgende góne-kóksi kiyimin beredi.

Batpan - awırlıq, salmaq ólshemi. Bir batpan dánine qarap jigirma kilogrammnan qırq kilogrammǵa shekem boladı.

Turımbette jalǵız ılashıqtan basqa zat joq. Onı tiklep alǵanına bir-eki jıl boldı. Ákesi paqırdan da heshqanday múlik qalǵan joq. Ómiri kemtarlıq penen ótti.

Turımbet esin bilgeli kisi esiginde diyqanshılıq etip júrip kiyatır. Kóp jıllar Jumashtıñ xızmetin etse de, onıñ qarnı qalıqpadı. Endi nede bolsa mañlayımnan kóreyin dep, heshkimge diyqan júrmey, jarımshı bolǵanına bir-eki jıl bolǵan edi.

Qutlımurat begler beginiñ awılındaǵı baydıñ birewi Jumash. Jumash – bay dese bay. Súriw-súriw jılqı, padalı mal, qos ógiz, at arba degeniniñ neshshe túrlisi sonnan

tabiladi. Xannan qagaz alip kelip, iyelep otirgan ush juz tanaptan artiq jeri bar. Jerdin to'ni ketip, bahrar jaqinlaganda Turimbet Jumash bayga bard.

i **Pátek-**
xat, qagaz,
ruqsat, hujjet

– Ağa, qolında ósken bala edik. Keliniń menen ekewimiz tirishilik ete qoyayıq dep edik. Bir qos ógiz benen jer sorap kelip edim, – dedi.
– Jerdine qılasań, onnanda bizikiñde júre berseń-o!

– Bir baxtımdı sınaq kóre jaqpan, ağa...

– Boladı, el-jurttıń dástúri bir qos ógiz, jer bereyin, – dedi Jumash.

– Táńir jarılqasın, ağa, atın atap berseńiz, jaqsı bolar edi.

– Atın atap dep, seniń óziñe bólek nırq kesiler deyseń be, ógiz bir pay, tuqım bir paydağı...

– Tamaqtan awıstırıp tuqımğa dep saqlağan azıraq arpa-jazlıq bar edi, – dedi Turimbet.

– Onda óziń bil, – dedi Jumash.

Hayalı menen ekewi tırbañlap júrip arpa-jazlıqtı egip boldı. Jazlıgı qurğır da basına bolğanday, ırğalıp tura qaldı.

– Bále-qáterden aman bolsa, bıyl birdeñe bolar, – dep Ulbosın ekewi quwanısatuğın edi.

i

Jarımshı-

óziñiñ egislik jeri,
kúsh-kóligi bolmay,
birewdiñ kúsh-kóligi
menen jerin egip,
zúraátın jıynap
bergeni ushın
ónimniñ jartısın
bólip alıp islewshi
diyqan.

- Ağası-aw, jazlıqtıń kógi jaqsı emes pe, birdeńe bola qoysa, qosıp-shatıp bir qashar alagór...
- Háy, túkirip qara,–deytuğın edi Turımbet. Saratannıń ıssısında Ulbosın ekewi kúńge kúyip orıp boldı.

Turımbet Jumash bayğa ne ushın bardı? Ekewi qanday kelisimge keldi? Jumashbay ne ushın «Jerdi ne qılasañ? Bizikinde júre berseń-o?»– dedi?

Qırman tayın bolğanda, eki diyqanğa qabın arqalatıp Jumash keldi.

- Qırman qızillansın!
- Áwmiyin, aytqanıńız kelsin, ağa. Jumash qırmannıń qızılın azsınıp:
- Usı bolğanı ma?–dep tańlandı.
- Haw, ağa, bul az ba? – dep kúldi Turımbet.
- Sonshama jerden shıqqanı usı bolsa quda urğan eken, – dedi Jumash.

Qırman súzildi. Aq qulasın bilay shetke shıgarıp qoydı. Eki kepshikti Jumashtıń qabına saldı. Bir kepshikti óziniń qabına salıp, tağı bir kepshikti salayın dep atır edi:

– Toqtap tur!– dedi Jumash. – Ne qılıp atırsań? Turımbet ań-tań bolıp:

- Jarığa bólip atırman, ağa,– dedi.
- Ol nesi? Ógiz bir pay, jer bir pay, tuqım bir pay emespedi, aqırı?

- Haw, ağa, bizler tuqım alğanımız joq goy...
- Almasañ qáyteyin, men alma dedim be? – dep Jumash ashıwlandı.

– Haw, ağa, kelisim solay edi. Bizler hayalımız ekewimiz awızımızdan qara qanımız keldi goy.

- Seniń hayalın jumıs isleytuğın ba edi?
- Joq, ağa, eki qabat bolğanına qaramastan ózimnen kem islegen joq.
- Sonda onı da bir pay etpekshimiseń? Mağan deseń ákeńdi górden súyrep ákelip islet. Meniń ne jumısım bar?– dep Turımbetti ákesinen qaytarıp sóge basladı.

– Ağa, boqlamay-aq sóyley berseńiz de, hárkimniń de atası bar goy...

– Mına iyttiń balasınıń kóziniń eti ósken eken!–dep qamshı menen Turımbetti urıp jiberdi. Kóziniń aldı jarq etip, shekesinen qan zıtqıp qoya berdi.

Jumash tağı da dápine bergende, Turımbet bir qolı menen shekesiniń qanın súrtip turıp:

– Ağa, toqtap turıń,– dep qamshısın usladı.

Jumash qamshısın julıp alıp, tartıp jiberdi. Bul jola Turımbet taqat etip tura almadı. Jumashtıń qolındağı qamshını julıp aldı. Eki kózi ottay janıp qalshıldap:

– Urğan qalay boladı eken!–dep Jumashtıń tuw sırtınan tartıp jiberdi.

Jumash tentireklep barıp qırmannıń basında jatırğan temir jabanı ala juwırdı. Qırmannıń bası bir ala qıyqań tayaq boldı. Bir máhálde:

–Ah! – dep Turımbet awdarılıp tústi. Jurt úrpeyip keyin shegindi. Ulbosın juwırıp barıp:

–Bala-shağańnıń iygiligin kórmegir-ay!–dep Turımbettiń basın súyedi.

i

Aq qula-

qırmandı súzer aldında
qolğa kepshik alıp
qırman jaydı bir ret qır
dógerek aylanadı.
Soń dándi kepshikke
qalpıp salıp, kepshik
yarım bolğanda, ol
dándi «aqqula» dep atap
qırmannıń shetine aparıp
tógedi.

Turimbettiń basınan qan loqıldap aǵıp atır. Anda-sanda buwlıǵıp demin aladı. – Háy, sol iyttiń balası ne qılatuǵın edi,– dep Jumash qırmandı qaplawǵa kiristi. Ulbosın qabaqtaǵı suwdı ákelip, Turimbettiń awzına tamızdı. Basındaǵı góne aydınlı oramaldıń bir ushın jırtıp alıp, basın tańdı. Kún awǵansha basında otırdı. Kún awǵan soń, Turimbet azıraq esin jıynadı. Biraq qańǵalaqlap basın kótere almadı. Oń qolın ıyǵına salıp, belinen qushaqlap, Ulbosın úyine alıp keldi. Turimbetti jatqızıp, kúnbatardıń aldında Ulbosın qırmanńıń basına keldi.

Qırmanńıń basında adam joq. Tek bolǵanı eki buwma qap, taǵı bir orta qap tur. Onnan basqa zat joq. Barlıǵın sıyrıp-sıyrıp alıp ketipti. Qalǵan biydaylardı Ulbosın úyine alıp keldi.

Turimbet túni menen jata almadı. Adam túsiniksiz bir nárselerdi aytıp buwlıqtı da jattı. Ulbosın uyqılay almay, óreli tańdı kózinen atqardı. Erteńine kún awa Turimbet buzıla basladı. Álle nárselerdi aytıp, ózinen-ózi gúbirlendi. Bir nárseni aytqısı keldi. Suw sorap atır ma dep Ulbosın awzına suw tamızdı. Ulbosıńa taǵı qaradı. Álle ne waqta:

Gúldirewish
qara úydiń
shańaraǵınıń
biriktirip
turiwshı
saǵanaǵı

–Tó...r...e..sh,– dep kózin awdarıp tasladı. Ulbosın quwısqa tıǵılıp otırǵan Tóreshke qarap:

– Beri kel, qaraǵım,–dedi. Turimbet Tóreshti kórgende kóziniń aldǵı jasawrap, adam túsiniksiz taǵı bir nárselerdi ayttı. Oń qolın kótermekshi bolıp edi, dármanı qurıp, shaması kelmedi. Ulbosın súyep, qolın kóterdi. Qolı dir-dir qaltırıp, Tóreshtiń mańlayın sıypadı. Aǵıl-tegil bolıp otırǵan apasın kórip, Tóreshtiń kewili buzıldı. Basın ózine tartıp, Turimbet betin betine tiygizdi. Tóreshtiń eki kózinen monshaqlap aqqan jaslar, ákesiniń betindegi qatparlangan qandı azıraq jibitkendey boldı. Turimbet Tóreshtiń mańlayınan sıypap, kózinen monshaqlangán bir tamshı jas shıǵarıwǵa ǵana dármanı keldi. Onnan arǵısına dármanı kelmedi. Tek bolǵanı Ulbosıńa qarap bir nárese aytatuǵın kisidey tamsandı da, gúldirewishten shıǵıp baratırǵan batar kúnniń sáwlesi menen birge kózin jumıp, uzaq sapar shekti. Sóytip, jaman ılashıqtıń ishine qara qan quyıldı da qaldı. Ulbosın shashın jayıp, betin tırnap, ılashıqtı basına kóterdi. Jılaǵannan ne payda? Tóreshten basqa Ulbosınnıń qayǵısına ortaqlasqan adam bolmadı. Turimbettiń denesi erteńine túske shekem jattı.

Jumash baydıń qırman bólisiw waqtındaǵı is-háreketi durıs pa?
Turimbet ne ushın bunday awhalǵa tústi?
Olardıń arasındaǵı jánjelge ne ushın heshkim aralaspadı?
Eger siziń miynetinińizge ılayıq haqı almasañız ne qılǵan bolar edińiz?

Tús awǵanda úsh-tórt ǵarrı kelip, awıldıń sırtındaǵı áwliyege aparıp qoyıp keldi. Súyekshiler qaytıp kelgende dawıs ta shıǵarǵan joq. Kerek dese Bazarbay molla dawısın shıǵarıp quran da oqıǵan joq. Ishinen gúbirlep bir nárese ayttı ma, aytpadı ma, áytewir betin sıypadı.

Sóytip, Ulbosın jetim jetelep, jesir qaldı. Jesir qatınnıń ne kórgen kúni bar? Turmısları nasharlay basladı. Jurt egin-tegin jıynap alǵan máhálde, Ulbosındı tolǵaq qıstadı. Sırımbettiń kempiri kelip, náresteni jerden kóterip aldı. Oǵan azan aytıp at qoyǵan adam bolǵan joq.

–Apa, bunıń atı kim?– dedi bir kúni Tóresh.

– Qaraǵım, sen atın qoya ǵoy, – dedi. Ulbosın. Tóresh ań-tań boldı.

- Ne dep aytayiq, qarağim!
- Jamal bola qoysin.

Sóytip nárestege Jamal dep at qoyıldı. Qısılıp-qımırılıp qıstı ótkerdi. Turımbettiń ólimin quwalasqan aǵayın-tuwǵan bolǵan joq. Esheyinde qun talap etip, xanǵa at shabatıǵın kátqudalar, kerek dese, Ulbosıǵa kewil de aytqan joq. Endi bul kárada otırıwdıń sáni bolmas,– dep sol gúzge taman Hákim atadaǵı Ubbi iyshandikine kelgenine bir jıldan artıǵıraq waqıt bolıp edi. Iyshannıń kirin juwıp, digirmanın tartıp kúneltip kiyatır edi...

Baǵanaǵıdan bermaǵan buyıǵıp oylap atırǵanda, kóz aldınan dizbeklenip ótip atırǵan usılar edi. Denesi tońazıp qalǵan eken. – Úh, úh,– dep basın kóterdi. Jawın da tınıwǵa qaradı. Balaların qımtastırıp, «tezirek tań atsa eken» dep tilek tilep otırdı.

SHÍGARMANÍ OQÍP BOLǵAN SOŇ TALQÍLAŇ

«Internatta» gúrrińinde sol dáwirge tán qanday mashqala sóz etilgen? Kesteni tolıqtırıp, dápterińizge jazıń.

Mashqala

Sociallıq teńsizlik.
Ádalatsızlıq. Baylardıń dım kóp jerge iye bolıwı, diyqanlardıń miynetine jarasa haqı tólenbewi.

Gúrrińnen misal

Turımbet hayalı menen jazı boyı islegen isine ılayıq haqı almadı. Haqısın talap etkeni ushın Jumash baydıń qolınan jazım boldı.

JEKKE JUMÍS: TAPSÍRMA: Berilgen bos orınlardı tiyisli sózlerdi qoyıń.

_____ bay dese bay. Súriw-súriw jılqı, padalı mal, qos ógiz, at arba degeniniń neshshe túrlisi sonnan tabıladı.

_____ arqasında eski qapqa salınǵan náirse - qarası bar, onıń ústine tozıwı jetken góne kórpeni tırmıshlap arqalaǵan, jalań ayaq, ústinde tozıwı jetip, ilbirep turǵan eski bóz kóylek.

_____ esin bilgeli kisi esiginde diyqanshılıq etip júrip kiyatır. Kóp jıllar _____ xızmetin etse de, onıń qarnı qalıqpadı. Endi nede bolsa mańlayımnan kóreyin dep, heshkimge diyqan júrmey, jarımshı bolǵanına bir-eki jıl bolǵan edi.

Shıǵarmanıń tolıq nusqasın oqıń

KÓRKEM SHÍĠARMANÍ TALQÍLAWDÍ ÚYRENIW: KÓRKEM SHÍĠARMA TILI

Kórkem shíġarma tili hálsiz bolsa, onda ol kórkem shíġarma dárejesinde bola almaydı. Kórkem shíġarmada avtordıń maqseti – shíġarma waqıyaları bolıp atırġan waqıt, orın, shíġarmada qaharmanlarınıń minez-qulqı hám ishki dúnyasın sózler arqalı ashıp beredi. Avtor tańlaġan sózler bizge shíġarmanıń ideyasın túsiniwge, ondaġı obrazlardı hám waqıyalardı kóz aldımızǵa elesletiwge, seziniwge járdem beredi. Avtorlar kóp jaǵdayda pikirdi ashıq aytpaydı. Avtordıń aytajaq oyın biz shíġarmadaġı qaharmanlardıń sózleri yamasa tábiyattıń súwretleniwi arqalı biliwimiz múmkin.

Mısalı: «Internatta» gúrrińinde avtor gúrriń ideyasın ashıp beriw ushın tábiyat kórinisin súwretlewden baslaydı.

Qarań: «Joldıń eki boyı qula dúz, keń dala. Appaq kebiri shıǵıp, kópship atır. Hár jerde bir tıp ósip turǵan shópler ġana kórinedi. Onıń japıraqları sarǵayıp sáni ketip qalǵan. Jol boyındaġı birli-jarım qarabaraqlardıń ashıwı betine shıǵıp pırt etip jarılıp keteyin dep tur. Aspandaġı ala-sapıran, qara sur bultlar menen qońır salqın ayaz gúzdiń jaqınlap qalǵanın erksiz oylatqanday edi»

Mine, tábiyat kórinisiniń jaǵımsızlıǵın súwretlew arqalı jazıwshı gúrrińdegi sóz etilejaq waqıyalardıń qanday da unamsız sıpatqa iye ekenligine belgi beredi. Sonday-aq, gúrrińdegi Jumashbay Turımbetke: **«Maǵan deseń ákeńdi górden súyrep ákelip islet», «– Mina iyttiń balasınıń kóziniń eti ósken eken!»** degen sózlerdi aytadı. Bul sózleri arqalı biz Jumashbaydıń oysız, menmen, jawız, diyqandı adam esabına almaw sıyaqlı unamsız qásiyetlerin bilip alamız. Demek, jazıwshı tildegi hár qıylı leksikalıq birliklerden paydalanıp, shíġarma waqıyaların tartımlı súwretlewge háreket etedi.

Kórkem shíġarmada tábiyat kórinisiniń súwretleniwi peyzaj (francuzsha-paycage degen sózden alınǵan) delinedi. Jazıwshı yamasa shayır tábiyattı súwretley otırıp, shíġarma ideyasın, qaharmanlar xarakterin ashıp beredi hám usı usıl járdeminde shíġarmanıń tásirsheńligin arttıradı.

Peyzaj - kórkem shíġarmada tábiyat kórinisiniń súwretleniwi

IBRAYÍM YUSUPOV

(1929-2008)

Bul temada:

- I.Yusupovtiń «Dala ármanları» poemasınıń mazmunı hám ideyasın talqılaw;
- Kórkem súwretlew quralları haqqında túsinikke iye bolıw.

SHAYÍR MENEN TANÍSÍW

I.Yusupov (1929-2008) qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında «Poeziya bayteregi, poeziya juldızı» dep táriyplengen, oǵada talantlı shayır. Ol Shımbay qalasınıń Azat awılında, ulamalar shańaraǵında tuwılǵan. Shayır ádebiyatqa bala waqtınan baslap qızıǵadı. Onıń dáslepki qosıqları 1940-jıllardıń ortalarınan baslap járiyalanadı. Sol waqıtlardan baslap-aq «óz xalqımnıń súwretin qosıq penen usınday gózzal etip salsam hám onıń ıǵbal juldızın álem kóksinde basqalardan joqarıraq hám jarqınraq jaǵıp qoysam» dep árman etken. Usı maqsette kóp oqıp, kóp izlengen. «Oylar», «Kún shıǵıs jolawshısına», «Jeti asırım», «Tumaris», «Dala ármanları» sıyaqlı kóp kitapları baspadan shıqqan.

Sahra keńlikleri filosofiyası hám poeziyasınıń nızamlı miyrasxori bolǵan I.Yusupov poeziyası ózinde otırıqshılar civilizaciyasınıń da ózinsheliklerin jámlegen edi. Ol hátte, peyzaj lirikalarında da pikir aytatuǵın edi, biraq dóretiwshilik ámeliyatta pikirdi ruwxıyatqa tásir qılatuǵın baǵdarda bildiriwge erisken qaraqalpaq shayırı edi. Ol poeziyaǵa tuwrı pikirdi aytıw quralı sıpatında emes, bálki tuwrı kózqaraslardı tásirli hám biytákirar sáwlelendire alıw iskusstvosi dep qaradı.

Qazaqbay Yuldashev, professor.

SHÍĠARMANÍ OQÍWĠA TAYARLÍQ

Shayırdıń «Dala ármanları» poemasında dalanıń bay tábiyatı, quslar, haywanatlar dúnyası, jer astı baylıqları, sheksiz keń Ústirt jáziyrasınıń sırlı ġáziyne kánin ózlestiriwshi geologlardıń qaharmanlıqları, XX ásirdeń ortalarda Qaraqalpaqstanda júz berip atırǵan jańa ózgerisler jırlanadı.

Ústirt haqqında nelerdi bilesiz? Qaraqalpaqstandaǵı qanday jer astı baylıqları tuwralı esitkensiz? Jer astı baylıqları adamzatqa ne ushin paydalı?

DALA ÁRMANLARÍ (poemadan úzindi)

(Qaraqalpaqstannıń 40 jılıǵına, Ústirtte gaz kánin ashıwshılarǵa arnaladı)
(romantikalıq poemadan úzindi)

IV

Dalada teńew hám megzetiwlér kóp,
Kel, janım, tamasha baslandı jáne:
Dala–stadion, quyash–otlı top,
Batis gorizontqa zıńǵıdı áne!

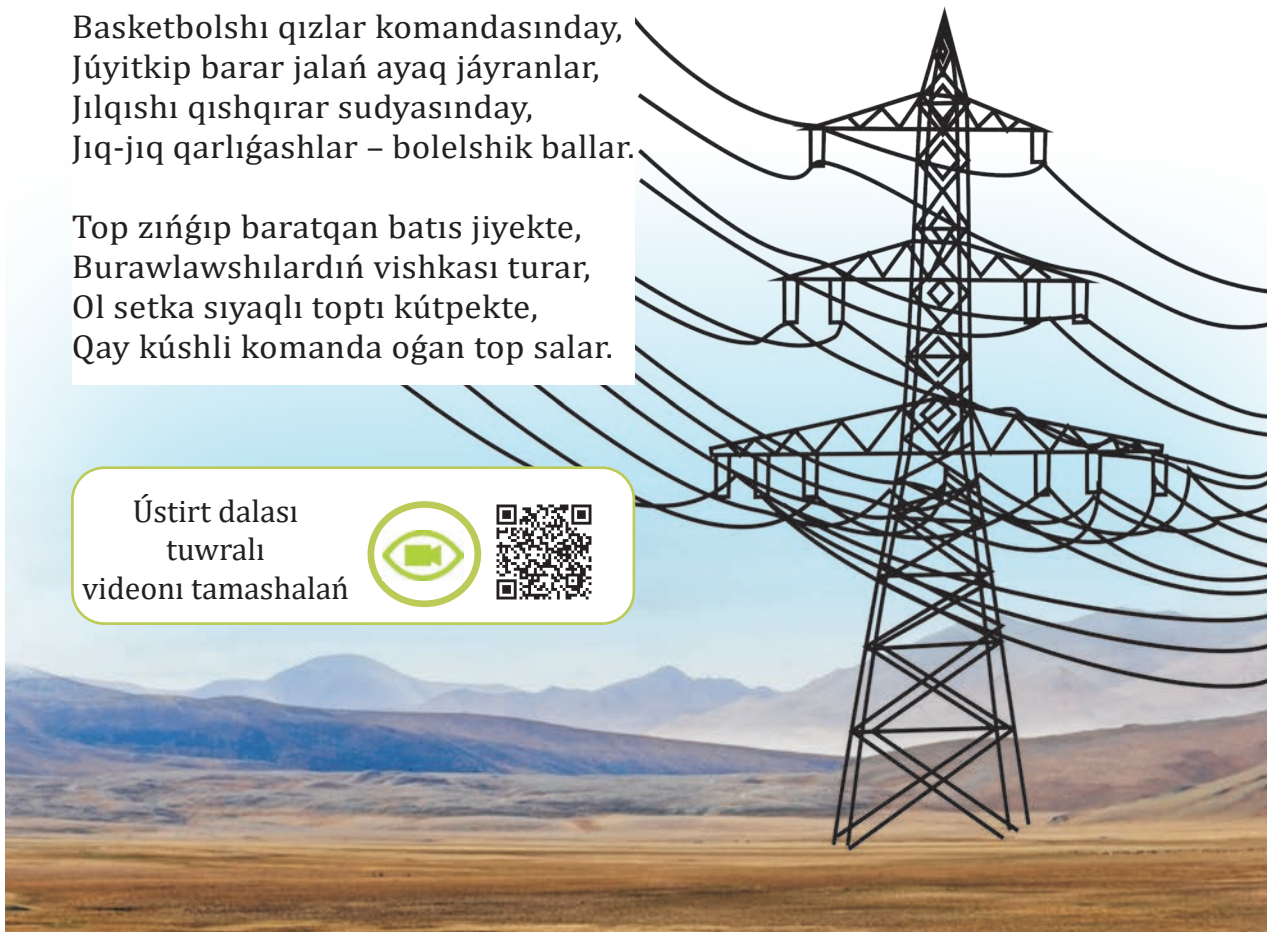
Basketbolshı qızlar komandasınday,
Júyitkip barar jalań ayaq jáyranlar,
Jılqıshı qıshqırar sudyasınday,
Jıq-jıq qarlıǵashlar – bolelshik ballar.

Top zıńǵıp baratqan batis jiyekte,
Burawlawshılardıń vishkası turar,
Ol setka sıyaqlı toptı kútpekte,
Qay kúshli komanda oǵan top salar.

Rekordsmen
sportta joqarı
nátıyjege
erisken
sportshı

Ústirt dalası
tuwralı
videoni tamashalań

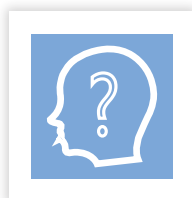

i
Bolelshik
janashir
Vishka –
átirapti joqarida
turip baqlaw ushın
tikeytilgen biyik
qurılma

Gá jerde eleńler, gá jerde buǵıp,
Fotokorrespondent–tınımsız qoyan,
Poshsha diń hawada shır-pırı shıǵıp,
Reportaj berer efirge mudam,

Kún battı–setkaǵa top tústi demek,
Dańq pedestal–eski qorǵanda,
Rekordsmen kiyik shıǵar órmelep,
«Ústirt!», «Rekord!» dep shuw eter.

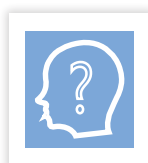
i
Pedestal
esteliktiń
astındaǵı arnawlı
tas qurılma

Shayırdıń «Dalada teńew hám megzetiwler kóp...» degen qatarın talqılań. Qosıq qatarlarında shayır dalanı ne nárselerge usatadı? Shayır dala tábiyatın, Ústirt keńisligin súwretlewde qanday salıstırıw sózlerden paydalanǵan?

V

«Dala qutsız» dese, oǵan inanba,
Onda ǵáziyne kóp–alıw mashaqat,
Dala megzer bay hám zıqna adamǵa,
Onda joq himmet hám miyrim–shápáát.

Dala megzer bay hám zıqna adamǵa,
Onda joq himmet hám miyrim–shápáát.
Shayır ne ushın dalanı bay hám zıqna adamǵa usatıp atır?

Shıq bermes Shıǵaybay–dúnyaxor ǵarrı,
Ne tapsa, hámme sin qarımǵa basıp,
«Qarań, quw taqırman! Menindey jarlı,
Dúnyada joq shıǵar» der basın qasıp.

Kómik dúnyasınıń kórpeshlep ústin,
Onnan soń bastırdı qalıń tas penen,
Seziklenbesin dep dúnyamnan heshkim,
Topıraq jayıp tegisledi ol ábden...

i Kómik dúnya degende neni túsinesiz?

Az- kem suw sebelep, jawdırdı jamǵır,
(Kóp jawdırmaz ızǵar ótip keter dep),
Taydıń izin qırq jıl saqlaǵan taqır,
Taqırǵa kógertti tórt–bes túyir shóp.

Añızaq -
ıssı qurğaq
samal

Jazda Añızaqqa, qısta Boranğa
Qorıttı dalanı-kómiktiń ústin,
Jazatayım bunda kelgen adamğa,
Tanıttı ákesin qúdiretli kúshtiń.

Biraq qansha aytsañ da, adam, ol-adam,
Qay jerde sır bolsa, ashıwğa qumar,
Ondağı ójetlik ondağı shıdam,
Basqa heshkimde joq, tek ózinde bar.

Talay súyeklerin dúzde qaldırıp,
Saldı olar shólden kárwan jollardı,
Birew-birewine tis qayrap júrip,
Qazdı nebir shúńgil tas quyıladı.

Tawlardan tas jonıp, artıp túyege,
Ákeldi de dúzge saldı kóp saray,
Jipek, kishmish, gilem, gálle tiyegen,
Kárwanlar agıldı Batisqa qaray.

Qalay oylaysız, «Kárwanlar agıldı Batisqa qaray»
degende shayır neni názerde tutqan?

«Bir túyir qutı joq jawız dalanıń»,
Dep shikayat qılar kárwanshı onnan,
Patshanıń gázebinen qashqan qart alım,
Kúldi kárwanshınıń nadanlıǵınan.

«Kim ayttı qutı joq bul dalanıń dep,
Bunıń teyinde bar hasıl gáziyne...»
Degeni-aq muń eken, ot samal gúwlep,
Qayqayıp kárwannıń tústi izine.

«Bunıń teyinde bar hasıl gáziyne...»
Sizińshe, hasıl gáziyne ne?

Qudıqlardı kómdi tas boran qılıp,
Burdı kárwanlardı qızıl qıyağa,
Tókti awız suwdı meslerdi julıp,
Tiller lalawlastı kelmey góyağa.

Kúshlisi ázzisin iýterip taslap,
Suwlılar suwsızğa shıq tamızbadı,
Adam ózin sonda túsine baslap,
Suwlıǵa suwsızdıń kegin qozǵadı...

VI

«Dala jansız» dese, hárgiz inanba,
Jani bar, biraq ol miyrimisiz, gereń,
Dala megzer bay hám zıqna adamğa,
Dalaniń júregi qatal hám tereń.

Eń áwel sen onıń júrek soǵısın,
Qay jerde ekenin abaylap bilseń, –
Sonnan keyin ótkir zeyin burǵısın,
Dalaniń kóksine salıp jiberseń, –

i **Arteziyan** -
arnawlı trubalar
járdeminde
alıńǵan kúshli
basımǵa iye jer
astı suwları

Ol tereńliklerde máńgi ot qushıp,
Jerdi kerner bir kúsh–qudiretli júrek.
Onıń sırın ashıp, meńgeriw ushın,
Bilim, mártlik, jiger, oyshılıq kerek...

Ol sonda ot shashar, qar úrer ulıp,
Burǵıńdı sındırar. Shıday bil! Sonda—
Issı kóz jasları artezian bolıp,
Shól táńirisi jılar adam aldında.

i **Gúm-gúm**
gesirtkeniń bir
ayırıqsha túri

i **Skvajina** -
geologlardıń
jerdi burǵılawshı
ásbabı

Onıń kóz jasınan gáwharlar tamıp,
Gúmgúm kózlerinde yaqutlar janar,
Biraq, ayay kórme, qalma aldanıp,
Ketsin tereńlikke skvajinalar!

VII

Shıqtı márt oyshıllar asaw sahranıń,
Oy-pikir, ármanın izertlemekke,
Shól ayttı: «Hey adam! Qoyıń, saqlanıń!
Háddińe baq, maǵan baǵın demekke.

Qosiq qatarlaridagi insan hám tábiat
ortasidagi sóylesiwlerge diqqat awdarıń.

Qaysar Qurǵaqshılıq–shól armiyası,
Meni kirpik qaqpay turadı baǵıp,
Qúdiretli eki qum imperiyası,
Meniń awqamlasım aynalamdaǵı.

Bul badabatlardan qorqıp, saqlanıp,
Biz ǵana ıraydan qaytpadıq tek te,
Shıqtı márt oyshıllar asaw sahranıń,
Oy-pikir, ármanın izertlemekke.

Kayqısrav patshanıń bası bul jerde,
Qanlı meste jatıp pushayman etken,
Hátte, qos múyizli Iskenderler de,
Maǵan tisi batpay, aylanıp ótken!

Kayqısrav patsha, qanlı mes sizlerge qaysı tariyxıy
waqıyanı esletedi?

Men shólmen! Men–dogma, aytsam ırasın,
Ózgertiwdi oylap urınbań haslan,
Maǵan qádem qoyǵanlardıń sanasın,
Tek meniń bolmısım belgilep taslar»...

VIII

Bir mashina barar shól-báyabanda,
Ullı topılıstıń barlawshısında,
Jańǵırıq bolmaydı qula dalańda,
Motor dawısı qashar qaytıp aylanbay.

i
Geologlar –
jer astı hám jer
ústi baylıqların
izertlewshi
ilimpazlar

Geologlar–dala robinzonları,
Ómiri–izleniw, sayaxat, gúres,
Shayır shıǵar deymen olardıń bári,
Olar túnep ketken jer tegin emes.

Alekoday cıgan kóshine ergen,
Men olarǵa erip ketkim keledi.
Búgin kók mashina irkilgen jerden,
Erteń vıshkalardan juldız kúledi.

i
Alekoday
A.S.Pushkinniń
«Cıganlar»
poemasındaǵı
qızǵanshaq,
óshpenli personaj

Qanday házlik! Keńlik, kún, taza hawa,
Sálem romantikler, samalday erkin!...
Sırttan qaraǵanǵa usılay, awa,
Azlap prozası bar shıǵar lekin.

Geyde dala saxnasında tosattan,
Tragediya da oynalar, hátte...
Motor radiatordı «iship» bosatqan,
Mashina toqtadı ínıranǵan pátte.

Kuzovta bochkaniń dańǵırlısı saz,
Flyagalar qırda qalǵan baqaday,
Kún misli tandırǵa túsken bir qoraz,
Lawlap janıp barar quwraq shaqaday.

Áptap, suw bermeseń, janińdı isher,
Shóldi qozdıradı kúnniń gewkewi,
«Sizler mashinani dúzey berinler,
Men suw ákeleyin» dedi birewi...

IX

Mákkar, ot qanatlı dala Demonı,
Kópten ashıq edi bir arıw qızǵa,
Óz wálayatında kórdi de muni,
Uyqılamay telmirdi túnde juldızǵa.

i

Demon

iblis, ázazúl,
shaytan

Ańızaq ıssıǵa buyırdı: «Bar! – dep –
Suwın qurt olardıń mashinasınıń!
Qızdı aldastırıp shetke shıǵar!» – dep,
«Sonsoń ózim kewlin awlayman onıń...»

Kózi teńizdey kók, aspanday móldir,
Kewli dárya deseń múnásip edi,
Kásibin janday súygen qız edi bul bir,
Sheksiz dalalarǵa shın ashıq edi.

Bul dalanıń hárbir qatlamlarınıń,
Sırlı shejiresin oqıp júrdi ol,
Shınlıǵın bul dala ármanlarınıń,
Ánsap, hátte túslerinde kórdi ol...

Mariya! Arqanıń sahıbjamalı,
Qımbatlım, qayt izge, qayda barasań?
Jalınday lapıldap sahra samalı,
Kózdi kúydiredi tiklep qarasań.

Qolında shelegi, jalğız quldirap,
Qız tınbay juwırar, sağımlar ımlar,
Qarsı aldında teñiz tolqır buldirap,
Jettim degen waqta qashar tolqınlar,

Tuflilar da qaldı jetim egizdey,
Tek qalğan dosları esine tústi,
Ashshı kún tóbeden qadalar bizdey,
Suwsız jelbezektey ókpesi isti.

Tolqın qashar sulıw ármanlar yańlı,
Qız entigip quwar bir tını́m almay,
Bir ğaybana dawıs hár demin ańlıp,
Qızdı aldastırar izinen qalmay.

i

Jelbezek-
balıqtıń
saǵaǵındaǵı
suwdan
kislorodtı
ajıratıp, balıqtıń
ókpesine jetkerip
beriw xızmetin
atqarıwshı organ

X

«Sulıw, súy sen meni! – deydi sol hawaz, –
Seniń ashıǵıńman, kel qushaǵıma!
Arqadan adasıp kelgen quba ğaz,
Seni aparayın lázzet baǵına,

Onda márwert suwlı eki kók teñiz,
Salqın lebi menen jelpip shalqıydı,
Jasıl otlaqlar bar maysası semiz,
Juwsannıń xosh iyisi onda ańqıydı,

Ol jerde gewirekler ala ğarbızday,
Qaq ayırılıp jatar jaz kelgen sayın,
«Xan qızı» qońızların qadap juldızday,
Ádiraspannan marjan monshaq taǵayın,

i

Gewirek
jer bawırlap
ósetuǵın
miyweli mazalı
ósimlik

Shotbas poshsha torǵay tóbeńde mudam,
Saz namaǵa sayrar shın esi ketip,
Ĝayrı naǵıs gúlden–qızǵaldaqlardan,
Gilemler tóseyin payandoz etip.

Hárbir baqanshaqtıń ishinen saǵan,
Sazın tıńlataman pútkil dúnyanıń,
Aqsham «Qus jolına» alıp shıǵaman,
Lázzetke bóleymen, súy meni, janım! ... »

Shıǵarmanıń
tolıq
nusqasın oqıń

XI

Qızǵan taba yańlı hawirli dala,
Elpilder quwarıp appaq mayalısh,
Mayalısh túbinde solǵan bir lala –
Qız jatır. Tolqıydı, sağımlar alıs.

«Suw!» dep awzın ashıp jatır bos shelek,
«Suw!» dep inırsıydı onıń iyesi,
Jabayı Ańızaq shańgıttı elep,
Bastan bir tartarın áketti sheship.

Altın shash tolqını shańğa bılğanıp,
Appaq mayalishqa oralar geyde,
«Men ólgim kelmeydi bostan-bos janıp,
Bul ushın juwapker dalalar» deydi.

Kózi jumılıwlı, kókiregi sergek,
Jatır sandıraqlap jas sulıw dúzde,
«Súyiklim, kewlińdi tek mağan ber» dep,
Sol ğaybana dawıs túsedı izge.

Ol sonday jaǵımlı, aqılğa zıyat,
Kewliń eljireydi onıń sesine,
Ámiwdárya... qayıq hám jas aziat...
Essiz qızıq shaqlar túser esine.

Kómir–qara shashı qayısıp tolqıp,
Mıs ireń jelkesin aymalap quyash,
Kúshli qollarında qos eskek bulqıp,
Otırdı qayıqta essiz sol bir jas!

Aznağa óńmenlep, qulashın jayıp,
Qız suw serper oǵan hám kúler qattı,
Ishqı karetası–qıltılda qayıq,
Awıp ketip, qızdı suwğa awnattı.

At tisindey iri tisler jarqırıp,
Jigit kúler jomart bir kúlki menen,
Barjalar jıljıydı jaǵısqa qarap,
Áne, bir shaǵala sırgıdı tómén.

«Shól táńirisi—atań, Qurǵaqlıq—eneń,
Xızmetińde shabar Ańızaq samal,
Dúrkin—dúrkin júyrik jáyranlar menen,
Qalıń mal tóleyin, janım, qulaq sal!

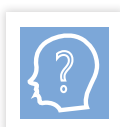
Jer astında tolı ğáziyneler kóp,
Súyseń, bárin saǵan beriwge barman,
«Sol sırlı seyftiń giltin tapsam» dep,
Izlep júrgenińnen men xabardarman.

Shól táńirisi—meniń dúnyaxor adam,
Mezazoy dáwirinen búginge qáder,
Milliard jıllar boyı tiyneklep mudam,
Jıynap keler onı. Bul sonday bay jer.

Bári bir, sen giltin tappaysañ onıń,
Tek te men bilemen atamnıń sırın,
Men urlap bereyin sol giltti, janım,
Biraq bir posa ber sen aldı burın...»

Otlı demi menen Demon qumartıp,
Awzın jaqınlattı qızdıń betine,
Onıń kózin, júzin bir jalın sharpıp,
Titiretpe tiygendey boldı etine.

– «Joq, ket!» –dep baqırdı betin basıp qız,
Óz dawısınan shorship ol oyanadı,
Tańnıń aldı eken. Bir jariq juldız,
Shıǵıs gorizontta parlap janadı...

Mariya kim edi? Demon Mariyaǵa ne wáde etti?
Waqıyalar qashan bolıp atır?

XIII

Aqtı shólge mashinalar dizbegi,
Sızdı dala bawırın hesh tınım bermey,
Shinlerdiń naǵıslı shıjbay izleri–
Ótkir, tıń oylardıń chernovigindey.

Dala okeanında baslanganday seń,
Taynapır texnika kárwanı ıqtı,
Tákabbır, kúshli Shól táńirisi menen,
Adamlar eń sońǵı ayqasqa shıqtı.

Bul ayqasta dala ármanlarınıń,
Gúllewi, biniyadqa shıǵıwları bar;
Shóllep ótken sahra zamanlarınıń,
Ańsaǵan suwınıń aǵıwları bar.

Tábiyat anaǵa bunda adamnıń,
Perzentlik miyrimi barq urıp jatar,
Ájayıp keleshek–abat zamannıń,
Gúlleri «barmız» dep bunda til qatar.

Bul ayqasta gúldey megzilsiz solǵan,
Essiz Mariyanıń qanlı kegi bar,
(Bul kekke–insannıń shóllerge bolǵan,
Pitpes arazlıǵı–óshpenligi bar).

XIV

Poemada aytiliwınsha, shól adamğa baǵınbaw ushın qanday qarsılıqlar kórsetip atır? Tábiyat qiyınshılıqların insan qalay jeńip atır?

Shıqtı márt oyshıllar óz oylarınıń,
Shınlıǵın is penen tastıyqlamaqqa,
Shól táńirisi sırttan qazıp qarımın,
Olardı tum-tustan aldı qamaqqa.

Jiberdi boranlar gvardiyasın,
«Biykarlań,–dep,–ójet adam oyların!»
Boran uyıtqıp kelip jawdırdı tasın,
Shashtı tozańıtıp burshaǵın, qarın.

Muzday demi menen motordı úrlep,
Suwlardı tońdırdı, muzlattı terdi,
Temir vıshkalardı julqıdı gúrlep,
Tarttı shalǵayınan montajniklerdi.

«Ash kózińdi!» dep ol shashtı topıraq,
Barmaq ushlarına urdı nishterin,
«Baylanıstı úz!» dep jollarda borap,
Muz awız qarpıdı jantasqan jerin.

Quyın-shırıldawıq, úrgin – «mámelek»,
Ğır-ğır aylandırar adamnıń miyin...
Hárbir qádemine qımbattan tólep,
Keler eki adam tiresip iyin.

Muzlı kirpiklerdiń sańlaqlarınan,
Úmit mólt-mólt janar qudıq suwınday,
«Sol sáwleni alsam kóz janarınan,–
Bolǵanı» der boran tawın jazdırmay.

Omba qardan júriw–eń qıyın túyek,
Adassań ne kúnler túspes basińa!
Biri ekinshisin qoltıqlap súyep,
«Azat, esińdi jıy!» der joldasına.

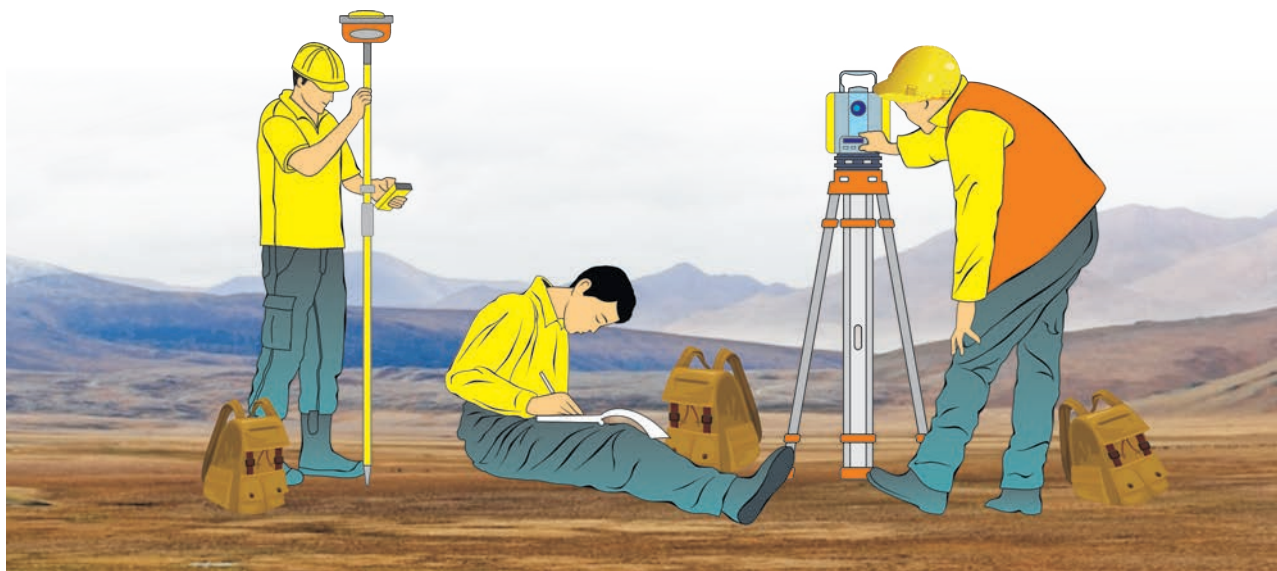
«Mariya! Nege sen ket deyseń maǵan!»
Deydi sandıraqlap sonda Azatı,
Tońlağan trubaday tamırlarda qan,
Qıynlasar aǵıw imkaniyatı.

«Ay-yay, jas ashıq!» dep Nikolay ağa,
Bas shayqap, jılıydı súyep joldasın,
Nursız kózin qadap meńirew dalağa,
Keler ol esaplı qádemın basıp,

Hámde kóz óńinen óter tús yańlı,
Sońğı úsh kún–ómir, ólim gúresi,
Eske alar dáslep qar jawğan tańdı,
Eske túser joldan jańılğan keshi:

Bastion
qorǵannıń
múyeshine
ornatılauıǵın
bes qırlı bekkem
tirepberdi

...Turdı kompressor stanciyası,
Dalanıń baǵınbas bastionınday,
Márt shofyorlar qıya shóllerdi basıp,
Qurılıs materialın tasıp júrtınbay.

Kompressor stanciyası
tabiiy gaz yáki neftti
arnawlı trubalarda
kúshli basım arqalı
tiyisli mákan jaylarǵa
jetkerip beriwshi
arnawlı úskenelengen
kárxana

Júgin túsirip qaytqanlardıń izleri,
Ústirt dárwazası–Qońrat edi,
Olarǵa yad edi, jáyran shólleri,
Qudıqlar, jaylawlar bári yad edi.

Sinoptik
hawa rayın
barlawshı,
baqlawshı

Sol sebepli olar qulaq aspadı,
«Wáliy» sinoptiktıń prognozına,
Biri baslap, ekinshisi xoshladı,
Shıqtı eki bilgish Ústirt bozına...

XV

Lekin, bilgishler de adasar gey waqta,
Ózi bilermenlik qılǵan gezinde,
Tek te adasıwda emes biraqta,
Eń baslı másele onıń izinde:

Adam adasqanin aňlawdan qorqsa,
Jasirsa, siypasa óz adasíǵın;
Adaspaǵanlardan kewli torıqsa,
Quday bilsin, onda qaysınday shıǵın–

Qaysınday báleler aldınan orap,
Qaysınday apatlar bolar sońında!
Adasıqlar tariyxın serleseń qarap,
Mine, máseleniń qırsıǵı sonda.

Adam adasqanin tereń seziniپ,
Onı moyınlasa uqsa yamasa,
Suwıq haqıyqattıń ótkir kózine,
Jaltarmay, mártlershe tikke qarasa, –

Qalay oylaysız, bul jerde shayır qanday adasıwlar
haqqında aytip atır?

Aqıl, sana-sezim, durıslıq–hújdanniń,
Gezeksiz byurosın shaqırıp dárhal,
Murnın uwsa ózimshillik–haywannıń,
(Máseleniń genjesi usında bolar).

Sóytip alıp tezden izlewge shıqsa,
Ózi shıǵınıپ ketken tuwra jolların.
Qıynalıп kóylekten terin de sıqsa,
Kóterse gey jurttıń jazǵırıwların.

Adasıw–awır zat, biyjaǵday is,
Dúzew–adasıwdan kóre qıyınlaw,
Adasıqtı aqlaw, jaqlaw, óshegis,
Óńmenlew, ókpelew–tek janıńa jaw.

Óziń kóter, óziń toltırǵan qaptı,
Arqańa qoyısar, ayasar, hátte.
Márt bol, shıda, tisti tiske qoy qattı,
(Ortanshı másele tap usı gápte.)

Adasıwdıń ańsat ıldıy—ıǵınan,
Onıń tereńine túskennen keyin,
Dúzetiwdiń qıyın shıǵarlıǵınan,
Órmelewden qorqpa, bar bolsa miyiń!

Qaytar joliń qıyın, bálent, pás ele,
Bárin jeń de dúzel, albırıp qısınba.
(Tek te adasıwda emes másele,
Eń baslı másele mine, usında!)

Sonda adasiq ta arzanlaw túser,
Shıgın hám az bolar qáteń tusında.
Adamlar: «minekey, bul adam!» deser,
(Máseleniń qudayı, bilseń usında!...)

XX

Jańa dúnya bostanları gúllengen,
Altın oypat—awılımnıń sırtında,
Qañbaqlı dalańğa shıgıp geyde men,
Uzaq waqıt qarawlayman qır, qumğa.

Shól táńiriniń qorǵanına atlangan,
Awır artilleriya tobınday mısal,
Gigant gazoprovod trubalarınan,
Jazıw kórinedi: «Buxara—Ural».

Dúnya hesh kórmegen ullılıqtaǵı,
Bul polat qursawda tutqın etilgen,
Qúdiretli kók stixiya oynaǵı,
Adam húkiminde aǵar bul jerden.

Bul kúsh—Kuzneck, Qaraǵandınıń,
Kómirin Oralğa pısnap tasıǵan,
Awır sostavlardıń beline tınım,
(Ol júk endi basqa jaqqa asıǵar).

Bul kúsh martenlerdi más etip hám de,
Alıp domnalarǵa kúndi ornatar,
Ximiya tilsimlerin keltirip tilge,
Hár úyde ot jaǵıp qazan qaynatar...

i Kochegar
ot jaqqısh,
otjaǵar

Jigerlen Ústirtim, – respublikamnıń,
Úlken keleshegi, oyanǵan aymaq!
Dáwri-dáwranlardıń, jańa zamannıń
«Qus jolı» ústińnen ótedi jaynap.

Sen sol ullı jolǵa, tasqın arnaǵa,
Qaynar bulaq bolıp quy ǵáziyneńdi,
Bar sen Oralğa hám onnan armaǵan,
Dala kochegarı, sóz saǵan endi!

Ústirtte qanday qazılma baylıqlar bar ekeni
haqqında aytilip atır?

XXI

Sonday ájayıp kún, Gúzdiń sáskesi,
Aspan shırshalağan badiyaday kók,
Hátte, iyneliktiń qanatınıń sesi,
Qağazday ğağırlar, jım-jırt dóğerek.

Boliq jantaqlar tur malınıp sógi,
Jolğa tayarlanar gezende qańbaq,
Órmekshiniń awı–názik órmegi,
Sımday jalt-jult eter, turğanday jańlap,

Dala shapqınshısı–dúbeley ğana,
Uyıtqır óz–ózinen ğalawıt tawıp,
Sonday saltanatlı, sonday márdana,
Dala oyğa talar, alganday zawıq.

Bir ájayıp payıttı kútip turğanday,
Ziyrek parasatlı bir gózzal kewil,
Sır gıznep, ashıgın kútken hayalday,
Nurğa tolıp tasqan dala edi bul.

Al men she? Men nege sonsha intıgıp,
Nesin sağınaman bul keń dalanıń?
Ne isleymen jalğız sahrağa shıgıp,
Ne tileydi meniń sahrayı janım?

Qushaqlağım keler súyip kózinen,
Bul qushaq jetkisiz sheksiz dalanı,
Dúrlep ushqan qırğawıldıń izinen,
Kózlerim telmirip qarap qaladı.

Insan Jer–anani súyiwi lazım!
Biraq keń dalanı súygenimdey men, –
Berns–arpa ańızın, Hafız–Shirazın,
Geyne–Reyn suwın súye aldı ma eken!

A, sen be? Ássalam, ustaz alasar!
Otırmısań ele oylarğa talıp?
Bilemen, kóp qızıq oylar sende bar,
Sende bar sabırlı juwas danalıq.

Liykin jetpes meniń sabır-taqatım
Kóz jumıp kún boyı oyğa talarğa,
Alıslardı ańsar tıpırshıp atım,
Samalday ushsam der keń dalalarğa...

...Minsiz gorizontta úndew belgidey,
Shansılğan vishkağa ketip qıyalım–
Tursam, kók aspandı jalağan tildey,
Burq etip aspanğa shıqtı bir jalın.

i **Alasar**
Ústirt hám
shólistanda
ósetuğın jabayı
qustıń bir túri

i **Ammonal**
óndiriste
qollanilatugin
jarilis

Ol gá jipek oramalday jelbirer,
Gá almas qanjarday shağılısar kúnge,
Gá kógis, gá ashıq ireńge kirer,
Gá nurlı fontanday súńgir tereńge

Hám ol ashıq kókte joğalar jıldam,
Kúshinen qaltırar ayaqtıń astı,
«Bul ne? Ammonal ma dúzde jarılğan,
Qurılıs ushın gewlep qoparğan tastı?

Atom dep qorqıwğa hesh ireti joq,
Bunda poligon joq, bul qáwipsiz dala,
Ya kosmosqa jáne ushtıq pa eken?» dep,
Hayran bolıp tursam shúmip qıyalğa, –

Motor dawısı esitildi qasımnan,
Bar shabısta eki mashina keler,
Toqtağan biriniń kabinasınan,
Kúlimlep bir tanıs adam úniler.

«Shayır! – dep baqırar mağan qol bılğap,
Oylap tawıspaqsan ba dala oyların!...
Dárhál suwğa kirgen balıqlarday tap,
Apaq-shapaq boldıq sorasıp bárin.

«Anaw Shól táńirisi adam ırqına,
Kónbeymen dep lawlap, hallaslamaqta,
Burawlawshılar bizdi kútip shırpınar,
Kettik, Ústirt gazi atılğan jaqqa!

Bul jalın kishkene qosıq jazıwğa,
Ilayıq jalın goy dep úmit etemen...–
Dep kóz qıstı mağan quwaqılana,
Sol ájayıp adam kúlimlep birden.

Bilemen, onıń bul shoq házilinde,
Ájimli mańlayında, ótkir kózinde,
Máńgi qaysar, máńgi jas minezinde,
Páki batpas saqal basqan júzinde, –

Sáwlelener, seni jigerlendirip,
Mártlik, ashıq kewil, aybathılıǵı,
Ómirge eń kúshli juwapkershilik,
Keń peyilli rus azamatlıǵı.

Al, meniń awıllas dostım áwdiyip,
Turar qaptalında ulınday onıń,
Alista janğan gazdi qalğanday súyip,
Qarar mańlayına sayalap qolın...

«Kishkene» bir qosıq deysen be? –Meyli!
Sağan unağanday sóz taba alsam,
Jazayın ómirimniń pitkenshe keyni,
Jazayın, sen óziń hámdamım bolsań.

Jazayın jollarda shańlarğa batıp,
Sen shóllerge segbir tartqan waqtında,
Dala ármanların jatqan oyatıp,
Sol ot júrek burawlawshılar haqqında.

Jırlayın senlerdi ómirim boyına,
Shól prometeyleri, baxıt ustası!
Eń jaqsı oylardı shaqırıp oyıma,
Maqtayın siz jazğan dala qıssasın.

Dala ármanları–nurlı ármanlar!
Jazayın...»
Tuńǵısh gaz mánzillerine,
Eki júk mashına jol tartıp barar,
Barar keń dalanıń betlep tórine.

Shoferlardıń únsiz sózligi menen,
«Xosh bol» dep qol bılǵar Nikolay aǵa,
Azat qıyqıwlaydı. Esitpedim men,
Samal jetkermedi dawısın maǵan...

XXII

Kel, kel, kúndey kúlgen, ay júzlim meniń,
Keń dalada júrip sır aytısayıq!
Nazlı qáдемиńdi saǵınıp seniń,
Juwsanlar zarıǵar xosh iysin jayıp.

«Nesin súyer bul sırdanday dalanıń?»
Dep meniń ıshqımdı qılma kústanı,
Meniń intizarım—ózińseń, janım,
Sen–uyqısız túnim, dala ármanı!

Bilemen, dúnyada sulıw jerler kóp,
Kórdim teńizlerdi, jasıl tawları,
Kórdim dáryalardıń boyın kók-kómbek,
Kórdim gúl tóselgen jaǵalawları.

«Hásseñiy, usında qalar ma edim» dep,
Óttim arqanıń nuw toǵaylarınan,
Hámmesin intıǵıp súyemen, al tek—
Dalalar ayırıqsha qádirdan maǵan.

Sebebi, meniń azat, sadıq ıǵbalım,
Maǵan wáde etken: bul dalalarda,
Seni ushırastırıp maǵan, dilbarım,
Ishqıńa miyasar bolıwǵa bárha.

Isenemen, keleseń dúzge sán berip,
Dalamnıń ármanı, dalamnıń janı,
Sennen mádet alıp, háwijge minip,
Dúnya boylap jańlar dala dástanı.

Meniń ıshqım, meniń saǵınışlarım,
Ushqır samal bolıp aldına shıǵar,
Tıńlap onıń yoshlı jaydarı sazın,
Seniń kewliń meniń kewlimdi uǵar.

Juwsan!... Onı sonsha jırladım-aw kóp!
Sahranıń juparı ol irasında,
Seni bánt eter bul qarapayım shóp,
Hám máńgi qalarsań meniń qasımda.

Nókis, 1964-jıl, fevral-iyun.

SHÍĜARMANÍ OQÍP BOLĜAN SOŇ TALQÍLAŇ

1. Shayır ne ushın shıǵarma atamasın «Dala ármanları» dep ataǵan?
2. Shıǵarmanıń tiykarǵı ideyası qanday?
3. Ústirtti, dalanı ózlestiriw insaniyatqa qanday imkaniyatlar beredi?
4. Shıǵarma sońında shayır «Juwsan!...» shóbin ne ushın adamdı bánt etedi» degen pikirdi aytadı?

Ústirt dalası haqqında, ondaǵı qazılma baylıqlar tuwralı internet materiallarınan, ustazıńız usınıs etken ádebiyatlardan qosımsha izlenip, maǵlıwmatlar toplań! Sol maǵlıwmatlarǵa tiykarlanıp, keleshekte Ústirt dalasında qanday islerdi ámelge asırıw múmkinligi tuwralı joba dúziń.

KÓRKEM SÚWRETLEW QURALLARÍ

Kórkem shıǵarma oqıwshıǵa tásirli bolıwı ushın, waqıya-hádiyselerdi, qaharmanlardı oqıwshılar jaqsı eslep qalıw ushın avtorlar kórkem súwretlew qurallarınan paydalanadı. Usınday súwretlew qurallarınıń biri – teńew.

Kórkem shıǵarmada bir zattı, túsinikti, qubılıstı ekinshi bir zat, túsiniq yaki qubılıs penen salıstırıp kórsetiw.

Qaraqalpaq tilinde jazılǵan kórkem shıǵarmalarda teńewler – day –dey, – tay –tey qosımtaları hám yańlı, kibi, misli degen kómekshi sózler járdeminde jasaladı.

Quddı dinozavr qabırǵasında,
Keme súlderine súyendim uzaq.
Qorqınışlı edi qábir basında,
Júregimdi tırnar biyráhim azap.

(I.Yusupov «Korabller qoyımshılıǵındaǵı eles»)

Epitet – grekshe **epitophios** – anıqlıq mánisinde. Epitet zat hám qubılıslardıń sapasın, sıpatın ayqınlastırıw ushın qollanıladı. Kórkem súwretlewdiń eń jiıy qollanılatuǵın túri, ol arqalı jazıwshı-shayırlar qaharmannıń yamasa súwretlenip atırǵan zattıń, qubılıstıń birden kózge túserlik ayqın belgisin atap kórsetedi, solay etip, onı kózge ayqınıraq etip elesletedi.

Bálent shıń basların ańsasa tarlan,
Talmas qanatları kókte sharq urar,
Qayda baǵlar, gózzal tawıs taranǵan,
Qayda qaldı kókti súzgen minarlar.

(Sh.Seyitov).

Janlandırıw. Kórkem shıǵarmada qollanılatuǵın shártli ámellerdiń biri. Súwretlenip otırǵan zatqa, qusqa, haywanǵa til pitip, adamday bolıp sóleydi, oylaydı.

Mısalı, I.Yusupovtıń «Tırnalar» qosıǵında aspanda ushıp baratırǵan tırnalarǵa til pitip sóleydi:

Quslardı kólatsız, teńizdi suwsız,
Qaldırǵan námártler qalmas sorawsız,
«Qargısqa jolıǵıp bári qalıwsız,
Tuqımqurt bolǵay» dep barar tırnalar...

I.Yusupovtıń «Dala ármanları» poemasınıń teńew, janlandırıw, epitetlerge misallar tabır.

1-topar – teńew, 2-topar – epitet, 3-topar – janlandırıw.

Teńewge misal:

zattı, túsinikti, qubılıstı
ekinshi bir zat, túsinik yaki
qubılıs penen salıstırıw

Epitetke misal:

zat hám qubılıslardıń
sapasın, sıpatın ayqınlastırıw
ushın qollanıladı.

Janlandırıwǵa misal:

Haywanlardıń, quslardıń,
taw, samal, bult, quyash
h.t.basqa zatlardıń janı bar
taqılette sóylewi, oylawı.

SHAWDÍRBAY SEYITOV

(1937-1996)

Bul temada:

*«Kóp edi ketken tırnalar» povesti menen tanısıw;
Kórkem shıǵırmanı talqılaw tiykarları, kórkem shıǵarmada
waqıyalar bayanı menen tanısıw.*

AVTOR MENEN TANÍSÍW

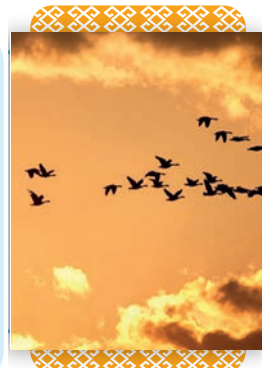
Sh. Seyitov 1937-jılı Kegeyli elatınıń Iyshan qala (Xalqabad) degen jerinde tuwılǵan. Ákesi Qudaybergen ulı Seyit qassap-baqqal, ónermentshilik, sawda isleri menen shuǵıllanıp kún-kóris etken. Onıń kórkem sózge qushtar bolıp ósiwine anası Aysulıwdıń tásiiri ayrıqsha bolǵan. Sebebi, anası dilwarlıǵı basım, kátqudashılıǵı bar ájayıp adam bolıp, balası Shawdırbayǵa jas waqtınan qızıqlı gúrrińler aytıp beriwdi úrdis tutqan. Onıń gúrrińlerinde óz atası Xorezm oypatında dańq shıǵarǵan ataqlı Qúdiyar palwan, onıń balası – ákesi Baxtiyar palwan hám olardıń dańqlı bellesiwleri haqqında kóbirek aytilar edi. Usı gúrrińler tásirinde ata-babaları menen maqtanıp

ósken Shawdırbay ádebiyatqa túsine kele bul dayı ataları A. Dabılovtıń «Bahadır» dástanındaǵı Azat obrazınıń prototipi ekenligin ańlap jetedi.

Onıń proza janrındaǵı dáslepki povestiniń ózi-aq oǵan («Kóp edi ketken tırnalar», 1969) úlken jazıwshılıq dańq alıp keldi. Jazıwshı óziniń bul povestiniń jazılıw tariyxı hám procesi haqqında bılay dep eske túsiredi: «...hesh sóylemey júrgen gúńelekke uzaq ayrılıqtan sońǵı ákesi menen ushırasıwda ári qorqınıshlı, ári badaybat dawıs penen «pa-aa!» degizip baqırtıp jiberdim, sol qıyın awhalda jatırǵan Petkanı, onıń usı bir ǵana dawısın qulaǵımda, qıyalımda eleslete-eleslete kókiregime quyıp alǵanlıǵım sonshelli, sol: «pa-aaa!» degen jańǵırıq kóp waqıtqa shekem qulaǵımda jańǵırıp júrdi. Sol bir qıyǵırıq meniń ushın ápiwayı biymáni háriplerdiń jıyıntıǵı emes, al kókirekti qars ayırıp shıqqan jańǵırıq-saǵınıstıń, saǵınıstıń, ayrılıqtan azaplanǵan, balalıǵın máńgi joǵaltıp alǵan, liyin tek watanın ǵana joǵaltpaǵan bekkem ruwxtıń vulkanday birden atlıqqan debdiwi edidaǵı, usı debdiw kelesi áwladqa barlıq jeksurınlıǵın jetkerip turıwı tiyis edi...»

Jıl qusları tırnalar hám ǵazlar gúzde ketip, báhárde qaytıp keledi. Urısqa ketken qaharmanlar, mine, usınday jıl qusları sıyaqlı qaytıp keliw kerek edi, biraq olardıń kóbisi ketken jaqlarınan qaytıp kelmedi, jawız mergenlerdiń oǵınan ushtı. Bul biziń xalqımızdıń oylaw qáiletine, isenimine, qubılıslardı qorshaǵan ortalıq penen salıstırıp qaraw hám bahalaw sıyaqlı milliy psixologiyalıq belgilerge baylanıstırılıp povestte sheber qollanılgan.

Janızaq Esenov

SHÍĠARMANÍ OQÍWĠA TAYARLÍQ:

Povest tiykarinan ekinshi jer júzilik uris jillarındaǵı tılǵaǵı turmıs waqıyaların súwretleydi. Sol dáwir adamlarındaǵı doslıq, tuwısqanlıq, adamgershilik sezimlerdi, tılǵaǵı hám fronttaǵı qaharmanlıq gúres, waqtınan burın erjetken, turmıs awırmanshılıǵına duwshaker bolǵan balalar táǵdiri sóz etiledi.

KÓP EDI KETKEN TÍRNALAR

(povestten úzindi)

Ekinshi dúnya júzilik uris tuwralı nelerdi bilesiz?
Uris haqqında qanday shıǵarmalar oqıdıńız yamasa kinolar kórdińız?
«... balalıǵın máńgi joǵaltıp alǵan, liykin tek watanın ǵana joǵaltpaǵan bekkem ruwx» degen qatarlardı qalay túsinesiz?

Burın tórtew edik, házir de tórtewmiz. Sonda da bul altı qanat qara úydiń bir keregesi japırılıp qalǵanday, tóрге tóseletuǵın góne aq kiyizdiń ústinde shoshayıp otıratuǵın birew kemistey edi. Durısın aytqanda, kemisi – gúrildep sóylep otıratuǵın bir tanıs dawıs edi. Al, úydiń tórtinshi adamı – kelgen bala bolsa sirá sóyley almaydı. Onıń menen sóylespek túwe, ele atın da bilmeymiz, bolmasa kelgenine de bir-eki ay bolıp qaldı ǵoy. Atın bilgende bizge ne paydası bar, pálenshe dep shaqırǵanıńdı esitpegen soń bildiń ne, bilmediń ne?! Biraq, biziń úydegiler de, awıldıń basqa adamları da onı qashshan «Qonaq bala» dep atap ketken. Demniń arasında bawır basıp qalǵanlıqtan ba, usı «qonaq» degen sózdi esitkende onıń qay waq, bir waq biziń úyden ketetuǵının eslep, janım ashır edi...

Adam ishtegi debdiwin tili arqalı sırtqa shıǵaradı, al endi, tili bolmasa qalay shıǵaradı?! Báلكim, ol gúrsinip ǵana sherin tarqatatuǵın shıǵar. Kóp gúrsinetuǵını da sonnandı. Biraq Nurımbet atam, «bul ishten bolǵan emes, tili soń baylanǵan. Ishten gún bolıp tuwılǵanlar adamnıń erniniń qıbırlawına qarap-aq ne dep turǵanıńdı ańlay beredi» dep ójetlesedi. Bul durıs emes, qalay durıs bolsın?! Nurımbet atamnıń ózi ernin qaraqalpaqshalatıp qıbırlatadı. Sóytip bolıp «túsınbeydi», – deydi, áne tamasha!

Múmkin, russhalaǵanda ol da túsinetuǵın shıǵar. Biraq, bul oylarımınń ıras-ótirigine ózimniń de pámim jetpeytuǵın edi. Onnan «qashan gún boldıń» dep sorawdıń ózi de qolaysız ǵoy. «Kewline keler», dep, óytip sorawǵa batına almadım. Onıń nege kóp gúrsinetuǵını da, qashan gún bolǵanı da, atınday sheshilmegen jumbaq bolıp qala berdi...

Ómirińizde «qonaq bala» sıyaqlı adam menen sóylesip kórgensiz be?
Qalay oylaysız, Nurımbet atanıń «qonaq bala» tuwralı aytqan pikirleri durıs bolıwı múmkin be?
Qonaq balanıń sóyley almasına ne sebep bolǵan bolıwı múmkin?

...Qonaq bala qaptalimda kósilip jattı. Basqa ilaj da joq. Qarańǵıda ımlasıwǵa bolmaytuǵının ol mennen de jaqsı túsinedi. Álle nárse aytqısı kelgendey állebir kerekli nárseni sorayjaqtay bazda maǵan qaray burıladı. Ekewimiz teńdey jamılıp jatırǵan qara bóz kórpeden aǵara buldırap kórinip atırǵan júzi «aytajaǵıma ele túsınbediń be!» degendey, bir maydan maǵan qarap jatadı da taǵı aspanǵa tigiledi. Men de aspanǵa tigilemen: álemde ne bolıp atırǵanınan biyxabar juldızlar jımınılasadı. Qonaq bala shıq túsip ızǵarlanǵan kórpeni búrkenińkirep pısıldısın dawam etti. Kózim uyqılı-oyaw bolǵanı menen kókiregim sergek edi. Alistaǵı qorazlar shaqırıp atırǵanda... aǵam kelipti. Ústinde bayaǵı kiyimi. Túri burıńıdan da qáhárli, murtları óskin. Mektepten jańa ǵana kelgen ekenmen. Sonsha jıl kórispegen edik ǵoy, saǵınıp kúttim men onı, nege endi bawırına baspaydı?! Nege sóylemeydi?! Ya basqa ma eken, joq, jo-oq, aǵam, aǵam, ózimniń aǵam! Meni aymalaw ushın, áne, qolın sozıp atır! Men de qushaǵına talpındım, sol waqıtta ol qolların sozıwı menen mennen alıslap baratır. Bul túsım be, ońım ba?! Túsım bolsa tań atpaǵay!... Qara tütün aralas qalıń duman kóterildi! Qolları ele men betke sozıwlı, áne, ol qalıń dumanǵa sińip baratır, áne kórinbey qaldı! Ağ-ǵa-a-a!!!» – qattı qıshqırıp, neniń ne ekenin túsınbey órre turdım. Óńım ba, túsım be! Joq, ońım! Jer ele silkinip atır, astımdaǵı shertek sıtır-sıtır ete qaldı.

Qalay oylaysız, balanıń kórgen túsiniń mánisin qalay túsiniwge boladı? «Qara tütün aralas qalıń duman kóterildi!» Duman neniń belgisi bolıwı múmkin? Shıǵarmanı oqıp bolǵan soń, bul sorawǵa taǵı qaytıń. Aldıńǵı hám keyingi juwaplarıńızdı salıstırıń.

– Há-á, jatqanıńnan turmaǵır-á! – degen apamniń ashshı dawısı birden uyqımdı ashıp esime endire qoydı. Ol shertektiń baqanın taǵı bir julqılaǵanda «qonaq bala» da kórpeni serpip, kózin qıpılıqlattı. Ol húreylengen júzime bir qarap alıp, jańa shertektiń esheyin qozǵalmaǵanın bildi me, tomp etip jerge sekirdi. Izinshe hawlıǵıwım menen men de jalp ettim. Sol zamatı bir judırıq ta eńseme dúrs ete qaldı.

– Ha, on bes kesektiń astında qalǵır-aw! – dep qalshıladaǵan apamniń bul saparı qáhári qayta qoymadı. – Mınanıń ǵoy qulaǵı esitpedi deyik, qaptalıńda taplanıp atırǵan júweriniń patırlısın esitpey, qulaǵına qorǵasın quyıldı ma? Ha?! Há qara basqır-á!...

i

Keriz-

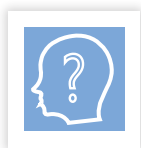
shıǵırdıń suw
alatuǵın jeri, oyi,
suw saqlaǵıshı

Qurıq tawıqtay úrpeygen apamniń bul alıp-topılıwınıń tegin emesligin sezgen qonaq bala keshirilmes bir gúna islep qoyǵan adamday tómen qarap tur edi. Apam ózinen-ózi ári burqıdı, beri burqıdı. Aqırı, padalı kelip ketken atızǵa basladı. Ele awzı tınar emes, bizde ún joq.

Atızǵa kelip, túgim tebendey shansıldı. Xalıqtıń «dońız awnaǵanday» degen sóziniń mánisine endi túsingen sıyaqlıman! Olar jerin jep, búldirerin-búldirip, qalǵanların mala basqanday etip ketipti...

Apam ǵarganıp-silenip júrip, julınǵan shińgirikti shel basına shıǵara basladı. Jıǵılǵanların qaytadan qáddin tiklewi ushın bireń-sarań saw qalǵanına baylap kórsetti. Bul waqıtta shıǵıstan ele shıqpaǵan quyashtıń laplamaday saǵımı jańa kóterilip kiyatır edi. Basqa da jumısları kóp bolǵanlıqtan qalay islewdi úyretip-úyretip:

– Sazayınız sol! Julınǵanları da zaya bolmasın! Qalǵanların usılay isleysiz! Soǵan shekem... bir tislem nan joq, esittiń be, ho-o geshshe! – dedi de atızdan shıqtı. Sonda da ádewir jerge bargansha tońqıldısınıń sestı júweriniń sıtırılısınan basımıraq esitilip turdı. Men nede bolsa onıń atızdan ketip, qulaǵımnıń tınǵanına quwandım.

Anası balanı ne ushın jazaladı? Sizlerdiń ómirińizde usıǵan usaǵan jaǵdaylar bolǵan ba? Ata-analarńız qanday múnásibette bolǵan?

Iymek bastıń qoǵınıń hár qanasındaǵı balıq kóz bolǵan dáneniń dáne emes, bir tamshı mańlay ter ekenligin eslesem, apamdı da qústanı qılǵım kelmeydi.

Jıǵılǵan shıǵırıklerdiń ústi azanǵı shıqqa malınıp atırǵanına qaramastan birim-birimlep tiklep júrmiz. Qonaq bala olardı állebir nársege usatqanday, usını kórip turıp qanday da bir umıtqan waqıyasın eslegendeı oyǵa batıp, basın shayqar edi. Soń sol nárseni eslegenine ókinip, dárhal umıtqısı kelgen adamday shaqqan-shaqqan háreket eter edi. Ásirese, ol julınǵanların shel basına qaray kóterip baratırıp muńayar edi. Sóytıp júrgende ermanı jıńǵıldan da juwanıraq, dońız jıǵa almay ketken bir túp qodireń ayǵabaǵardıń jańa shıǵıp kiyatırǵan quyashqa burılǵan názeri onıń dıqqatın ádewir tartıp turdı...

Moyınlarımız tasbaqanıń moynınday sozılıp, eń sońǵı bir arqa shıǵırıktı esiktiń aldına dúrs ettirgenimizde kún shańqay tús edi. Dońız qıyratqan júweriniń basın sıtıp, tirilerdiń ulıqpanı ushın sentyabrdiń ashshı quyashına jayıp otırǵan apam da pitegene juwasıyın depti. Nurımbet atam bizlerdiń qasınıp atırǵanımızǵa edireyip qaradı da:

– Balalar shomılıp kele qoysın, kelin, – dedi apama. – Júweriniń girti degen jaman boladı...

– Shomılsa men qoy dedim be. Soǵan ózleriniń pámi jetispese men qáytetin?! – Ózim zorǵa turǵanda apamnıń bul sózi qamshı boldı. Qonaqtıń bileginen túrtip, Qattıaǵarǵa qaray basladım.

Shıǵır salma menen pásli-bálent bolıp jasqaǵa keldik. Ol bulkárada da toqtamadı, meni kerizden arraǵıraқтаǵı bir jasqaǵa basladı. Izinen shalt júrip jetip toqtattım da, iyegim menen tusımızdaǵı jasqanı nusqadım. Ol «gáń-gúń» etip, bizden awlaǵıraқтаǵı jumıs islep atırǵanlardı ımladı. Sońǵı gezleri ımǵa da túsingish bolıp ketippen. «Hámme islep atır. Biziki ne júris is waqtında» degeni shıǵar, izine erdim.

Diydilegen jerine kelgende gilt toqtap, qasında meniń barı-joǵımnan da biyxabar adamday qádimgi sabırlılıǵı menen qalıń qara shalbarın sheshti. Al, juwıla-juwıla aǵarıp ketken jamawlı qara kóylegin sheshkende kún tiymegen kókiregindegi qádimgi jazıw, aldı menen patlıyıp kózime tústi.

Men oǵan burınǵısha itibarsızlıq penen qaradım da sheshine basladım. Ol gúmbir-sambır etip suwǵa túsip ketti. Jardı jalap qaytıp atırǵan mayda tolqındı keship ortaraq bardım da, muzday suwǵa men de suńgıp-suńgıp aldım, suw sonday tıp-tınıq, hátte, onıń astındaǵı nárseni de kóriwge bolar edi. Men suwdan basımdı qıltıyıp shıǵarǵanımda, ol appaq kókiregin juwıp atır eken. Mańlay shashın silkip jiberip basın kótergende kókiregine qarap, ańırayıp turǵan meni kózi shalıp ketti. Sol zamatı-aq onıń túsi buzıldı. Meni tap tanımay turǵan adamday tigilip turdı da, birese kókiregindegi «**Ne zabudu, mat rodnaya**»! degen jazıwǵa, birese maǵan qaradı. Onıń, bul kózqarasları «usını jańa kórdiń be?» dep turǵanday edi.

Dostımnıń mına muńayıwınan «anasın yadına salıp, júregin tırnadım-aw, kel umıttırayın» degen oy menen ózimdi-ózim zorlap kúldim.

Sirá ashıwlanadı eken dep oylasam qáne. «Men muńaysam bul kúledi eken» dep oylasa kerek, suwdı ján-jáǵına shashıratıp, qırǵa shıqtı.

Girti –
shireli shań
Shıǵır–
egislik atızlardı
suwǵarıw
ushın dárya
hám kanallarǵa
qurılǵan arnawlı
úskene

Irasin aytqanda, dáslep onıń nege ketip baratırǵanın da bilmey qaldım.

Bul, bir nárse kórgen shıǵar degen oy basıma sap ete qalǵanda, kózime birden jılan eleslep ketip, etim shimirkeniwi menen men de juwırdım, baltırımdı shaǵatuǵın boldı-aw degen sayın óyer-búyerim «shımm» etkendey boladı.

Ol asıqpay shalbarın kiye basladı, biraq kóylegin kiymedi. Mınaday etip albıramawına qaraǵanda hesh nárseden qorqpaǵan sıyaqlı. Albıraqlap qalǵan men bolsam, shalbarım dep, kóylegimniń jeńine ayaǵımdı suǵıppan. Bunı kórip turǵan ol «meni ermekledi» dedi me, aldı-artına qaramastan, qasında meniń barımdı da umıtqan adamday sańqıyıp salıp úyge tarttı. Onıń állebir nársege qattı qapa bolǵanın sonda barıp ańǵardım. Neniń ne bolǵanın da túsinbey qaldım. «Ne bále qılıp qoydım, sorım!» Qıyalıma, ol házir úyge bara sala heshbir táwellege de qaramastan usı waqıtqa shekem bir mártebe de ashılmaǵan kishkene qara chemodanın kóterip ketip qalatuǵınday kórindi.

Qonaq bala nege qapa boldı dep oylaysız? Eki bala arasında ne ushın túsinbewshilik kelip shıqtı? Siz de ózlerińiz bilmegen halda dostıńızdı qapa etip alǵan payıtlarıńız bolǵan ba?

Shıǵır tartpaǵa órmeley bergem jerdegi jasqada izinen jetip iyninen tarttım. Ol betin maǵan burmasthan, tartıp atırǵan kim dep artına da qaramastan sol baratırǵan baǵdarına tigiliwınshе toqtadı. Soǵan qaraǵanda ol meni «izimnen jetip toqtatadı» dep táme etken de bolsa kerek. Men onıń qáhárli kózine múláyimsip qaradım hám usı qarasımda «ne jazıǵım boldı, aytshı, dostım?!» degen jalınıshlı sorawdı ańlatqım keldi.

Ol usını ańladı da, shappatı menen ele suwı keppegen kókiregindegi jazıwdıń ústin sharpıldattı. Soń «ńá-ńá?! dep jiberdi de «nege kúldiń?!» degen túr bildirdi. Men «ózim de túsinbeymen» degendey iynimdi qısıp, alaqlanlarımdı jaydım hám keshirim sorǵan pishin menen taǵı betine tigildim. Onıń sepkil basqan betinen jumalaǵan ip-iri tamshılardıń jas, ya suw ekenin ańǵarıw qıyın edi. Ol sirá jılamaǵan bolsa kerek, jılaǵan adamnıń júzinde onsha qáhár bolmaydı goy.

Esheyinde siyrek kúlimsireytuǵın hawayı kózleri biyparıq bir kúlgenim ushın meni tergep atırǵanday kórindi, al men bolsam, óz gúnasın moynına alǵan gúnakarday boldım. Bir waqıtta ol, tolqın shıǵarıp taslaǵan sıldır shegege otırıp, onı alaqlanı menen tegislep atırıp kókiregi kerilgenshe dem aldı da «uh» dep jiberdi. Soń ele qaptalında ańırayıp turǵan meniń jeńimnen julqıp otırǵızdı. Bir nárse ımlaytuǵın shıǵar bir bilip alayın, dep betine qarasam, qasları bir jıyırılıp, bir jazılıp, birli-yarım mayda sarı qılaw qılıtuǵın suq barmaǵı menen topıraqtı sızıp otır. Óz kózlerime ózim isenbey qaldım» ... «**...sen nege kúldiń?!...**» dep jazǵan sózlerinde bir de qáte joq edi. Házir jazıp atır, múmkin, erteń sayrap jiberer!...

Qolımnan silkip jiberdi, men uyqıdan shorshıp oyanǵan adamday «Hah?» dep jalt qaradım da, taǵı jazıwǵa úńildim, áne, áne, taǵı jazıp atır ol!... «**Urısta ólgen anamdı umıtpaǵanımdı kúlkili me?!...**»

Joyılǵan keleptiń ushı jańa tabılǵanday túyildi. Ol «túsindiń be? ... » degendey betime bir qaradı. Túri-túsi burınǵıdan da suslı, burınǵıdan da muńlı kórindi maǵan.

Tap bir men zorlap jazdırıp atırǵanday qolları dirildeydi. Bayan jazıp atırǵanımda muǵallım tas tóbemnen úńilse, men usınday awhalǵa túsetuǵın edim.

Ol da sóytti: «**...Dushpan awılǵa jaqınlasqanda hámmemiz tım-tıraqay toǵayǵa qashtıq, apam meniń qolımnan jeteklep júgirdi...**» Ol usını jazdı da, órre tura sala

álle nege qanı qaynap eserlengen adamday ján-jaqqa qolların sermep, ımlap-ımlap jiberdi. Bir orında tepsinip juwırıp kórsetkende bayağı únsız kinolardağı álleden seskenip qashqan adamlarğa usap ketti. Otıra qalıp, tağı jer sızdı:

«... Aspandı dushpannıń samolyotı qapladı. Tas tóbemizden bir samolyottıń kóleńkesi jılısıp ótkenin bilemen, ayaq astımız burq etip kókke kóterildi. Men alısıraқтағы госпиталда esime engende apam joq edi. Onnan tek siziń úyдегі qara chemodan qalıptı. Ol qay jerge jerlendi, ol da biymálim...» Tağı jaza basladı. Tağı óshirip, tağı jazdı, tağı, tağı, tağı... Urıs degenniń ne ekenin jańa ǵana bilgendeymen. Áweli jeńil-jelpi tóbelesteı, asıp barsa mıltıq atıspaqtay sezilgen urıs endi órtengen awıl, aspangá zınılǵan jar taslar, taw-taw ólik, ólik bolǵanda da haywannıń óligi emes, bizlerden de mıqlıraq úlken adamlardıń óligi, qullası, lawlap janıp atırǵan bir órt bolıp elesledi. Qıyallarım sol jalınnıń ishinen ákemdi izlep, júregim ákemdi joqlar edi. «Sonnan keyin, qulaǵım, tilim islemey qaldı»... degenlerin oqıǵanımda: «Biziń aǵam da gúńelek bolıp kelmese bolar edi-aw» dep oyladım. Onıń jazǵanınan jazbaǵanı jaqsı edi, bul jazıwlar birese dostımdı qayǵırtsa, birese ákem haqqında kóbirek táshwishlendirip tasladı.

Urısqa shekem rus klasında oqıǵanımdı jazǵanımda ol tağı oyǵa shúmdi. Onıń bet-álpetinen «pay, tilim bolǵanda sóyleser edim-aw!» degen ármandı oqıwǵa bolar edi. Men barlıq pikirimdi jazıp bolmastań-aq apam shaqırdı:

– Qayda joǵaldıńız! – Men jalt qaradım, ol da qaradı.

– Apa! – dedim esikten kire berip. – Joramızdıń atı Petka eken.

– He, qaydan bildiń?! – Apamnıń júzindegi ashıwdıń ornın demniń arasında tańlanıw belgisi iyeledi.

– Be-ew, bayǵus-ay! – dep ernin waqtı-waqtı sılp ettirip, gápimdi shın ıqlası menen tınladı. Gáptiń ózi haqqında baratırǵanın qashshan-aq ańǵarǵan Petka «aytıp otırǵanınıń bári ıras» degendey saldamlı túr bildirdi hám óz basınan ótkenniń basqaǵa qansha tásir etkenin bilgisi kelgendey bolıp alańladı. Ol awır bir gúrsinip qoydı, tap náwbet kútkendey jaǵın tayanıp otırǵan sheshem de gúrsindi. Soń úydiń ishi tım-tırıs bolıp, hárkim bir qıyalǵa ketti. Men bayağı selteńsiz balalıǵımdı esledim: ata-analar jıynalıısına ertip barǵandağı gónetoz kiyimleri menen ákem elesledi. Alp tulǵası tap sondaǵıday bolıp ele partaǵa sıymay otırǵanday. Basqa rus balalarınıń ákelerindey russha kiyinbegenine, rus tilin men quraqım da bilmey, qáte-qáte sóylegenlerine qısıǵanımdı aytsa sonda! Onıń qabara-qabara sherimdey bolıp ketken qolları ájeptáwir kórinetuǵın edi maǵan. Sol jıynalısta ol usınday qap-qara qolların basqa jerge jayǵastıra almaǵanday partanıń ústine qoyıp otırdı-aw. Sonda men qansha qısyndım, bunday qollar menen tazalıq bizlerdi klasqa kirgizbeytuǵın edi, aqırı. Endi sol qollar mıltıqtıń qundaǵın qısımlap baratırǵan qálpinde elesleydi de, sondağı qısıǵanlarıma, nege ekenin bilmeymen, ózim ókinemen. Urıs degenniń ne ekenin tolıǵıraq bilgen sayın sol qabarǵan qollardı saǵınaman. Sol qollar mańlayımdı tağı da bir sıypasa qáne!...

Sapar ne ushın ókinip atır? Balanıń óz ákesi ushın qısıǵanlıǵın sizler qalay túsinesiz?

Petka hámmeni muńaytıp alǵanın birden sezdi, biraq bul jerde otırǵanlardıń hámmesi de birin-biri jubatıwǵa ázzi edi. Sonda da aldı menen qolımnan kelgenshe

dostimniń kewlin algım keledi. Ol kópten beri umıttan nársesin jańa esine túsirip, islep taslawǵa asıqqan adamday dárhal ornınan turdı. Soń satır-sutır ettirip, qara chemodanınıń qaqpagın ashtı da, meni shaqırdı. Chemodannan dáslep oqıla-oqıla tútilip qalǵan eki kitap shıqtı. Olardıń biri «Slepoy muzıkant», ekinshisi «Kak zakalyalas stal» edi. Qalǵan jaǵı puqtalap túyilgen bir túyinshik, ishinde ne bar eken dep, qızıǵıp otırman.

Apamlardıń da eki kózi bizler bette. Bir waqıtta túyinshikti ashıp aqtarıp tasladı: bir buwat xat! Bári de Aleksey Shmashkovtan L. Shmashkovaǵa jazılǵan. Birimlep berip atır, berip atır, kórip atırman. Bári bir adamnan... Sońǵı xatları Petkanıń ózine jazılǵan. Biletuǵın bir de háribi joq, apamlar da antalay qaldı.

– Jarıqlıǵım-ay, ákesiniń xatların puqtalap saqlap júrgenin qara! – dedi sheshem eljirep. Buniń astarında «ákeńniń xatına sen de bek bol» degen máni jatır edi.

– Ákesiniń kózi ǵoy aqır! – dep apam onıń sózine jarnaq boldı: –Saǵıńanda kórip júretuǵın shıǵar, bayǵus balam. Jan sawdasında júrip bunı aman alıp qalǵanın aytaber.

Petka állebir nárseni izlegendey bir kitaptan soń, ekinshi kitaptı aqtardı. Aqır, bir sarǵayǵan súwretti alıp iyegime tuttı. Súwret kóp uslanǵanlıqtan ádewir kirlegen bolsa da, búkleniw qusaǵan illetten saqıt edi. Adamnıń demniń arasında qansha ózgeretuǵının men burın-sońlı jónli oylap ta kórmegen edim. Al, mınaw turǵan kip-kishkene balanı aldımda otırǵan dostıma sirá usata almay qaldım. Házir kózlerinde súwrettegi kúlkinin izleri de qalmaǵan, ózi bir talay óskeni menen ótken jıllar gózzallıq baǵıshlawdıń ornına, gúlgúl jangán shırayın óshirip jibergendey edi. Petka ákesine usaydı eken, súwrettegi pogonına tórt mayda juldız qıstırılǵan áskeriy adamnıń shashları, kózleri qasındaǵı balasınikinen sirá aynımaydı, bir ózgesheligi, onıń betlerinde tek mayda sepkil ǵana joq edi. Petkanıń ekinshi jaǵında bir hayal otır, ózi dım jastay kórinedi. Qası, kózleri qara bolsa kerek. Dúnyanıń táǵdirin bir ózi oylap otırǵanday oyli kózlerin kútá alısqa tikken. Súwretti birim-birim kórip shıqtıq, apam oǵan uzaq-uzaq qarap otırdı, «kózim barlamaydı» dep tek sheshem ǵana tez qaytarıp berdi. Marhum anası menen ákesiniń súwretin kórip men onı jılar dep edim. Joq, ol jılamadı. Túnerdi, bozardı, soń qara chemodanına burıńısında etip salıp tasladı...

* * *

Kúnler bir-birine dım usap óte berer edi. Men kúnlerdiń bunday usaslıǵın qálemeymen. Sonlıqtan erteńgi kúnnen úlken bir yadta qalarlıq waqıya kúter edim, biraq onıń qanday waqıya ekenin ózim de, bilmeymen, tek kúte beremen. Biraq onday waqıya ele ushıraspaǵan edi.

Áǵama háptesine bir xat jazaman. Juwap joq. Nege bulay, hayranman!

Jıl qusları kelgen jaqlarına qayta basladı. Bizler awıldıń qublasındaǵı taqırılıqqa shıǵıp quslarǵa qarasamız. Awıldıń balaları kózlerin sap tartqan qatarlardan ayırmay:

«Tırıw-tırıw tırnalar,
Tırıwlasqan tırnalar,
Urıstaǵı aǵamnan
Alıp keliń bir xabar!.. » –

Balalar ne ushın «Tırnalar» qosıǵın aytadı?
Tırnalar qanday qus?

dep qollarin shappatlasip, qosiq aytadi. Men de aytaman. Aytpayin desem, aytqan balalarga kelgen xabar magan kelmey qalatuğunday!... Akem okpeleytuğunday seziledi magan. Bara-bara ketken tırnalardıń akemnen xabar akeletuğınına ozim de isenip baratırğandayman. Balkim, sonlıqtan shıgar, men tırnalardıń tezirek qaytqanın tiler edim. Hakisine, olar da qayta qoya ma, agamnan bolsa bazı-bayağı xabar joq. Apamniń, asirese, sheshemniń ishken ası boyına taramaydı. Bes waq namazınan keyin qudaydan balasınıń amanlıq xabarın qansha tilese de, sol xabardıń ozi kele qoymas edi. Onıń esesine, Petkaniń akесinen haptesine bir xat kelip turğan esabı. Urıstıń jaqın kúnler ishinde tamam bolatuğının, jeńisten keyin hayalı menen balasın alıp qaytatuğının ayıp jazadı. Bir hayran qalarlıq jeri, xattıń bári ele Petkaniń anasınıń atına keler edi... «Nege barlıq xattı Petkağa jazdırasań?! Oziń nege jazbaysań... Sağındım, birge túsip, súwretińizdi jiberiń ...» degen xat kelgeli Petkaniń ábden mazası qashtı. Buringıday waqtı-waqtı mıyıq tartqandı da qoydı. Qolı zárre bosasa sharbaqtıń ishindegi tónkeniń ústine baradı da, jağın tayanıp muñayıp otıradı. Bunı kórip men ashınaman.

Ákesi sol xatında súwretin qosa jiberipti. Buringı súwrettegisinen ádewir qartayayın depti. Men akemnen sonday bir súwrettiń de kelmegenine qıynalaman. Sağınaman. Qarayın desem, súwreti joq. Partbiletinde kishkene jalğız súwreti bar edi. Biletsiz-aq ketkende ne qılatuğın edi, bilmedim, onısın da qaltasına salıp ketipti goy.

Petka akесiniń súwretine mashqı etip qaraydı. Bunı kórip men muñayatuğın qusayman, usını ańlap qoydı ma, meniń akemnen súwret túwe xat ta joğın biletuğın ol, jaqınnan beri súwretke únilgenin qoydı, únilse de men joqta únilip júrgen shıgar...

* * *

Hápteler, aylar jıldırımday jıltıldasıp ótip atır. Jıl quslarınıń arqağa kárwan tartqanına kóp waqt bolğan joq.

Quslar, qanatlı doslar!... Men qanshama kúttim bulardı, qanshama kúttim! Magan mudamı usı quslar agamnan xabar akelip, júregime jıllılıq jetkeretuğunday edi. Ótken gúzde sap dúzip ushqan tırnalarga qarap awıl balaları ırqısqanda, men kimnen kem ırqıdım! Urıstağı agamnan xabar jetkeriń tırnalar!... dep, olar qıshqırısqanda men kimnen kem qıshqırıp edim sonda?!... Jaqında shappattay nanga bir balanıń «Alpamıs»ın satıp alıp oqıganda, qanshama isendim bul quslarğa!... Sonda meniń qalğan úmitim tırnağa emes, gázlarğa qaramap pa edi?!... Gázlar, zindandağı Alpamıstıń xatın eline jetkerген gázlar meniń agamnan nege akelmeydi eken, usı gázlar!... Olar awıl üstinen ele de sıpsıńlasıp ushadı. Sonda bizler úyrenshikli ádetke salıp:

Tırıw-tırıw tırnalar,
Tırıwlasqan tırnalar,
Áskerdegi agamnan
Aytıp ketiń bir xabar! –

dep ishqınıp baqırısamız. Báribir, tırna da, gázlar da únsiz. Basların tómén iyip, qıyıq qanatlarınıń ushları menen iz betin kórsetip ótedi olar. Sonda tırnalar magan «agańniń xabarı sońğı tırnada» dep sıbırlasqanday boladı. Men tağı sońğı tırnanı kútemen. Ketkendegidey qatar-qatar bolıp emes, hátte, toparınan ayırılıp, kesh qaytqan jekke-jarım tırnalarga da telmiremen men... Bular da dáslep kilerindey bolıp kelesi tırnanı kúttirter edi magan... Olar awıl üstinen ele de sıpsıńlasıp ushadı.

Sonda bizler Petka ekewimiz awıldın qublasındaǵı ájjeđey aǵarǵan góne qashınıń ústine shıǵıp, kózlerimiz talǵansha uzatıp qalamız olardı...

* * *

Jaqsılıq ta, jamanlıq ta birinshi bolıp awızına túsetuǵın Levitannıń tanıs dawısı kem-kemnen bálentlep qaladan awılǵa, awıldan jaylawlarǵa jasıldan da jıldam taradı. Úylerde, kóshelerde, atız baslarında, qullası, taw, dala, teńiz, toǵaylarda jańǵırǵan jalǵız awız sóz – «jeńis» ǵana edi. Eńbeklegen baladan eńkeygen kempir-ǵarırǵa shekem usı sózdi tákirarlaydı.

Kózlerinde jas, quwanış jasları! Diydarǵa diydar túskende dos-dostı qutlıqlap:

– Jeńisler múbárek bolsın!...

– Há, birge bolsın!...

– Saǵınǵan mártler kiyatır!...

– Saylanıp toyda kúteyik!... – desedi. Bul sózlerdi qansha saǵınıp kúttim men! Saatlar aylarǵa, aylar jıllarǵa megezeydi-á! Endi xatı emes, ákemniń ózi keletuǵınday!...

Sheshem de búgin quwnaq edi. Ólimlikke saqlap qoyǵan aq jawlıǵın «ólmestimnen burın bir tartayınshı!» dep tartıp alǵan. Hasasın taqıldatıp úyme-úy kirip júripti:

– Kóz aydın, dushpannıń tuwı jıǵıldı esittińiz be, doslar-aw!...

– Esittik ene, kóz aydın! Jalǵızın keler...

– Awızına may, kelinler, ilayım solay bolǵay-dá! Súyinshim kóp bererlik... Ol usılay etip tap kún awǵansha júrdi. Biraq, apam hesh nárese sezbegendey edi. Máńgúr adamday betime qarap ańırayadı. Oǵan tap jeńis kúni de jónli tásir etpegendey! Nege bulay bolǵan, sonsha saǵınıp kútken kún kelgende nege tóbesi kókke jetpeydi, nege jaynap-jasnamaydı?

Apası ne ushın hesh nárese sezbegendey bolıp júr? Ne ushın ol máńgúr adamday, jeńis tuwralı xabarlarǵa quwanbay atır?

Al, Petka bolsa bir otıradı, bir turadı, eki kózi ottay jaynap baratır. Kókiregi tolı quwanış! Tap birneshe jıldan beri ishinde qamalıp kelgen dártleri usı búgin dúbep shıǵa jaqtay. Ózinen-ózi adamlarǵa tigilip qaraydı da, olardıń túrindegi quwanıştı kórip, ıqtıyarsız mıyıq tartadı. Meniń de ishime gúbelek kirgendey boldı: «Aǵamnan nege xat kelmeydi, tiri me eken...» dep oylayman, biraq óldi dewge sirá tilim barmaydı. «Ol tiri, bir kelse endi keler. Urıstan soń da bizlerdi sarı uwayımǵa salıp júre bere me, aqırı!» dep ózimdi-ózim jubataman. «Xattı ne qılamın, xattı?» degen oy basıma sap ete qalǵanda taǵı júregime muz basqanday boladı. Aqırı, shıdamay Petkaǵa xattıń mazmunın túsindirip jazıp berdim. Onıń kúlkisi birden tıyıla qoydı, meni de muń bastı. Xattı tıǵıp qoyǵan jerimnen ákelip kórsetkende qayta-qayta basın shayqay berdi. Biraq, qalay da kúte turıwdı másláhát etti. Men aldımda bunnan da úlken qayǵılar bar ekenin sirá oylamaǵan edim.

Kún batıwǵa ádewir shamalasqan waqıtta Petka, sheshem úshewimiz úyde otır edik. Jalańlap aqsha bólimniń agentı bolıp júrgen bir shala sawat ǵarır kirip keldi. Onıń aytıwına qaraǵanda, ótken jılı biz salıq tólemegenbiz! Bul qalay, tólegendey bolıp edik ǵoy! «Tap usı bayram kúni salıq qıdırmaǵanda ne qıladı» dep tońqıldandı sheshem. Men barıp, arshaniń júgin túsirip salıq qaǵazlardı aqtara basladım. Petka da arshaǵa pildey úńildi. Hesh nárseden xabarsız sheshem balasınıń tezirek keliwin qudaydan tilep atır edi. Qápelimde qolıma pasporttay qattı bir nárese tiydi.

Partbilet -
siyasiy
shólkemniń
arnawlı gúwalıǵı

Ózi shúberekke puqtalap túyilgen. Men apamniń pasportı eken dep oyladım ba, áytewir, shúberekti ashpadım da, Petkaniń aldına qaray ısırdım. Ğarrı, waqtınıń azǵana ekenligin aytıp dińgirlep tur edi. Jańaǵı shúberekti ashqan Petka birden «bá-á!» dep baqırıp jiberdi, tap bir qolına qaǵaz emes, qoz uslaǵanday! Sheshem edireyip qaradı. Aldıma zıńǵıtılǵan qaǵazdı uslaǵanıń da sol, silem qattı da qaldı. Usı waqıtta Petka únsiz jılay basladı.

Qara qaǵaz -
1941-1945-jıllardaǵı
urıs maydanlarında
qaza tapqan soldattıń
ólgengligi tuwralı xabar
beriw mazmunındaǵı
onıń shańaraǵına
jiberilgen xat

Men qan qatqan partbiletten aǵamniń súwretin tanıp qalǵan edim, tap dál ortasınan oq tesip ótken! Biraq súwret onsha búlinbegen. Partbiletteń qasınan bir biytanı adamniń xatı da shıqtı: «...dostımnıń eń sońǵı ótinishi edi, sizge jiberip otırman...» mınaw partbilette ózimdey etip saqlasın, sonı balama, hayalıma aytıń dep óler aldında berdi...» Xattı iyegim kemseńlep turıp, dawısımdı shıǵarıp oqıdım. Salıqshı esikten sıptırılıp shıǵıp ketti, neniń ne ekenin jańa ańǵarǵan sheshem bayaǵı botası ólgen árwanaday bozlap, óziniń shashın ózi jula basladı. Sırttan apam da dawıs shıǵarıp kirdi (jumıstan sol kelisi edi) ... Sheshemniń baǵana ǵana sháwkildep júrgen kókiregi qápelimde ızǵar jerge basıldı da qaldı. Men apamdaǵı sońǵı waqıtta, payda bolǵan meńirewlikteń sırtına jańa ǵana túsindim. Qashshan-aq kelgen eken oǵan bul sum xabar. Qara qaǵazı taǵı bar, tek ákem ǵana bunda joq. Ol ulıwma jer betinde joq. Biraq, ele ol maǵan barday, ele maǵan... Men túni menen uyqılay almadım, sheshem bolsa túni menen gúńirenip shıqtı: «jalǵızım, jalǵızım-ım! ...»

Ákemdi tap házir burınǵıdan on, júz ese artıq saǵınıp baratırǵandayman. Kóz aldım buldır-buldır eles: «áne ol bayaǵı qara úydiń aldına kese tartılǵan túye arbaǵa ol-pulın tiyep atır. Bunnan kóre tándarlaw sheshem dawısı qarlıǵıp eljireydi: «Men qartaydım, balam, sen kelemen degenshe ya barman, ya joqpan».

– Hesh gáp bolmaydı. Dım qapa bolma, apa, ele aman qaytıp kelemen. Kelgende de aq júzli, abıraylı bolıp kelemen, – dep edi sonda, qáne qaytıp kelgeni?! Men sol kúńgi qubılıstıń barlıǵın yadqa túsirgim kelgeni?! Hátte apamniń basqa adamlarǵa sır bermew ushın jılamaǵanı da yadıma tústi. Áne, Nurımbet atam hasasın tayanıp kelip, aǵama haq jol tilep atır; «Nabada biziń balalardı kórip qalsań duway-duway sálem de!» – deydi ańǵódek paqır. Ğarrınıń bul gápplerinen kewlim buzılıp, kóz jaslarımdı tógip jiberemen be dep gúdiklengen apam, botasız árwanaǵa qamshı basqansha asıǵadı. Sol kúni sheshem «Kórmesem, aq sútime ırza bol balam!» dedi-aw. Sonda men bunı ersi kórgen edim, sebebi, urıs degendi tóbelestiń kóre qızǵınlaw bir nárse dep ǵana oylamadıq pa? Sheshem uzaq-uzaq qarap turdı sonda. Onıń aq jawlıǵı alıstan tap bir teńizdegi jalǵız jelqomday kórinetuǵın edi.

Paroxod gúwildep adamlardı saparǵa shaqırǵanda qırdaǵı kempir-ǵarrılar nege shuwlastı sonda. Ketip baratırǵanlardıń da kóbisi kózine jas aldı ǵoy! Men nege xoshlaspadım, sebebi, ata-anam menen hesh xoshlasıp kórmegenmen, ómirde xoshlasqım da kelmeytuǵın edi. Men biykar isleppen, xoshlasıwım kerek eken! Endi xoshlasıwǵa bolmaydı!... Sonda aǵam nege kúlip ketti, kim bilsin, bálkim, meniń kóz aldında máńgi kúlip eleslegisi kelgen shıǵar. Ol irasında da, kóz aldında kúlip qaldı...

* * *

Gúlásenniń ákesiniń kiyatırǵanlıǵın klasta bildik. Ákesinen gúder úzgenler bir túrli boldı, al úmiti barlar jaǵın tayanıp qıyalǵa shúmdi. Ákesinen kelgen iyneniń ushınday xabar bolsa, aldı menen maǵan jetkeretuǵın qızdıń bul saparı menni

burin klastađı qızlarđa, onda da ákesi tiri qızlarđa aytıwı meni tańlandırđan joq. Degen menen qádimgishe eń aldı menen ózime aytpađanına irenjidim.

Gúlásen ne ushın ákesiniń kiyatırđanın Saparđa aytpadı?
Ol neni oylađan bolıwı múmkin? Gúlásenniń bul isi durıs pa?
Sapar ne ushın irenjidi?

Klastan shıqqan soń da bizler úndespedik. Tek Gúlásen úyine qayrılar jerde:

– Sapar, sabaq tayarlawđa barayın ba?! Ya sen kel, úyde apam joq, – dedi meni sóyletkisi kelip. Men búgin emes, erteń tayarlaytuğınıımızdı ayıp tońırayıp kettim (erteń bazar edi). Ol izimnen «toqta-toqta» dep baqırdı. Úndemey kete berdim. «Bilemen, bilemen... Sen...? Sen ókpelediń. Men sağan...» dep qala berdi ol. Tağı bir shaqırđanda qayrılđanda da túrim bar edi, biraq qaytıp shaqıra qoymadı, bir shaqırıwđa burılıwdı námártlik kórip, men de úndemedim.

Úyge kelsem bir-eki kúnnen beri tósek tartıp qalđan sheshem «ah janım, waq janım úhhh-ahhh» dep basıp tartıp urıp atır eken. Úsh-tórt kúnlkte đana qarađa boyalđan, anaw aq jawlıđı bas ushında jatır. Apamniń Gúlásenniń apası menen Xojelige dange ketkenin ayttı. «Quda qálese azan menen bazarđa túsip, keshke taman artınıp-tartınıp keler. Ađanıń as-abatın bermese bolmaydı goy, úhh! Gúlsin kelin de xalıqqa pitegene tabaq jayđısı keletuđın qusaydı. Úylerinde bir ađarı dán joq bolsa kerek, biziń úyde de joq. Petka ekewińdi nanđa barsın, – dep zinharlap ketti. Gúlsin kelin de, «Gúlásendi qaldırmasın» dep edi. Alıp ketiń, bayđustıń úkeleri ash bolıp qalar...» – dedi sheshem kem-kemnen quwarıp baratırđan erinlerin jalap.

Men otın-potındı ayırıp bolđanımda Petka keldi.

Kórpeniń arasınan nan beriletuđın talonlardı, aqshanı alıp, kún jańa batıp baratırđanda Gúlásenniń úyine keldik. Esikten kırıwden Gúlsin apaydıń eki tentegi kelip, kúndegi ádeti boyınsha Petkanıń moynına shapshıdı. Qoya ber sirá, óziń kimniń jaqsı, kimniń jaman kóretuđının nárestege shekem bileđi. Meniń moynıma nege shapshımaydı bolmasa! Bulshıq etleri bultıldap, Petka da ekewin birden kóterip aldı. Balalar onıń ópepektiń máyegindey sepkil betine betlerin taqap turđanlıqtan, ol sırttan qarađanda tap bir úsh baslı adamday kóriner edi. Jerge túskennen keyin de balalar jazdırıla qoymadı, ekewi eki qolınan tartqıláp aparıp onı tórge otırđızdı. Petka balalar menen ájik-gújik bolıp atırđanda: «Sırtqa shıq!» dep buyırdı mađan Gúlásen. Sırtqa shıqqan soń zángini qoyıp, tamniń basındađı boyannan eshkilerge ot salıwdı tađı buyırdı! Sirkem suw kótermey júrgenlikten, aytqanın islemeyjaq ta edim. Shavkat Shákirovichtiń «qızlardı sıylaw kerek» degen gápi yadıma túsip zángige órmeledim.

Men qaytıp ishke kirgenimde balalardıń ele bayağı Petkađa talasıwı eken. Al, Gúlásen bolsa apasınıń nasıbay tostağanın tónkerip, ústine házir đana mayđa toltırđan shútik shırasın qoyıp atır edi.

– Boldıń ba! – dedi. – Bolsań júr, kettik!

Eki tentekti aldap-suldap, óldim azarda Petkanıń aldınan túsirdi. Sirá otıra beretuđın túri bar.

– Men kelgenshe tím-tırıs otırıń, úydiń ishın ala-topalań etip, shıranı tónkerip qoymań, – degen qız apasınıń gápinen onıń anıq ketetuđının bildi me, ekewi birden bultıyısıp qaldı. Birewi pechtiń múyeshine barıp, birewi teris qarap diywaldı shuqladı. Bizler sırtqa shıđıp, Gúlásen shaldır-shuldır esikti iliwge qarađanda kúndegi ádeti boyınsha tentekler búgin de esikti «sáddelesip» qaldı.

Jolda bizlerge Petkanıń jorası Ermek qosıldı. «Adam kóp qusaydı. Túnge qaldıq» dep elden-aq qorqıp kiyatır. Sirá, nan dúkanda adamnıń az kúni bolar ma? Bizler «jetse bolar edi» dep qorqsaq, bul túnge qalğanın uwayımlaydı. Kelsek kúndegidey ochered basa-bas eken. Kimniń gewishi qalıp atırğan, birew-birewdi julqılap atırğan, hátte, adamlardıń ústinen órmelep júrgenler de tabılatuǵın edi. Erkekler urıstan kelip úlgermegenlikten be, hayallar jaǵı júdá kóp edi. Gúlásen hayallardıń eń keyinine barıp tirkeldi...

Ochered oǵada ásten jılstı: Diywalǵa jaqınlasqan sayın jılısıw qıyınlasa berdi, adamlardıń tıǵızlıǵı sonday, iyne shanshar orın joq. Bir jaǵınan diywal, bir jaǵınan adamlardıń qısqısı, mańlayınnan ter ketedi zırtıldap, súrteyin deseń, tıǵılstan qolındı shıǵarıp ala almaysań, súrtpeyin deseń, ter quyılıp kóziń uwday ashıp baratır. Bir sen emes, hámme de ottay janıp turǵanlıqtan tap teri bulawǵa túsken dey bolasań. (Usınıń barlıǵı bir buxanka qara nannıń sergeldeńi deseń urıstan soń tuwılǵan bir de bala isenbes edi).

Qapınıń awzına kelgenimizde esiktegi gúńelek Petka menen Ermekti ishkerige tartıp aldı, men qapıǵa keplenip turıp qaldım. Meniń taǵı eki adam shıqqannan keyin kiriwim kerek. Jaqınlaw jerde Gúlásen barma eken dep qaramaqshı bolıp edim, qaray almadım.

Állen waqıttan soń men de kirdim. Dúkannıń ishindegi ochered sırttaǵıǵa qaraǵanda ráhát edi, degen menen bunda da sıǵasqan adam.

Petka menen Ermek nanların alıp shıǵıp ketti. Al men sháńkildegen mayda dawıslı dúkánshı menen urısıp qala jazladım. Táreziden jırǵısı keldi.

– Almasa maǵan ber, toqshılıqta shúyeltip alar.

– Bolsań-á, bala, yasenıń bir óziń be! – dep birew jekirindi. «Qıyqımekenseń», – dep dúkánshı bir tislem nandı qosıp bergennen soń, «iriden tuwraytuǵın bolsań mına ocheredte turıp bir kór!» dep tońqıldawım menen men de esikten sırtqa betledim. Esikten shıǵıw, kiriwden de múshkil edi. Sen arman iytereseń, birewler seni berman iyteredi. Hámme dúkannıń awzına keplenip qalǵan. Ózimnen keyinlew alǵan úsh-tórt adam óńmenlemegende qaǵılǵan sınaday tura beredi ekenmen. «Úh!» dep, nan sorpa bolıp «jaqtı dúnyaǵa» shıqsam Petka menen Ermek kútip tur eken. Ásirese, Petkanıń nanı iyjan bolıp qalıptı. Gúlásen ele joq. Bir qızdı taslap kete qoyıw da uyat. Ermek penen Petka ketti, nanımdı berip jiberip ózim qaldım. Azdan soń nan túwesilip ochered daǵıy basladı. Alaqlap Gúlásendi izlep júrgenimde:

– Saǵan da jetpey qaldı ma?! – degen onıń sestı shıqtı. Dawısında álleqanday bir nársege ókiniw bar edi.

– Saǵan ne?! – dey saldım. Ol dım úndemesten qolındaǵı nan túyiw ushın alıp shıqqan qara bóz shúberegın qısımlap jolǵa tústi. Men únsiz izine erdim.

Bizler tap solay kete berdik. Ay tozańnıń arasında qalǵanday bolıp gúńgirt sáwlesin shashıp tur edi, baǵanaǵı kóshpeli bultlar álleqashan batisqa sińip ketken. Kúshigi urlanǵan qanshıq pa, aldımızdan bir iyt ulıp, bazda adamnıń dawısına, bazda bayaǵı botası ólgen ingenniń bozlaǵanına usap keter edi. Meniń júregim sızlap, bul jaǵı qarısqrıdın qasınan tezirek ótip ketiwge asıqtırar edi. Men asıqqanım menen Gúlásen asıqpaydı.

– Júr, tez, – dedim aqırı.

– Asıqsań kete ber, men saǵan qal dedim be?! – dedi ol. Degen menen sál nársege bultıya beriwe bolmaydı ǵoy. Sonlıqtan:

– Úkelerińe Petkanıń alǵan nanın beremiz, – dedim.

– Berip atır ma?! –

– Beredi, seniń úkeleriń dese nan túwe...

– Petkanı da áketedi-aw, endi! – dedi ol. Bul gáp mağan birewden xorlıq kórip ózi jılayın dep turğan balanı «he-e, urıp tasladı ma seni» – dep eñiretip jibergendey tásir etti. Óytkeni, Petka jaqın kúnlerde ósken awılına, ákesin kóretuǵınlıǵına qanshelli quwansa, men onıń ketip qalatuǵınlıǵına sonshelli qıylanatuǵın edim. Bárinen de beter saǵınıshı bar-aw bunıń, ólini saǵıngannan tirini saǵıngan jaman.

– Ketedi endi ol, – dedim men. – Biraq kelip turaman, xat jazıp turaman dep júrgoy.

– Qaydan esitkenin bilmeymen, biziń tentekler taptı usı xabardı.

– Biziń apamnan esitken goy...

– Esitkeni bılay tursın-aw, bizler de ketemiz dep búldirdi sol kúni. Áytewir, balalardı úyirip ala qoyadı eken, awıldıń basqa balaları da izinen qalmaydı goy sonıń.

– Bilmedim bala, naǵız muǵallım bolıwǵa qolay ózi, biraq usı kórgenlerimdi jazatuǵın jazıwshı bolaman, tilim, qulaǵım ashılardı deydi, – dep maqtandım men ózimniń, jaqsı dostım bolǵanına marapatlanıp...

Usınday jadaǵay gáp-sóz benen ele júrip kiyatırımız. Aldımızdaǵı ákelerimiz salıp ketken oyılı-bálentli keń gúzar sozılıp atır edi. Bul dál biziń awıldıń ústinen ótip, tuw alıs-alıslarǵa sozılıp ketedi.

Endi góne ırashqa jetsek arǵı jaǵında awıl alıs emes. Góne ırash dep otırǵanımız bayaǵı suw almada awıldı apattan aman alıp qalǵan góne qashı. Dım biyik edi ózi, ústine shıǵıwıń aqır zaman bolǵanı menen jumalawıń ańsat edi bunnan...

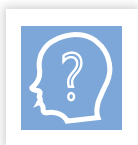
...Jol taqırlıqtı tilip ótip, góne qashıǵa órmeledi. Bir waqları ırashtıń gúńgirt tartqan súlderiniń ústinen batıp ketken kúnniń shapaǵınday bir qanqızıl nur kórindi. Dáslep itibar bermesem de órtke shıramıtqanlıqtan ba, júregim dúrsildep, álleqanday bir jamanlıqtıń túrin sezgendey háwlire basladı. Bara-bara onıń órt ekenine gúman da qalmadı. Lawlaǵan ot bizlerdi qashıǵa tezlew órmelewge májbúrledi. Órt bolǵanda da naǵız sumlıq, onıń dál biziń awıldıń ústinen shıǵıp atırǵanın ırashqa mingennen keyin anıq bildik. Biraq, shalqıǵan qızıl jalınnıń apatlı tilleri kimniń úyin jalap atırǵanı námálim edi. «Báلكim, biziń úy shıǵar!» degen jaman pikir oyıma kelgende eñsemnen birew iyterip jibergendey ırashtan tómén enteledim. Bizler aldaǵı azaptı únsiz seziskendey tım-tırıs juwırıstıq. Nábadı «seniń úyiń!» degen juwap ayılıp salama, degen oy bir-birimizden «janıp atırǵan kimniń úyi» degizip te soratpadı. Aqırı, meniń izimde alqınıp kiyatırǵan Gúlásen:

– Kimniń úyi! – dep qıshqırdı. Men bul waqta kimniń úyi ekenin ańǵarǵan edim, biraq tilim barmadı. Bir waqıtta ádewir alıstan:

– Way-way úkelerim! – dep Gúlásenniń shıńǵırǵanı esitildi. Kem-kemnen Gúlásenniń dimarı qurıp, artta qalıp baratırǵanın sezdim. Awılǵa aralasa bergenimde aldımnan odaǵaylap juwırıp kiyatırǵan birew jan halatında qıshqırdı:

– Sapar bolsań juwır telefonǵa, quwırmash bolıp qaldı, way-way! Men qońsı hayaldıń dawısın tanıǵan edim.

– Ha?! Kimm?... Pe-etka, E-er-mek Taǵı... – hayaldıń kútá jaqınlap kelip mına aytqan gápleri tóbemnen muzday suw quyǵanday boldı. Sál eseńkirep esimdi jıydım da, ǵırı izime qayttım. Bir jıǵılıp, bir súrnigip eñirep kiyatırǵan Gúlásenniń tusınan pısnap ótip kettim. Hám dúkandaǵı basa-bas, hám ırashtan túskenen sońǵı juwıra-juwır qashshan-aq júykemdi qurtıp taslaǵan edi, biraq «juwır!... » degen ses qulaǵımda jańǵırıp, barǵan sayın alǵa enteleter edi. Hátte, qulaqtıń shemirshetine soqlıqqan báhar samalları da «juwır-juwır» dep pırıldasıp kókiregim «alǵa-alǵa» dep sırıldar edi. Góne jap-salmalar, oyılı-shuqırlar, ushırasqan adamlar, bári-bári artta qalıp baratır.

Ómirińizde órttiń gúwası bolǵansız ba? Gúlásenniń úyiniń órteniwine ne sebep bolǵan bolıwı múmkin?

– Há-á bala-a, jayshılıq pa? – dep soraydı edireyip qaraǵan bir ǵarrı. Men onıń túrine de qaramayman, ǵarrı ekenin qırıldap shıqqan dawısınan tanıyman. Qansha shaqqan juwırsam da, júrisim ónbey baratırǵanday. Tanawım jelbirep, ókpem uwday ashıydı. Kem-kemnen buwınlarım bosasıp, talıqsıp baratırǵanımdı sezdim. Úh, bes minut dem alǵanda ma, bir hápte dem alıs bergennen zıyat bolar edi, átteń, ǵır dógerektegi nárselerdiń barlıǵı «juwır, Petkanıń jas ómiri, arızıw-ármanları ushın juwır» dep ele jar salıp turǵanday edi. Áne, áne, nanbayxananıń jayı aǵarıp kórindi, shıda, endi azmaz shıda, Sapar! Kóz aldım nege gúńgirt tartıp baratır, nege, uh! Wax, tentireklep barıp dúkarttan shorshıǵan murttay ushıp tústim.

Dúkart -
saqal-murttı
pardozlap
qırqatuǵın
kishkene qayshı
saqa

Dúnyadaǵı barlıq hawa házir maǵan azlıq etip atır, tartaman, ókpem tolǵansha tartaman, sirá toymayman. Mańlayımnan aqqan ter topıraqqa iylendi. Maǵan ózimniń gewdemniń astında jatqan qara jer de «Juwır!» dep qıshqırdı. Topıraqtı qısımlap taǵı juwırdım. Úhh, jettim be!

– Qarawıl-ıl, qarawıl-ıl! Ash, a-ash esikti! Taq-taq-taq...

Meniń tegin emesligimdi sezgen qarawıl hawlıǵıp kelip esikti ashtı, ústi-ústine soraw jawdıradı. Dım úndemesten diywaldaǵı telefonniń «qulaǵına» jabıstım. Eki iynim barıp-kelip, mańlayımnan aqqan ter edenge tırs-tırs tamadı. Neniń ne ekenin telefonnan sóylesiwime qarap ańǵarǵan qarawıl «ha-a, qıyın bolǵan eken» dep atırǵanda gúrsige sılq ete qaldım. Ózimdi-ózim tap bir uyqılap baratırǵanday sezdim. Usı waqıtta awzıma sap-salqın bir nárese tiygendey boldı. Tamsandım, tilim awzıma sıymay túrpilenip ketipti, kózimdi ashısam, qarawıl «ish-ish» dep awzıma tas kese menen muzday suw tutup atır eken. Usı waqıtta qońırawın sıńǵırlatıp, órt sóndiretuǵın mashına ótip ketti. Endi onıń keregi joq, bolar ne boları bolǵan shıǵar qashshan!... Men tez járdem beretuǵın doktorlardıń mashinasın kúttim. Dalaǵa shıǵıp qarap kelip otırdım, taǵı qaradım, taǵı otırdım. Diywaldaǵı pıshıq kózli shınjırlı saat tıq-tıq, júregim dúrs-dúrs, ishım ullı dúbirli «Petka ne qılıp atır eken usı waqıtta...» Murnıma ishten ıssı nannıń iyisi keldi, ash bolǵanımdı sonda barıp bildim. Sırtqa taǵı shıqtım, ele ol joq!

Bir waqta alıstan gúrildi esitildi, uwhh, keldi me?! Joq, basqa eken, bir góne mashına tusımnan saltıldap ótip ketti...

Iras pa, ótirik ne, kelgen boldı, shofyor kabinanı shalqaytıp ashıp: – Narushenie bolsa da min! – dedi dawısı mashınanıń motorınday gúrildep.

Awılǵa jaqınlay bergende eki kózi tórt bolıp kútip turǵan birew, ishinde meniń barımdı bilmedi me, mashınanıń aldına túsip, qorsıldap juwırdı. Órt sóndiriwshiler suw sewip, tútinin pısqıtıp atırǵan Gúlásenlerdiń jayınıń tusınan ótip, biziń esiktiń awzına keldik te, birden toqtadıq. Mashınanıń motorı óshiriliwden ishkeriden sheshemniń:

– Shıraǵım, shıraǵımdı azap aydap-aq kelgen eken shıraǵım! – degen dawısın esitip, júregim «shim» ete qaldı. Apır-topır ishkeri juwırdıq.

Men onı shırqırıp atırǵan shıǵar dep oylaǵan edim, ol mártlik penen tislenip jıńq etpey jatır. Bunnan bir saatay ilgeri nan dúkanniń aldınan ketken sepkil betli sarı balaǵa hasla usamas edi. Bet-awzı qap-qara, qabaqları gúldirep, kózleri

jumilip ketken. Kiyimlerin sheship, ústine sheshemniń aǵam ólgennen keyingi qaraǵa boyalǵan shalǵışın jawıptı. Es-tússız jatır edi. Doktor shalǵıstı alıp dáriley baslaǵanda tislerin shıqırlattı. Men doktorǵa ótinishli kózlerim menen telmirdim, aqırı, Petkanıń inırsınıwları say-súyegimdi sırqıratıp, shıdamay sırtqa shıǵıp kettim.

Petka menen Ermek Gúlásenniń úyine nege bardı? Olar qalay otqa kúygen bolıwı múmkin?

«Jarası awır» dep dáslep Petka menen Ermekti, soń dúnyadan tók kórmey ótkir eki tentekti alıp ketti.

Adamlardıń kóbisi ele órtengen jay bette edi. Ele órt sóndiretuǵın mashina da kete qoymaǵan.

Ermektiń anası qarǵanıp júr: «qudaydan tapqırlar, júwernemeklerine nege bek bolmaydı eken, ya? Shútik shıranı jaǵıp bolıp, sırtınan qulpırǵanı nesi eken bul ǵana urnıqqır?!» Adamlar oǵan táwelle etip atır: «Qoy endi, bolar is boldı!».

Jurttıń kóbisi órt sóndiretuǵın mashınanı dógereklegen, gil kempir-ǵarrı, qatın, bala-shaǵa. Órt sóndiriwshiler mashinasınıń shırasınıń jaqtısında állebir nárselerdi túrtinip atır. Birewler pildey únilip tur. Ókiniwler, ǵawır-ǵawır áńgime:

– Pul beretuǵın bolsa qaǵazınızdı ońlańqırıp jazagóriń, paqırǵa obal bolıp júrmesin, shım-shırqaday bala-shaǵa, onıń ústine kúyewi de áskerlikte, – dese, ekinshi birew:

– Jańaǵı nárestelerdiń halı qalay boldı eken, dúnya tabılar-aw, – deydi.

– Sonı ayt!

– Anaw orıs balaǵa qıyın boldı. Sawtanaq jeri joq, Ermek onsha emes.

– Al endi ol qalay sonshama kúyip júripti?!

– Ol bılay ǵoy, mına qara, – dedi bir hayal. – Ermektiń bolsa qulaǵı bar, ana balada ol joq. Jaydıń ishi túwe qara tútinнен sırttaǵını kóriw múshkil boldı ǵoy. Bizler «tesik mında!» dep aybaraqtı saldıq, bunı Ermek esitti de, tez shıǵa qoydı, al anaw bolsa esitpeǵennen soń ne qılsın, kóp eglendi...

– Há-á, solay ma, Ermek balanıń shırıldısın da burın esitken eken ǵoy...

– Endi ne dep ediń! Sonlıqtan da kúygen balanı tez tapqan dá...

– Anaw bayǵus sıypalap tabaman dep baplangan ǵoy.

– Pay, qulaǵı bolǵanda demde-aq shıǵadı eken dá...

– Sonda qulaǵı bar, birewińiz nege túse qoymadıńız?! – dedi órt sóndiriwshilerdiń murtlash birewi. Gápke balası urıstan esawan bolıp kelgen Minájatdiyin shanishpaydıń kempiri aralastı.

– Haw, shıraǵım-aw, – dep bilgishsindi ol. – Kim tabılatuǵın edi urıs kúnleri. Urıs hámmeni jalmađı ǵoy! Bizler kótere mápilik kempir-ǵarrı ne qılamız?! – Biziń esawan bala da bir jaqqa ketip edi, bular jayǵa túsip ketkennen soń keldi. Azap aydadı ma bilmedim, anaw náreste bir jaqlardan juwırıp keldi de, hámmeimizdi iyterip-iyterip jiberip, jaydıń ishine ırǵıp ketti. Ol túwe kiyizdi zorǵa berip qaldıq. Ermek barıp onnan soń tústi.

– Áńgime kimniń túskeninde emes, qulaqtıń esitpewinde de-e...

– Endi bizler ne dep turmız...

– Nede bolsa bala-aq eken...

– Túspeymiz ózlerimiz bolǵanda...

– Pay, júrek bar eken-aw ózinde bala!

- Kúshin aytpaysañ ba?! Meni bir túyip jiberip edi, jalp ete qaldım, men sorlı basqa birew túser dep uslarman ba...
- Orıstıń ózi sonday boladı...
- Orıs degen xalıq usındayda ólgenin bilmeydi deydi ğoy. Biziń bala urıstağılardıń kóbisi orıs dep keldi... Sonıń arasınsha adamlar meni kórip siltidey tındı.
- Nede bolsa, – dedi shanıshpaydıń kempiri mağan eljirep. – Jaqsı hádiyseler bolmadı. Aman-saw boyın tiklep ketse, ele de hesh gáp bolmas, shırağım. Áketti me?
- Áketti!...

Kóz aldınızğa keltiriń. Siz janıp atırğan úydiń gúwası boldıńız. Ishte kishkene balalar jılap atır... Sizler qanday is tutar edıńız?

* * *

Petkasız bes kún, mağan bes jılday boldı. Tap úydiń bir japsarı qulap qalğanday sezildi. Izinen baraman, kóre almay qayta beremen. Kóretuǵın da jeri joq, beti-awzınıń, murnınıń tesiginen basqa jeriniń bárin tańıp taslağan. Islep atırǵan jeriniń adamları da qurı barıp qaytıp júrgen qusaydı. Ózi bilmeydi ekenbiz, hámme jaqsı kórip-aq qalğan eken ǵoy. Tap bayaǵı ogorodta islegen bir-eki qońsımız da kelip ketipti, kimnen esitse sonnan esitsin.

Ermek táwir, Gúlásenniń inileri Petkaǵa aparǵan nanımızdan da jeytuǵın kórinedi.

Jurt jurtshılıǵın etti, sadaǵań keteyin, kópshiliktiń nesin aytasań. Gúlsin apaydıń jayınıń jırtıq-tesigine shekem nársesin qaldırmaı sıbastırıp, áneydey etip bere qoydı. Átteń, meniń Petkamnıń jarasın heshkim pitey almay atır, pitey almas dep te qorqaman. Gúlsin apay búlingen, shashılǵanına qıynalǵan joq. Petkanıń kúygenine tawlandı, tawlandı, nesin aytasań endi.

– Bári sen qırshınnan! – dep apam mağan kiyligedi.

– Dúkanda onı qaldırıp, óziń nege otqa túspeđiń!... Men dım úndemeymen, al úndegende ne deymen. Ókinishten ókinish! Qanama sıymayman. «Nege ǵana ózim kele qoymadım, ne bolsam ózim bolıwım kerek edi».

Gúlsin apaylar da, bizler de eki ortada mákıdey qatnap júrmiz. Hár barǵan sayın ishım órtenip keledi, erinlerim de qayazıp ketti, bálkim, kelmedi dep ókpelep te jatırǵan shıǵar. Qaydan bilsin, kúnde dińkildep turǵanımdı, doktordıń «boldı endi, qayt» dewlerine de qaramastan, aynadan telmirgenlerimdi qaydan bilsin ol?!...

Sóytip, qobaljıp otırǵanda, sırttan birewdiń dúsirliсі esitilse júregim suwlap, kiyatırǵan adam esikti ashqansha da taqatım bolmay, ornımnan órre turaman. Úyge adam emes, bir qapshıq hásiret-qayǵı arqalap bir bále kiyatırǵanday. Al esikten kirgen soń ańırayıp, kelgen adamnıń awzına tigilemen. Túri basqa birew bolıp, awzın ashsa boldı, onıń náletiy erinleri mağan «Petka óldi!» degen sum xabardı aytıwǵa qayımlasıp atırǵanday seziledi.

Oqıwdan kelip, apamlardı ya basqa birewlerdi keselxanaǵa ketti dep esitsem, kelgenshe shırpınıp otıraman, sırtqa shıqsam kózlerim jollarǵa telmiredi. Al ushırasqan waqıtta: «Táwirmeken, qalay, jazılıp ketkendey túri bar ma?!» dep sorawǵa júregim dawamaydı. «Há-há, qáydem» dep aytıp sala ma dep gúdiklenemen. Áke qayǵısı qaldı bir jaqta.

Búgin bir diywalı gazeta shıǵaramız dep mektepten kesh qayttıq. Sonday asıqtım, men bolmasam gazetanıń súwreti salınbay qaladı, gazetanı súwretsiz shıǵarıwǵa taǵı bolmaydı. Asıqqan menen payda joq. Gúlásen ekewimiz aktiv balalardıń eń sońınan qayttıq. Kún uyasına batıwǵa az qalǵan edi. Jol-jónekey dım sóylespedik, Gúlásen mağan, men oǵan telmirdim. Ekewimizde de qorqınıshlı bir soraw bar edi. Onı hátte bir-birimizden sorawǵa tartınar edik. Únsiz tarqastıq.

Úyge kelsem sheshemniń ele órden-ıqqa awnap ıńqıldawı eken, apam ele kelmepti. Biytanı úyge kirgendeý úydiń ishın bir qatar sholıp shıqtım. Soń:

– Shay qaynatıp bereyin be? – dedim. Sheshem pitegene ıńqıldısın páseytip:

– Apań kelip qaynatar, sen Petkanıń izinen bar, – dedi. – Ash bolsań, nan je! Úh, burıńǵı dártim az ba edi, quday-aw! – ol taǵı ıńqıldısın basladı. Men bir sarqım suwıq suw alıp, dasturqannıń basına otırdım.

Sheshemniń ıńqıldısınan basqa úydiń ishinde ses joq. Nan jep otırıp ta Petkanıń qara chemodanına bir túrli bolıp qarayman. Burın ketedi degenge ingendeý qayısatuǵın edim, endi ákesi menen diydarlasıp, aq júzli, abıraylı bolıp, awılına aman bargay dep tileymen.

Ketiw ushın dálizge shıǵa bergenimde shegege ildirilgen Petkanıń shalbarına kózim tústi. Juwan sanına shekem nársesi qalmaǵan. Kózime kúyik qıla bermey basqa jaqqa tıǵıp taslayın dep shalbardı uslaǵanımda qolıma «shıtırr» etip bir nárese tiydi. Aman qalǵan qaltasına qolımdı suǵıp qarasam – úsh búklengen xat. Shaması, pochtaǵa salıp úlgermegen-aw. Ádepsizlik bolsa da ashıp, kózimdi juwırttı: «... Papa, tez kel, tez kel, dım saǵındım, súyikli ulıń Petka»... O Petka, Petka! Bizlerdiń salt-sanamız, úrp-ádetimiz jóninde de jazıpsañ-aw, dostım. «...Aman-esen jaqsılap asıraǵanı ushın kóp-kóp raxmet, buǵan sen de, papa, quwan» depseń-aw, jan jora. Biz seni aman-esen baǵa almadıq ǵoy, dostım-aw. Seniń gúldey kelbetiń endi tırtıq bolıp pitedi, óziń súygen qaraqalpaqtıń eki tenteginen alıs-alıslarda júrgende eljirep eske alarlıq estelik shıǵar, bálkim, bul saǵan!...

Shalbardı góne-kóksiniń ishine tıǵıp taslap, kún batıp ketpesten burın jetiw ushın esikten shıqtım. Ketip baratırman, qaltamda xat, kewlimde gúdik, qorqınıshlı.

Men góne qalaǵa kelgenimde áskerlikten kiyatırǵan birewdi gileń kempir-ǵarrılar qorshalap, álle bir nárselerdi sorap atır edi. Kúnniń batıwına az qalǵanlıqtan irkile almay tuppa-tuwrı pochtaǵa tarttı.

Men yashikke xattı salıp atırǵanı «háy bala!» degen tanıs dawıs qulaǵıma sap ete qaldı. Qarasam pochtaxananiń esiginen jańa ǵana shıqqan biziń awıldıń pochtalyonı baspaldaqta turıp sumkasın qarmanıp atır eken. Qasına juwırıp-aq bardım:

– Kimnen, kimnen!...

– Házir aytamız! – dep, ózi shala sawatlı hayal jayparaxat xatlardıń sırtındaǵı adreslerdiń háriplerin urıstırıp oqıy basladı. Ishim dúbirlep baratır; «kimnen, kimnen! Ágamnanbeken, joǵ-á, ólim ótirik bolmaydı...»

– Mınaw siziń úydegi orıs balaǵa emes pe?

Bul xat ta emes, qara qaǵaz da emes... Telegramma. «Chardjowǵa keldim. Paroxod penen barıp qalarman. Jaǵıstan kút...» Arjaǵın oqımaıstan-aq tura aydadım. «Háy bala, qol qoyıp ket» dep artımnan qıshqırǵan pochtalyonniń dawısına da qayrımadım. Qaytıp barsam qolımnan alıp qalatuǵınday. Aparıp tez oqıtsam. Petka tez túrgelip ketetuǵınday. O-o dostım, usı bir japıraq qaǵazdı qansha kúttiń sen, kóziń tórt bolǵansha kúttiń sen, bunı. Bul nárese hárqanday dáriden de shıpalı. Erteklerdegi abızamzem suwı bul saǵan. Oqı, jadırıp bir kúl, qádirdan ákeńnen keldi bul! Seniń kúlkińnen nár alıp men de jadırayın, kúl dostım, kúl! Biz ázelden kúliw ushın jaratılǵanbız...

Men kópirden aylanıp keselxanaǵa kelgenimde qashshan ımırt jabılıp, aspańa qádimgi biz mashqı etip qaraytuǵın juldızlar órip shıqqan edi. Alqınıp keliwim menen dárwazanı qaqtım.

– A-ashsh!...

– Kimseń?!

– Me-en, asha ber, biytaptıń izinen keldim!

– Házir ashıwǵa bolmaydı, azanda kel!

Ári-beri baqırdım. Heshkim ses bermedi... Bunıń esesine, gewishin sılpılatıp, qarawıldıń arman qarap ketip baratırǵan ayaq sesti esitildi. Dárhál lıp etip, burıldım.

Diywaldıń páskeltek bir jerin tawıp, ulı-pısıldı bolıp jarmastım da, argı jaǵına tors ettim. Jaqında egilgen mayda qara aǵashlardıń arasınan aynalardıń sáwleleri kórinip turdı. Barlastırıp, Petka jatırǵan aynanı shókeledim de, tasa-tasa menen buqqıshladım. Kelip, ashıq qapınıń awzındaǵı mayda taldı panalaǵanımda ishkeriden hayallardıń ǵawırlısı esitildi. Men ózim hár kelgende úmitli kózlerim menen tigilip, jalınıshlı názerim menen Petkanı tezirek táwir qılıp jiberiwdi tilep júrgen doktor

apayimniń dawısın tanıdım. Petkanı alıp ketken de sonıń ózi edi. Dawısı taǵı esitilgende men táwekel etip taldıń arasınan shıqtım.

– Apay! – dedim, koridordıń esiginen basımdı suǵıp. Onıń qasındaǵı hayal:

– Kim kirgizdi seni?! – dep jekirindi. Men mádet izlegendey tanı doktorıma telmirdim. Ol bastan-ayaq tula boyımdı bir sholıp shıqtı da: – Oy tentek-ay, sharbaqtan asırılıptı ǵoy, ústi-basına, qara! – dedi. Onıń túri-túsin qápelimde qayǵı basıp ketti.

– Azanda apań menen kele ǵoy, shıraǵım. Házir jorań qattı uyqılap atır, esittiń be, qattı uyqılap atır...

– Apajan, ótinemen: mınanı bir oqısınshı, dım jaqsı boladı?...

– Haw, kózi tańıwlı ǵoy onıń! – Onıń kóziniń tańıwlı ekeni jańa yadıma tústi.

– Oqıy alatuǵın ba edi ele ol! – dep tańlandı ekinshi hayal. Men burınıńı qoya berip, endi oǵan jalına basladım:

– Oqıy aladı, apajan! Eń bolmasa bir ashıń...

– Ákel, bir kóreyik, tún ishinde seni aydaǵan ne qaǵaz eken, – dep tanı hayal telegrammanı aldı. «Endi bir gáp bolar» dep oyladım ishimmen. Ol kóz juwırttı da, taǵı qolıma qaytıp berdi. «Taǵı aynıdı-aw bul» dep irenjidim.

– Úsh-tórt kúnnen kel, kózin ashamız, – dedi. Men taǵı jalbarınıp kiyatır edim:

– Boldı ǵoy endi. Qayt degen soń qayt! – dep irikti ol meni. Aqırı, úyge qayttım...

...Úyge keldim. Telegrammanı kórgen apam quwanıw ornına «endi ne deymiz, oǵan ne qılıp kúydi deymiz, sorım-aw...» dep sarsıldı. Bul gáp meni de oylandırıp tasladı. «Jorań qayda» dese ne deymen! Qáne, jaǵısqa birge barganda!... Qulaǵı erbeń etip, inqıldısın páseytken sheshem «ólgeni ótirik bolıp, meniń de jalǵızım kele ketkey-dá! ...» dep gúbirlendi, tilek tiledi. Men de tiledim, men de...

Sapar hám onıń anası ne ushın qıynalıp atır? Olar Petkanıń otqa kúyiwinde ayıplı ma? Petkanıń ákesi olardan qapa boladı dep oylaysız ba?

Keselxanaǵa taǵı, taǵı, taǵı bardım. Petkanıń kózin ashpadı, telegramma qolımda, átteń, Petkamniń kózin ashpadı! Ashqanda, quwanǵanda, onı kórip men de quwansam, men de quwansam...

Búgin keledi, búgin keledi...

Telegramma qaltamda, al, ol búgin keledi. Apam sóydep keldi...

«Eń bolmasa ózlerimiz aldınan shıǵayıq, biytanı jer, adasıp júrer...» Apamniń tańdaǵı sózi usı boldı. Chemodandı ashtıq, ákesiniń súwretin aldıq...

Jaǵıs!!! Qádimgi bizler aǵamdı uzatıp salǵan jaǵıs! Kimdi kútip turmız, aǵamdı ma, joq, joq. Petkanıń aǵasın, Petkanıń... Apam ingendey qayısadı. Balasın sorasa ne deymiz, sorım-aw!...» Kútiwshiler kóp, jawlıq oraǵan kempir, shógirmeli ǵarrı, jas náresteler, burımları azanǵı jel menen oynanǵan qızlar, kelinshekler... Eljirewler, intıǵıwlar, alıs aydınlarǵa telmirisiwler... Alaman ayra túskenlerin kútip atır! Bizlershe, bizler... Alaman bir gezleri jılap qalǵan jaǵısın baxtiyar kúlki menen jańǵırtadı. Bizler she, bizler...

Qanǵa súńgip shıqqanday qıp-qızıl bolıp kóterilgen quyash kiyatır, quyash kiyatır!... Tolqın jallarında nurlar oynaydı.

Kiyatır! Kóz ushında alqızıl shuǵılalarǵa shomılıp kater kiyatır...

...Paroxod ayqırıǵı jaǵanı jańǵırttı. Tolqınlar burınıńdan da bálentke ırǵıydı.

Áne, paroxod larsıldap kelip jarğa tireldi. Taslangan trapqa epkin úyirgen párdey tartılğan alamannıń súreni katerdegilerdiń súrenine qosılıp, azanğı tımıqta alıs-alıslarğa taraladı...

Traptı boylap tırna qatar áskerler túse basladı. Sirá urıs kórmegendey sap-sawları da, qolların moynına asqanları da, baldaqların tıqıldatıp basqanları da, birin-biri súyep kiyatırğanları da bar edi. Ayaq-qolı joq bir jap-jas jigittiń arbasın dağırlatıp, umılğan alamanğa «posh-po- osh! » dep tústi bir soldat!... Olar ele túsip atır, ele túsip atır, ishinde meniń aǵam joq, meniń aǵamm!...

Quwanishtan tarǵıllanğan dawıslar:

– Dármanı-m, aman keldiń be, dármanı-ım.

– Birge ketken dostıń qayda, qurdas-aw!... A-a-ax, way-waaayy!...

– Qaylarda qaldı ayaǵıń, jalǵızım-ım! – dep aznağan ana sesleri... Quwanishtan tasqan kóz jasları... Meniń de kózlerime jas keledi, nelikten?! Qushaqlasıwlar... Meni kim qushaqlar eken?!...

– Áǵa-a...

– Qulın-ım! – dep bir sholaq ásker qos qoltıǵındaǵı baldaǵın taslay quladı. Súyip atır, súyip atır! Meni de birew bir súyse, «qulınım» dese maǵan!... Men de mına shekeme bir ıssı jastıń tırs etkenin tiler edim... Áǵam túskende... joq, ol túspedi, ol!...

Apam qara jawlıǵınıń ushı menen kózlerin súrtip, birese túsip kiyatırğanlarğa, birese súwretke qaraydı.

– Kiyatır!... – dep sıbırlandı bir gezde apam. Men trapqa qaradım. Keń jawırınlı, shiynelin qoltıǵına qısqa bir ǵarrı soldat ayaǵın sabırlılıq penen sılıp basıp kiyatır. Eki kózi ján-jaqqa jaltańlaydı. Ol alamannan suwırılıp shıǵa bergende, bizler aldın kesip sálem berdik. Ol alaǵada bolıp sálemlesti de, kópshilikten állekimdi izlewi menen alǵa ilgeriledi. Onıń kimlerdi izlep júrgeni bizge, tek bizge ǵana ayan edi. Ján-jalǵına taǵı-taǵı qaranar edi ol. Bir gezde kóyleginiń ilgeklerin aǵıtıp átiraptı sholiwi menen.

– Qaydasızlar, Li-i-i-daa! Lidochkam meniń! Qaydasızlar, Petka, Petka... ulım meniń, Petka! – dep qıshqırdı, dawısı da tarǵıllanıp ketti.

Izine ókshelesip kiyatırğan apam aqırı shıdamay aldına juwırıp shıqtı da:

– Petka tumawratıp awırdı. Keselxanada, – dedi múláyimsip. Men onı russhalap berdim.

– Lida, Lida she?! – dep soradı ol. – Lida qayda?! – Apam maǵan qaradı, men ayıplı adamday tómen qaradım. Ol ekewimizge alma-gezek qarap aldı da:

– Nege úndemeysen? – dedi iyegimnen kóterip, – Qayda deymen, meniń Lidam qayda?!... Ah?!... – Bizler úndemedik, úndegende ne deymiz...

Uzaq ayralıqtan soń diyardarlasqa alaman jılasıp-sıqlasıp ishki debdiwin shıǵarǵannan keyin tarqasıwǵa qaradı. «Orıs jol» dıń boyı shubırǵan ásker, áskerin ele aymalap baratırğanlar... Kózim qızadı meniń, kózim qızadı...

Ákemdi ákelip, katerge mingizgen usı gúzarda tek bizler ǵana músápirsip barar edik. Ayaǵın sılıp basqa sayın óńirindegi ordenleri «sıldır-sıldır» etip Petkanıń ákesi baratır aldımızda. Únsiz... Ol ele únsiz....

– Qayrılایق, úy mına jaqta, – dedi apam awıldıń tusında. Men russhalap bergen soń, ol turıp qaldı da basın shayqap:

– Joq, keselxanani kórset, men Petkama baraman! Lida da sonda shıǵar... – dedi. Soń úlken ayaqları menen orpańdı borpıldatıp alǵa júrdi. Únsizlik, ele únsizlik...

Biz kelsek keselxananiń aldında qádimgi tanıs apay tur eken. Ol Petkanıń ákesi menen jadrap ushırastı. Kóziniń tańıwın alǵanın, beti berman qarap kiyatırğanın

aytip atir, aytip atir! Baygus ákeniń gáp tınlawğa shaması joq: «Ishke kirgiziń, meni, ishke kirgiziń... bes jıl, bes jıl kórmedim men olardı, bes jıl!...» dey beredi sózdi bólip.

– A – a, aytpaqshı, ne kesel, tumaw ma, tumaw ma!... – dedi bir gezde umıtqan nársesi jańa esine túsip ketken adamday. – Kózi nege tańılğan, nege?! – Shırpınıp sorawdı dóndirip-dóndirip, aqırı, keselxanağa qanday halda kelgenine shekem bilip qoydı.

– Sup-sulıw balam tırtıq bolama-a!... Qáne, basla palatağa...

– Baslayman, biraq tiymeysiz, súymeysiz...

– Qalay súymeydi, bes jıl...

– Bolmaydı, jarası awıradı, – dep irikti qızıp kiyatırğan soldattı doktor.

Biz kirgende ol kózlerin jumıp atır edi.

Qasına barganımızda ayaqlardıń dúrsildisi de onıń jumılğan kózlerin ashtıra almadı. Balasın kórgen áke birden káttiń tusına dizerley ketti:

– Petka, qulınım meniń! Petka! Men keldim, kózińdi ash, ash kózińdi... perzentim! – dedi hám qolları menen azarsız ğana odeyalınıń ústinen aymaladı. Petka ashılğan ğumshaday etip kózlerin ashtı. Ákesi qáddin tikleńkirep:

– Petka, men keldim! Men keldim, Petka! – dep emirenedi. Qápelimde kózi túsip ketken balası birden oğan talpınıp, ári qorqınıshlı, ári ayanışlı bir dawıs penen:

– Pa-a a!... – dep qolların sozdı da, qaytadan ornına sılq etti. Usı waqıtqa shekemgi saǵınısh, hásirettiń barlıǵı kózinen aqqan jas penen birge shıǵıp, jaǵın tańğan siylege sińip baratırǵanday edi. Baygus áke jalǵızın eljirep otırıp áste-áste sıypaladı. «Petka, Petka... Saǵan ne boldı, Pe-etka!» dey beredi qayta- qayta.

– Pe-etka, apań qayda, Pe-etka?! Qayda Lida, Petka? Nege úndemeyseń, nege?... – dedi bir gezde álle nárseden húreylengen adamday. Apam shıdamay jılap jiberdi. Ğarrı soldat sorawlı pishinde:

– A-a-a.h!... – dep edireyip qaradı.

– Ol apasız keldi, ólgen anası... – degen sózdiń awzımnan qalay shıqqanın men de sezbey qalıppan. Jarı aǵarğan shashı selk etip qaradı da:

– A-a-ah?!... – dep maǵan ańıraydı. Men tómén únildim.

– Solay ma, Petka, solay ma?!... Sóyle, sóyle, Petka, sóyle! – dep ulınıń betine eńterilip qıshqırdı ol.

– Balanı qıynamań, – dep arqasınan qaqtı doktor. – Ol sóyley almaydı, qulaǵı da tili de joq....

– A-a-ah!... – dep ol artına taǵı shalt burıldı da, hámmemizdiń betimizge tigildi. – O qalay, oo qalay...

Bizler hámmemiz tómén qarasıp únsiz qaldıq, usı únsizliktiń ózi «hawa, solay» degendi ańlatıp turǵanday edi. Ol esten ayırılıp, qanday bolsa da bir súyew izlegen adamday ele hárqaysısımızǵa bir edireyip qaraydı deyseń! Sonday ayanışlı, sonday betine tuwrı qarawıń múshkil. Heshkimnen juwap ala almağan ol káttiń ernegine qos shıǵanaǵın birden taslap, basın usladı da eńkildep jılap jiberdi. Pagonına iri úsh juldız taǵılğan iyinleri selk-selk etedi.

– Oylappan ba sirá, usınday ushırasıw... – dedi jasqa buwlıǵıp. – Há náletiy urı-ıss!... Bizdi Lidochkadan, Petkamdı qulaqtan, tilden ayırdıń... Lekin elden ayıra almadıń... – dep gúbirleniwi menen shúyelip túrgeldi. Bul gezleri talıqsıp haldan ketken Petka qashshan kózlerin jumğan edi. Al, ákesi bolsa sol gúbirleniwi menen ójireniń ishinde bılay-bılay júrdi. Soń men turğan ashıq aynanıń aldına kelip bir qolı menen ash búyirin tayandı da, bir qolın meniń jalańash jelkeme qoydı. Sawsaqlar, sawsaqlar!...

Bul meniñ bir gezleri basımnan sıypağan bawırman ákemniñ sawsaqlarına dım ğana usar edi-aw, dım ğana... Mañlayıma tamğan ottay bir tamshı jas joqarı qarattı meni... Onıñ jas dóngelengen hawayı kózleriniñ qarashıqları bir orınnan qılt etpesten kókke tigiler edi. Ne kórip tur?! Qaradım, qaradım men, bálent-bálent aspandağı shubar bulttı ayırıp, suwırılıp shıqqan tırna qatarlarına qaradım men. Olar ushqan kóllerine asıqpaqta, asıqpaqta olar... Endi men olarğa mashqı etip qarayman... Qarayman da:

«Tırıw-tırıw tırnalar,
Tırıwlasqan tırnalar.
Urıstağı aǵamnan,
Aytıp ketiñ bir xabar...!»

degim keledi. Biraq olay dep endi aytpayman, aytpayman endi.
Qırılmağan saqalların kóz jasları «suwǵarğan» soldat:
– Kóp edi-aw ketken tırnalar!... – dep gúbirlenedi.
Aw-wa, kóp edi-aw olar, kóp edi, qaldı eken kóbi qaymanda, tilleriñiz bolsa aytıp ótiñ, tırnalar, aytıp ótiñ!... Qayda aǵam, aǵam qayda, aytıñ tırnalar, aytıñ!
– A-a-ah?!... – dep edireyip qaradı...

Nókis, fevral, 1965-jıl.

SHÍĜARMANÍ OQÍP BOLĜAN SOŇ TALQÍLAŇ

1. Shıǵarmada jazıwshı urıs dáwirindegi turmıstı, adamlar keypiyatın qalay súwretleydi?
2. Shıǵarmadağı órt waqıyası qalay júz berdi?
3. Petkaniñ Gúlásenniñ úkelerin ottan qutqarǵanı súwretlengen orınlar sizlerde qanday tásir qaldırdı?
4. Qalay oylaysız, ákesi kelgen soñ Petka sóylep ketiwi múmkin be?

Kóz aldıñızǵa keltiriñ. Petka hám Sabır birneshe jıldan soñ ushirastı. Olar ne tuwralı sóylesiwi múmkin? Olar arasındagı sawbetti jazıñ. Doslarıñızǵa jazǵanıñızdı oqıp beriñ. Kimniñ jazǵanı tásirlierek boldı?

KÓRKEM ANALIZ TIYKARLARÍ. KÓRKEM SHÍĜARMADA WAQÍYALAR BAYANÍ

Kórkem shıǵarma janrlıq qásiyeti boyınsha úsh túrge bólinedi – lirika, epika, drama. Olarda waqıyalardı bayanlawdıñ óz tárıpteri bar.

Lirikada waqıyalar derlik qatnaspaydı. Onda pikir lirikalıq qaharman tilinen, birinshi betten bildiriledi. Lirikalıq qaharman turmısta ushırasatuǵın hár qıylı hádiyseler, waqıyalar, kórinisler h.t.b. tuwralı óziniñ sezimin bildiredi. Bunday shıǵarmalarda waqıya, hádiyse, kórinis bolıp seziletuǵın nárseler lirikalıq qaharmanniñ estetikalıq dúnyasın jarıtıwda báne bolıp xızmet etiwı múmkin.

Izleymen jol júrip, kitap aqtarıp,
Jurttiñ sózlerine qulaq salaman.
Samaldan sorayman shóllerge barıp,
Juldızlarǵa qarap oyǵa talaman.

(I.Yusupov «Izleniw» qosıǵınan)

Epikalıq shıǵarmalarda waqıya, hádiyse qatnasadı. Bul túrdegi shıǵarmalardıń janrlıq tábiyatı olardı talap etedi. Epikalıq shıǵarmalarda waqıyalar bayanlanadı hám bunday shıǵarmalarda waqıyalar avtordıń qálewine qaray hár túrli usılda bayanlanadı.

Máselen, shıǵarma waqıyaları bayanlawshınıń tilinen bayanlanıp, avtor oǵan qatnaspaydı, olardan ózin bólek tutadı. Ádebiyat teoriyasında waqıyalardı bayanlap beretuǵın adamdı bayanlawshı, gúrrińshi obrazı dep ataydı. (Lirikalıq shıǵarmada shayır yamasa lirikalıq qaharman barlıq pikirlerdi birinshi betten bildiredi) Bunday usıl epikalıq túrde de ushırasadı. Máselen, T.Qayıpbergenovtıń «Maman biy ápsanası» romanında barlıq waqıya, hádiyseler bayanlawshı tilinen bayanlanıp, avtor olarǵa qatnaspaydı, yaǵnıy bul jerde avtor poziciyası kórinbeydi. Ápiwayılastırıp aytqanda, oqıwshıǵa waqıyalar tábiyiy halında rawajlanıp atırǵanday tásir qaldıradı.

«Hayal artına burılıp:

– Tóreshjan-ay, júriseń boy ma qaraǵım, kún barında bir jerge jeteyik... – dep taǵı júre berdi. Hayaldıń dawısın esitkende bala adımın tezirek atlap, júrisin kúsheytińkiyrese de, azdan soń taǵı bayaǵı qálpine baradı. Kem-kemnen ayaǵı sal bolıp, adımın atlaw múshkil bola basladı.

Kúnniń tek qızarıp turǵan sáwlesi ǵana bolmasa, Shaǵırlıqtıń arjaǵına jasırınǵan edi. Aspandı qoyıw sur bult qaplap, kóldegi qamısqa jibergen órttiń tútinindey buwdaqlanıp, kúnbatardan esken jeldiń aydawına túsip órkesh-órkesh bolıp jılısa basladı. Balanıń kózlerinen monshaqlap jas aǵıp eki iyninen demin alıp solqıldap jılap kiyatır. Hayaldıń bala menen isi joq. Álleqayaqtaǵı oylar birinen soń biri dizbeklesip, kóz aldınan ketpeydi...»

N.Dáwqaraev. «Internatta» gúrrińinen

«Dayım kún táwir-aq eńkeye bergende keldi. Keliwden «al, endi bara qoyıń» dep, qalay haytlawdıń jónin túsindire basladı. Bunı bala kúnimde kóp kórgenlikten ele esimnen shıǵa qoyǵan joq edi... «Qız jeńgesi biykeshinen sorap aladıǵı, haytlıqtı sonıń qálegenine beredi. Bılay shıǵıp, julısıp júrmeń. Qızı bar úy turǵanda, haytlıq qızı joq úyden soralmaydı, bunı hám bilip qoyıń» degen dayımnıń gápi qulaǵımdı shıńlatıp, ústimniń qorenishligin esime salıp kiyatır. Maǵan ne?! ... Biraq usı haytlawdı shıǵarǵan ...Sársenbay attıń üstinde kishkene aynasına qarap, shashın órlep-órlep qoyadı. Bizlerden pasom bolıp, qızdıń haytlıǵın ózi algısı keledi yamaan!» ...

«Úsh attı úsh baqanǵa bayladıq ta otawǵa ardańlastıq. Tartınıp-qısınp, aldı menen bosáǵadan men atladım. Nazlı julqınıp oshaq basın sıyırıp atır ekendaǵı, aq jeńgey áneydey bolıp, tórdegi qustırnaq tekiymentlerdiń üstine quraqlı kórpeshelerdi qaǵıp salıp atır eken. Qumar jeńgey ... «tórleń», dedi biymálel qońır dawısqa salıp. Jańabay tórdegi túrilgen keregeniń tusına barıp maldas qurındı. Bul, endi, otawda tórdiń qay japsar bolatuǵının bilmeytuǵınlıǵın sezdirip qoydı. Biraq Sarsenbay sum eken, miń aytsań da qara úyde ósken baladaǵı, oń japsardı aldı. Áne qara úydiń tóri usı edi. Men onıń ayaq ushına shóktim. Bul endi awıl balası ekenligimdi ańlatqanımdı...

– Kelmey-kelmey kele qalǵan ekensizler, qáyinlerim. Atlarıńızdı jayǵastırıp otırasız ba? – Ya ózim jayǵastıra bereyin be? Jılqı degen, kóringen jerge awnay ketedi...

– Oyaǵınan ǵam jemeń, jeńge, – dedi Sársenbay. Ishimizde kúyew bala qusap kópshikke boy taslamay otırǵan usı. Atlarımız pisentli. Awnasa da awnaytuǵın jerin tawıp awnaydı. Sizlerdi keshki talabıńızdan qaldırmaı-aq qoyayıq. Chay-suw iship

turamiz. Minaw Maqset, – dep mağan barmağın shoshaytti da mákkarlıq penen kúldi –Kelińler, Qumar jeńgeyden haytlıq alıp, at qashırısamız degen soń shıǵa qoyıp edik. Pákize erleri de alınbay-aq qoysın, shapqıǵa tayın turǵanı jaqsı.

...Sırttaǵı qazan qostan maydıń shıǵırǵanı esitildi. Qumardıń jeńil-jelpi, quwırdaq-puwırdaqqa aylanısqanı málim bolıp qaldı. Jańaǵı gáptiń «otıratuǵın bolsańız úlken qazanǵa qarayman» degen tımsal ekenin ózim túsindim, túsınbese qoysın, Sársenbay menen ne jumısım bar!»

Sh. Seyitov «Íǵbal soqpaqları» romanınan

SORAWLAR:

1.Qaysı úzindide waqıyalar qatnasıwshı-birinshi betten, qaysısında 3-betten bayan etilip atır?

2.Qaysı úzindide biz waqıyalardı aytıp berip atırǵan gúrrińshiniń waqıyalarǵa, basqa qatnasıwshılarına qatnasın seziwimiz múmkin?

3.Qaysı úzindide gúrrińshi waqıyanıń hámme qatnasıwshılarınıń «ishinde» neler bolıp atırǵanın sezedi?

4.Waqıyanıń 1-betten hám 3-betten bayanlanıwında jáne qanday ayırmashılıqtı sezdińiz?

«Kóp edi ketken tırnalar» povesti neshinshi betten bayanlangan hám avtor ne ushın sonday usıl tańlağan?

Povesttegi Sapardıń ákesi tuwralı eske túsiriwlerin 3-betten aytıp kóriń. Qanday ózgeris sezdińiz?

Shıǵarmanıń
toliq
nusqasın oqıń

BAXTIYAR GENJEMURATOV

(1959)

Bul temada:

- B.Genjemuratovtiń «Móde xan sózi yamasa Shin jipegindegi bitik» poeması mazmunı menen tanısamız;
- Kórkem teksttiń ózine tán ózgesheligin túsiniń alamız.

AVTOR MENEN TANÍSÍW

Baxtiyar Genjemuratov 1959-jılı respublikamızdın eń arqadağı, biraq ayırım Evropa elleriniń eki-úshewi biymálel jayǵasa alatuǵın keńlikte jaylasqan Taxtakópir rayonında tuwılǵan. Onıń qosıqlarında keńlikti, sahrayılıqtı súyetuǵın qaharmanlardıń kóbirek jasalıwı da onıń tuwılǵan jerine, tábiyatına baylanıslı bolsa kerek.

B.Genjemuratovtiń qaharmanlarında kóterińkilik, ádillik ushın gúresiwshi sıpatlar jámlengen. Óziniń jaslayınan qaharmanlıq dástanlardı tıńlap, solardıń ruwxında ósip jetilisenin shayı: **«Atam Genjemurat-náhán qurash penen meni aldına alıp otırıp «Alpamıs» dástanındaǵı «Jalgızdı jaratqansha taslardı jarat» degen qatarlardı qıssaxanlıq jolı menen aytıp atırıp saqalınan aqqan kóz jası meniń basıma da tamıp-tamıp ketetuǵın edi»,**– dep esleydi.

Mine, usı qaharmanlıq ruwx onıń qálbinde máńgige mórleńip qaldı hám keyin ala onıń shıǵarmalarına da ótti. Sizler oqıp tanısatuǵın shıǵarması da áyne usı erlikti, batırılıqtı, mártlikti hám Ana Watandı ulıǵlawshı shıǵarmalarınıń biri.

MÓDE XAN SÓZI YAKI SHIN JIPEGINDEGI BITIK

(poema)

Túrkiy xalıqlardıń áyyemgi babaları bolǵan Xun qáwimleriniń kósemi Móde xan biziń eramızǵa shekemgi 209-174- jıllarda húkimdarlıq etken. Móde xan xun qáwimleriniń gárezsizligi ushın Qıtay patshaları menen jemisli siyasiy sóylesiwler júrgizgen, sawashlarda jeńislerge erisken. Móde xannıń «Jer degenimiz – mámleketshiliktiń tiykarı» degen pikirín dúnya jámiyetshiligi búgingi kúni de joqarı bahalaydı.

Bul poemanı túrkiy xalıqlardıń gárezsizlik bayramlarına baǵıshladım.

«Bul dástan búginniń dástanı. Azatlıq dástanı! Gárezsizliktiń dástanı! Búgingi tınıshsız dúnyada Watandı qorǵaw, heshkimge bermew, onıń alaqanday jerin kóz qarashıǵınday saqlaw hárkimniń júrek shaqırığı, hújdan sorawı.»

Ázim Súyin

SHÍGARMANÍ OQÍWGA TAYARLIQ

Móde xanniń kim ekenligin bilesiz be? Shin – bul qaysı el?
Qanday mazmundağı sózler bitiklerde jazıp qaldırıladi?

Kúndiz Quyash,
túnde Ayğa tabındım.
Babalardıń
tiri bóri ruwxına bağındım,
Qılısh qayrap,
Oq jayıma oq jondım.
Qulınlardıń batır miner
At bolganın sağındım.
Taylar tulpar bolıp juldız gózledi.
Ballar jigit bolıp mártlik izledi.
Ákem – Túmen.
Ol qartaydı – iridi.
Aqıl-oyın izey alıp, pikirleri shiridi.

On mıń ulan átirapıma topladım,
On mıń qasqır – gúrtlerim dep saqladım,
Ottan alıp suwğa saldım mıń ret,
Men birliktiń balǵasınıń soqqısında tapladım...

i

Bitik -
xat, jazıw
Tabındım
sıyındım
Túmen -
Móde xanniń
ákesiniń atı
Ulan -
hasilzada perzent

II

On mıń ulandı átirapına topla, birliktiń balǵasınıń
soqqısında taplawdağı maqseti ne dep oylaysız?

Oq jayımnıń ózgelerden artıq edi «qılıǵı»—
Qáhárleńip atsam oǵım bóri bolıp ulıdı.
Ushar edi túnek dúnya elshisindey ısıqırıp,
Dushpanlarǵa shashar edi ájelistan urıǵın...

i

Kókjál -
qasqırlardıń
jetekshisi (bul
orında qasqırday
ulıp ushatuǵın
oq mánisinde
paydalanılǵan)

On mıń qolǵa buyırdım men:
«Orınlańlar sózimdi!
Qasqır bolıp ulıytuǵın oqtı atqan gezimde,
Men nishanǵa alǵan zattı sol zamatta atıńlar!
Júreklerdi bosatıńlar ayaw degen sezimnen!»

B.Genjemuratov
dóretiwshiligi
tuwralı
videoni
tamashalań

Argımaq at boldı mende arıw qızday tolqıǵan.
Keń dalada ayday júzdi keń aspanda qalqıǵan.
Batırlardı sınav ushın óz atıma jay tarttıw.
Qańsılap oq ushıp ketti,
Oqlar ushti artınan...
Tulparıma Kókjal sadaq – segiz mın oq qadaldı.
Eki mın er jay tartpadı – atılmastan oq qaldı...

Xan buyırǵı – Táńirdiki: «Eki mın er – gúnalı!»
Eki mın er óltirildi,
Birlik ushın.
Segiz mınǵa unadı!

Tulpardı Móde xan ne ushın atıwǵa buyırıp berdi?
Ne ushın on mın áskerdiń segiz mını attı? Qalǵan eki mını ne ushın tulparǵa
oq úzbedi? Shıǵarmanı oqıp bolǵan soń juwaplarıńızdı salıstırıń.

III

Saylap súydim sulıwları tay-qulınday músheli.
Bir hayalım qız aq quwı,
Nazi tawıs qus edi.
Táńirim – jalǵız.
Aspan–jalǵız.
Quyash – jalǵız.
Ay – jalǵız...
Kónilim jáne batırlardı sınavdı bir kúsedı

Móde xan ne ushın áskerlerdi jáne sınamaqshı boldı?
Móde xan buyırǵın orınlamaǵanlardı qalay jazalap atır?

Sadaq tarttıw arıwıma.
Jılap–sıńsıp ushti oq.
Ay tánine, júregine ájel bolıp tústi oq.
Jeti mın Alp–jeti mın Gúrt,
Qaltıramas qolları.
Gózzalımınıń pák qanında – jeti mın oq–pisti oq.

Atılmaǵan mın oq qaldı...
Qaltıraǵan mın erdiń
Janların men Kók–Táńirime
Sawǵa etip jiberdim...

IV

Tastı súzse qayraladı qara buǵanıń shaqı.
Eldiń mápi – meniń mápim!
Meniń mápim – el mápi!
El – jurt ushın ayamadım argımaǵım–tulpardı!

El- jurt ushın qurban ettim qoynımdağı gúl-yardı!
 El – jurt ushın tajım-taxtım,
 Tulpar mennen – sadaqa!
 El-jurt ushın úyim, baxtım,
 Dilbar mennen – sadaqa!
 Zimistan tún qushağında jeti juldız – qaraqshı.
 Shól qoynında jeti mın Gúrt- elin qorğap qorıqshı.
 May aynısa duz saladı.
 Er aynısa ne bolar?!
 Shın bóriler aynımaydı.
 Aynığanlar iyt bolar,
 Sağal bolar, túlki bolar quyırq bılğap qańsılar,
 Mártler eldiń duzı bolar-aynımaydı jaqsılar!

Shól qoynında jeti mın Gúrt–elin qorǵap qorıqshı...
Bul qatarlardaǵı jeti mın gúrt kimler?

Ákem Túmen aynıp edi – Shinmashınǵa qol berdi.
Ǵayrı dinge, ǵayrı tilge qushaq ashıp, qol berdi...
Qáhárlengen bóri oǵım ulıp ushtı Túmenge,
Jeti mın oq naq shansıldı... Jazaladım ákemdi!

Xalqım aytsa – Kók aytqanı:
«Jandı pidá etermiz!
Er aynısa biz gellesin
Tánnen juda etermiz!»

V

Semser sermep, nayza urdım,
El birligin dúzettim.
Kirpigime qanjar qadap, kim dos, dushpan?! Gúzettim.
Kók aspanda Búrkit–patsha, keń dalada – qasqırlar!
Erlik, mártlik, batırılıqtı ulıǵladım – sóz ettim!

Ta ázelden dushpan edi Shinmashınnıń patshası,
Ol buyırǵan elshi keldi. Xat ákeldi xatshısı:
«Áy, Xan Móde, piyada júr! Jaraspas at mingeniń!
Shıbın janiń aman bolsa – sol at hám taxt mingeniń!
Astıńdaǵı Jelsuw tulpar, maǵan sawǵa et búgin!
Eger sawǵa etpeseńiz Túnge aylanar Kúniń!»

Shinmashın patshası ne ushın Móde xannıń tulparın soratıp elshi jiberdi?
Móde xannıń tulparınday tulpar Shinmashında joq pa edi?
Móde xan ne ushın dushpan eldiń patshasınıń aytqanın qıldı?
Shıǵarmanı tolıq oqıp bolǵan soń juwaplarıńızdı salıstırıń.

Úsh mın batır órre turdı qabaǵınan qar jawıp,
Denesinde, qan tamırda namıs penen ar shawıp:
«Shinmashınnıń qalasına basla bizdi, Móde xan!
Namıs órtep óltirgenshe, óleyik biz qılıshtan!»
Siz mingen at, Jelsuw tulpar – bul xanlıqtıń nıshanı.
Patshalıqtıń, el bolıwdıń hám xalıqtıń nıshanı!»
Men buyırdım: «At bir maqluq!
At tuyaǵın tay bassın!
Qońsım tınısh – biz de tınısh...
Bulttıń ornın – Ay bassın!

Shinmashınnıń aydarhası alsın attı, berińler!
Ot búrkkenin qoysın bizge,
Buwırqanbay jaylassın!»
Xan hámiri – Táńirdiki. Hámme maql dep taptı.
Shinmashınǵa sawǵa ettik xanlıq nıshan – sol attı...

VI

Elshi keldi Shinmashinnan bir jil salıp araga.
Aydarhası pánje urıp, júregimdi jaralap...
Xat jazıptı: «On bes jasar genjetayın, qızıńdı –
Appaq qozıń, appaq ılaq – erketay Kúndizińdi,
Jetpistegi ġarrı deme, hayallıqqa ber maġan!
Túye órkeshtin jiber! Eki etpe sózimdi!»
Altı mıń er qılıshların qınaplardan suwırdı,
Shinmashınğa atlanbaqqa atlarına juwırdı.
Kóz jasların ishke juttı...
Kirpikleri muz edi...
Nayzaların tasqa shanıshtı.
Lawlap, janıp sózledi:
«Naġız bóri uyasında emes, dúzde óledi!
Naġız ulan ótkir qılısh, ótkir sózden óledi!
Qızdı, Sizdi bassınġanı – bassınġanı xanlıqtı.
Dushpanlarğa qanjar urıp, biz ólgimiz keledi!..»

Hámir ettim: «Qız – jat elge ketetuġın nashar ol!
Táńirim aytsa sahralardan hám tawlardan asar ol!
Al, dúnya-mal– qoldıń kiri,
Ketse jáne jıynalar.
Qońsı patsha tınısh bolsa,
Jurtım tınısh jasar, bil!
Shinmashınnıń patshasına jónetińler aytqanın!»
Aytqan sózim – atılġan oq!
Pikirimnen qaytpadım.

Ne ushın Móde xan Shinmashın patshasınıń buyrıġın
sózsiz orınlap atır dep oylaysız?

Xannıń sózi – Táńir sózi,
Buyırıq bárjay etildi.
El – xalqımdı qayġı bastı,
Qabırġası sótildi...

Bóltirikler -
bóri balaları

Qızım mingen altını bar uzın kárwan qozġaldı.
El-jurtımınń júreginde tas jandırġan qoz qaldı...
Eli – xalqım qısıwmette qanjar kibi qayraldı.
Bóltirikler innen shıqtı – jetpis mıńı jay tuttı.
Ulıytuġın oqlar jondı. Bórilerge aynaldı...

Bóltirikler innen shıqtı – jetpis mıńı jay tuttı.
Ulıytuġın oqlar jondı. Bórilerge aynaldı...
Bul qatarlardan ne túsindińiz?

VII

Bir jil ótti, elshi keldi Shınmashınnan jáne de.
 Aydarha jıl, qaqaman ay, on jetinshi sánede.
 Xat jazıptı: «Shóp kógermes, tamshı suwsız jerińnen,
 At tuyaǵı, qus qanatı kúyer óli shólińnen,
 Kúnbatardan – kúnshıǵargá, túslik jaqtan–arqaǵa,
 Júz shaqırım sahrańdı ber, bólip alıp elińnen!
 Men Shınmashın aydarhası! Saǵan buyrıq, Móde xan!
 Hámirimdi tez orınla! Qáhárimnen bol aman!»

Qalay oylaysız, Móde xan bul saparı qanday is tutadı?

Kókiregim kekke toldı – kózim toldı qanlarǵa!
 Táńirime jalbarındım kúnbatarda, tańlarda:
 «Áy, Kók Táńirim! Óziń qolla! Quyash qolla! Ay qolla!
 Qasqırlardıń júregın ber, ǵayratın ber xunlarǵa!»

Tez qurıltay ótkerdim men. Qalmay keldi kósemler,
 Tili menen temir túyin, tilsim sheshken sheshenler.
 Bir toparı: «Giya óspes shól ǵoy, bereyik...»–dedi.
 Bir toparı: «Bir qarıs jer bermey, Oleyik»– dedi.
 «Jer bereyik...» degenlerdiń julınların úzdirdim!
 Al, mártlerge arıw sıylap, at júyriǵın mindirdim!

Ayttim jurtqa: «Mámlekettiń tiykarı jer boladı!
Jersiz xalıq – push dán bolar. Jerli jurt el boladı!
Insiz qasqır – qasqır emes! Uyasız qus – qus emes!
Ordamızdıń, mámlekettiń tiykarı – er boladı!

Ġáninge jer bergenlerdiń terileri sılınsın!
Júrek – bawırın iytke taslań! Julınları julınsın!
Bul pármanım barıp jetsin áwladlardan áwladqa!
Jer qádirin kim bilmese, jaza barjay qılınsın!»

VIII

Tas sindırdı qáhárlengen qaqaman qıs qılıshı.
Saqal – murtlı aydarlı er atqa mindi el ushın.
Qalıń elim iyinlesip, nuw toǵayday terbeldi.
Jeti jasar ul ózlerin alp, bóri dep bildi.
Úsh júz mıń alp Shınmashınǵa bóri bolıp búrildik,
Shala janlı, óli edik. Biz sawashta tirildik!

Úsh júz mıń oq – Kók ǵázebi! Ulıp ushtı jawlarǵa!
Qılısh urdıq, nayza shanıstıq, talqan boldı tawlar da.
Shınmashınnıń aydarhasın ásir aldım. Sońınan
Ta ólgenshe shopan ettim sahradaǵı qoylarǵa.

Jetpes jerde etegimdi kestim, onı jeń ettim...
Jer bermedim ózgelerge, al jerimdi keń ettim...
Danalardı, batırlardı hám mártlerdi qolladım.
Men elimdi bulttı súygen tawlar menen teń ettim!

Tınlań, bekler!
Óspes eldiń erleri tez aynıydı.
Danalar – Suw! Suwsız eldiń kólleri tez aynıydı...
Jaw qáдеми tiygen jurttıń giyaları kógermes.
Er qádirin bilmes eldiń jerleri tez aynıydı...

Men sózledim.
Xatqa saldı sheshenler hám danalar.
Kúndiz – Quyash, al túnde – Ay, ruwxı tiri babalar:
«El – xalıqqa temir tártip, nızam bolsın! – dep edi, –
Taylar batır minerlik at,
Batır bolsın balalar...»

Meniń sózim – Táńirimdiki!
Noqat qoydım. Gáp tamam...
Jurtım ushın jasadım men.
Tańba bastım – Móde xan»

SHÍGARMANÍ OQÍP BOLĠAN SOŇ TALQÍLAŇ

1. Móde xannıń: «Eldiń mápi – meniń mápim! Meniń mápim – el mápi!» degen qatarlarınıń mazmunın qalay túsindińiz?
2. Móde xannıń «Birlik ushın» islegen isleri tuwralı qanday pikirdesiz?
3. Móde xannıń Shınmashın patshasınıń orınsız buyırıqların orınlawdağı maqseti ne edi?
4. Módexan eger Shınmashın patshasınıń aytqanın qılmağanda ne bolar edi dep oylaysız?
5. Shıǵarmanı oqıp bolǵan soń Móde xan tuwralı pikirlerińiz ózgerdi me? Ne ushın?

SALÍSTÍRÍN: Ájiniyaz shayı: «El hám jer bilendur, jer hám el bilen»
 Móde xan: «Jer degenimiz – mámleketshiliktiń tiykarı»
 Bul eki pikirdegi ulıwmalıqtı túsindiriń.

Poemanıń bólimlerindegi syujetlerdiń qısqasha mazmunın izbe-iz qoyıń.
 Hár bir topar ózlerińizdiń bólimlerińiz boyınsha kórgizbe tayarlań.

KÓRKEM TALQÍLAW TIYKARLARÍN ÚYRENIW: KÓRKEM TEKSTTIŇ ÓZINE TÁN ÓZGESHELIKLERI

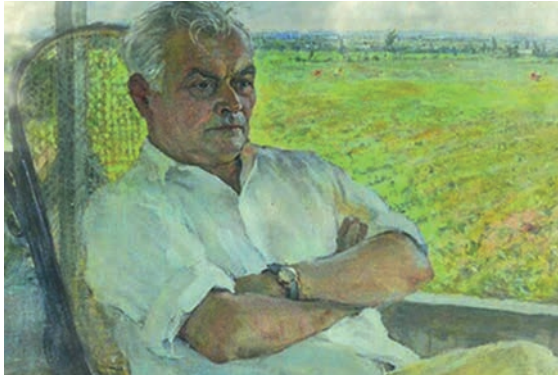
Kórkem tekstler (gúrriń, povest, ertek, qosıq, dramalıq shıǵarma h.t.basqa) basqa túrdegi tekstlerden birqansha ózgeshelikleri menen ajıralıp turadı. Usınday ózgesheliklerdiń biri – kórkem tekstte avtordıń adamlar, zatlar, yaki waqıyalarǵa qatnası sáwlelenedi.

ABDULLA QAHHAR

(1907-1968)

AVTOR MENEN TANÍŚIW

Abdulla Qahhar (1907-1968) – ózbek ádebiyatınıń belgili wákilleriniń biri. Onıń balalıǵı házirgi Fergana wálayatınıń Qoqand qalası átirapındaǵı awıllarda ótken. Ol dáslep mektepte, sońınan muǵallimler tayarlaytuǵın bilim dárgayında hám sońınan Orta Aziyadaǵı mámleketlik universitetlerde bilim alǵan.

Abdulla Qahhar bılay jazadı: «Balalıǵımdı oylaǵanımda shala-sharpı tús kórgendey bolar edim. ...Sanamda usıǵan usas qalqıp júrgen qıyallarımnan tısqarı qalqımay, tastay

shógip jatırǵan oylar da esapsız ekenliginen uzaq waqıt biyxabar ekenmen. Bunnan meni Anton Pavlovich Chexov ustaz xabardar etti. Bunnan otız jıl burın Chexovtıń kitapların qolımnan túsirmey oqıp shıqtım. Sonda bir ájayıp hádiyse júz berdi: Buniń menen ullı ustaz maǵan tap kiyeli kózáynegin bergen sıyaqlıday: «Mine, bunı taǵıp, óz xalqınıń ótmishine názer sal!» Balalıǵımda sanamda shógip qalǵan elesler oyandı, júzege shıqtı, sol waqıtlardaǵı xalıq turmısı kóz aldıma keldi. Mine, sonıń nátiyjesi bolıp, ğam-táshwishke tolı «Urı», «Tamasha baǵ», «Nawqas», «Ánar» gúrrińleri júzege keldi.

i Ullı rus jazıwshısı, gúrrińler sheberi A.P.Chexovtı Abdulla Qahhar óz ustazı dep esaplaǵan.

Avtordıń «shala-sharpı tús...», «sanamda shógip qalǵan elesler» degen sózlerin qalay túsinesiz? Ne ushın ol balalıǵın shala-sharpı túske usatadı?

Urılıq degende neni túsinesiz? Adamlardı aldap, zatın alıw urılıqqa kire me? Ómirińizde qanday da bir zatıńızdı joytıp yaki urlatıp kórgensiz be? Sol waqıtlarda qanday awhalǵa túskeniz?

XIX ásir aqırı – XX ásir baslarında házirgi Ózbekstan aymaǵınıń bir bólegi Túrktan dep atalǵan hám Rossiya mámleketi quramına kirgen. «Urı» gúrrińinde sol dáwirdegi xalqımızdıń turmısı tuwralı sóz etiledi.

Tariyxıy dáwir ruwxın beriw ushın avtor gúrrińde gónergen, házirgi tilimizde qollanılmaytuǵın sózlerden paydalanadı:

aq patsha– Rossiya húkimdarın xalqımız solay ataǵan.

eliwbası– awıl aqsaqalı

mıńbası – rayon hákimi

ámin – birneshe awıldı basqarǵan ámeldar

pristav – policiya baslıǵı

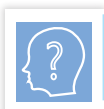
dilmash – awdarmashi

URÍ (Ótmishten)

«Attín ólimi – iyttní bayramı»
(Maqal)

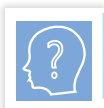
i Xatqa túsedi -
tartıp alınatuğın
zatlar dizimge
alınadı

Kempir tań qarańǵısında qamır iylewge turıp ógizden xabar aldı. O!.. ógiz joq, mal qoranın kóshe tárepi opırılǵan... Diyqannın úyi kúyse kúysin, ógiz joǵalmasın. Bir qalta saban, on-on bes qada, bir arba qamıs – úy, ógiz tabıw ushın qansha waqıt qazandı suwǵa taslap qoyıw kerek boladı.

Qazandı suwǵa taslap qoyıw kerek boladı...degen sózdi qalay túsindińiz? Ne ushın ógiz diyqan ushın oǵada áhmiyetli?

Adamlar datlaǵan dawısqa úyrenip qalǵan: birewdiń kúyewi uradı, birewdiń úyi xatqa túsedi degendey... Biraq kempirdiń shawqımına adamlar tez jıynaldı. Qabil ata jalań bas, jalań ayaq, juqa kóylekte mal qoranın ergenegi aldında turıp dir-dir qaltıraydı, dizeleriniń dimarı qurıp búgilip-búgilip ketedi, kózleri jawdırap, hámmege jaltaqlaydı, biraq heshkimdi kórmeydi. Hayallar urını ğarǵaydı, iyt úredi, tawıqlar ğoqaqlaydı. Kimlerdur usınday kishkene tesikke ógizdiń sıyıwı aqılǵa uǵras kelmeytuǵınlıǵın adamlarǵa maqullatpaqta.

Qabil atanın jaǵdayına dıqqat awdarıń. Ne ushın onıń dizeleriniń dimarı qurıp, hámmege jaltaq-jaltaq qaraydı?

Qabil atanın qońsısı – pushıq murın eliwbası kirdi. Ol mal qoraǵa kirip tesikti, ógiz baylanǵan baqandı dıqqat penen kózden keshirdi, negedur baqandı qıymildatıp ta kórdi, keyin Qabil atanı shaqırdı hám uyań dawıs penen bılay dedi:

– Ógiziń hesh jaqqa ketpeydi, tabıladı!

Onıń mal qoraǵa kirip sholıp shıǵıwı Qabil ataǵa úmit baǵıshlaǵan edi, bul sózi hádden zıyat súysındirdi. Ğarrı jılap jiberdi.

– Qayırın bersin, qudayım... Ala ógiz edi...

Adamlar urı diywaldı qashan hám qanday ásbap penen teskeni, ógizdi qayaqqa alıp ketkeni, onı qaysı bazarda satıwı múmkinligi tuwralı tartısıp-tartısıp tarqastı. Ğawırılı basıldı. Qabil atanın kempiri óksigin basıp, eliwbasıǵa alǵıs ayttı.

Eliwbası urı tesken jerdi jáne bir kórdi. Qabil ata qol qawsırıp onıń izine erip, jılap júr.

– Jılama, jılama deymen! Ógiziń aq patshanıń soramınan shıǵıp ketpegen bolsa tabıladı.

Eliwbası bul sózi menen ógizdi tapqanday gárdiydi, tap kóshege shıqtı boldı – ógiz tabıladı.

Bul «Táńır jarılqasıǵa»..., onıń sonsha qılǵanına bir nárse beriw kerek tá. Quyashlamaǵa pıshıq ta tegin shıqpaydı. Bul adam eliwbası bolıwı ushın az pul jumsadı ma? Mıńbasınıń bir ózine jeti júz baw

i Shıjlan -
aqsha salıp
qoyatuğın
arnawlı qaltasha

jońışqa, bir tay bergeni málim. Patshalıqtan aylıq almasa! Qabil ata shıjlanın qağıstırıp, barın eliwbasıǵa berip, algısın da jawdırdı. Eliwbası irkilmey qazıǵa xabar beriw ushın shıǵıp ketti.

Qabil ata eliwbasıǵa ne ushın pul berdi? Eliwbasınıń mıńbasıǵa bergен zatları menen Qabil atanıń eliwbasıǵa pul beriwinde qanday háreketti túsiniw múmkin?

Keshqurın Qabil ata qazınıń aldına baratuǵın boldı. «Qurı qasıq awız jırtadı» degendey qazıǵa qansha pul alıp barsa boladı? Beresige besew kóp, alasıǵa altaw az. Kempir-ǵarrı oylasıp sonday sheshimge keldi: bul shıǵın aqırǵısı hám ógizdiń moynınan baylap ákelip beretuǵın shıǵın, sonıń ushın puldıń bet-júzine qarap qıtımırılıq etiw jaraspaydı.

Qabil ata júzbe-júz otırǵanda qazı awzın ashpay qattı gekirdi, keyin birden ǵarqıldap kúldi.

- Ha, sıyr joytıldı ma?
- Yaq..., sıyr emes, ógiz, ala ógiz edi.
- Ógiz be?... Ógiz eken-dá! Hmm... ala ógiz? Toba! ...
- Barı-jóǵım sol jalǵız ógiz edi...

Qazı suq barmaǵın ekinshi buwınına shekem murnına tıǵıp kúldi.

- Joytılmastan aldın barma edi ózi? Qanday ógiz edi?
- Ala ógiz...
- Jaqsı ógiz be edi yamasa jaman ógiz be edi?
- Jaqsı edi, qosqa qosqanday...
- Jaqsı ógiz birew jeteklese kete bere me?

Qazı Qabil atanıń táshwishin túsinip tur ma? Juwap beriw ushın qazınıń háreketlerine itibar beriń. Sizińshe, qazı Qabil ataǵa ógizin tabıwda járdem bere me?

- Ulıqpanımda hesh nárese joq...
- Ózi qaytıp kelmespeken?... Birew alıp ketse qaytıp kele ber, dep ayılmaǵan eken-dá! Nege jılamsıraydı? A? Jılamsıramasın!

Qabil ata tómengе qarap sazırayıp qaldı.

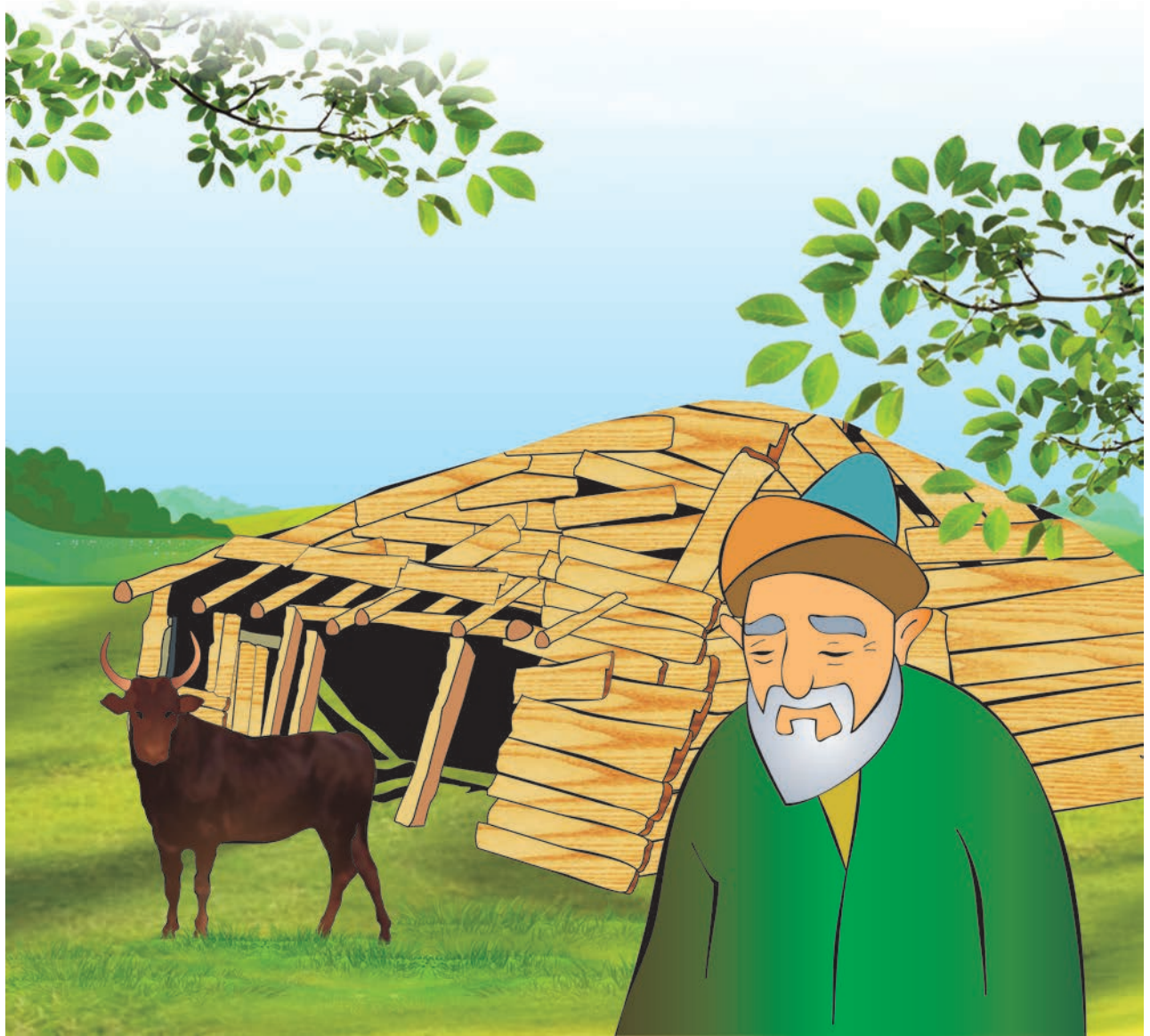
- Izlew salsaqpeken bala? – dedi Qazı suq barmaǵın etiginiń astına súrtip.
 - Súyinshisi ne boladı? Súyinshiden azǵana alıp kelinbedi me?
- Qazınıń bul gápi Qabil ataǵa «Má, ógiziń» degendey túyilip ketti.
- Kem bolmań, – dedi puldı sozıp, – bárha xızmetińizdemen.
 - Men házir–aq pristavqa xabar beremen. Ózi shaqırtadı.

Bir hápte ótti. Bul bir hápte ishinde kempir «duwanıń kúshi menen qulp ashatuǵın» duwaxanǵa iqlas penen qatnap, yarım qalta jiyde, úsh kepshik júweri, eki kelep jip apardı, biraq jumıs pitpedi.

Segizinshi kúni Qabil ata jáne qazınıń aldına bardı. Qazınıń tóbe shashı tikke turdı:

- Hee, ógiziń úyińe aparıp berilsin be?! Aqırı barılsın, arza berilsin! Puqaraniń arza beriwge barıwı arbáptiń izzeti boladı!

Qabil ata dos-yaranları menen oylastı – pristavqa puldan basqa ne alıp barsa boladı? Bunıń kewlin tabaman degenshe, shatıń ayırılıp ketetuǵını attan anıq ǵo...

Úsh tawıq, onıń birewi qurıq túwe tawıq bolsa da, Qabil atanıń ózinen shıqtı. Júz máyekti qońsı-qoba, jora-joldasları óz ara jıynap berdi.

Biraq bul sawğa dilmashtan arı ótpedi. Dilmash sawğanı aldı da, pristavqa waqıttı kópke sozbay jaqsılap túsindiriwdi wáde etti. Ğarrınıń barlıq buwınları bosasıp, tútıgıp ketti, biraq górine bir nárese dey alarmedi?! «Oynamağıl árbap penen – árbap urar hár bap penen». «Jaqsılap túsindirilgen» pristav bir gúlángir, bir páreńi tawıq, úsh som puldı alğannan keyin, Qabil atanıń baxtına, «dárhal hákimge xabar beremen» demesten, «Qazıǵa bar» dep qoyaǵoydı. Qazı «Eliwbasıǵa barılsın», dedi.

– Gúmanıńızdı aytıń bolmasa! – dedi eliwbası qabaǵın úyip, – kim alǵanın qaydan bileyin, men bir kózashıq emespen! Alǵan adam álleqashan soyıp, terisin etinen ayırıp taslaǵan da shıǵar! Alıs demeseńiz, erinbeseńiz kónshilerge barıp terilerin bir qarap shıǵıń. Biraq terisi kónshilerge túsken bolsa, quday biledi, álleqashan iylenip, etik ya gewish bolıp bazarǵa shıqtı ma...

Eliwbasınıń aldınıǵı sózi menen keyingi sózinde qanday ózgeshelik bar? Eliwbası ógizdi izlew ushın qanday da bir ilaj isledi me?

– Endi bizge júdá qıyın boldı dá... Mańlayımnıń sorın-ay..., – dedi ğarrı tómen qarap.

– Haw, jas balamısań! Nege jılaysań? Úp-úlken adam... Bir ógiz bolsa bir gáp bolar, quday ájelge sabır bersin! Men qayın atama aytayın, sizge bir ógiz bersin. Bir ógiz adamnıń qunı ma?

Erteńine eliwbası Qabil atanı baslap qayınatası – Iyembergen shobıtshınıń aldına apardı. Shobıtshı ğarrınıń awhalına kóp ashındı hám jerin aydap alıwǵa bir emes, eki ógiz berdi, biraq «bir kishkene» shárti bar. Bul shárt gúzde málim boladı...

1936-jıl

Qalay oylaysız, Iyembergen shobıtshınıń «kishkene ğana shárti» ne bolıwı múmkin? Qabil atanıń ol shártti orınlawǵa jaǵdayı kele me?

SHÍĜARMANÍ OQÍP BOLǴAN SOŇ TALQÍLAŇ

1. «Urı» gúrrińinde qanday mashqala sóz etilgen? Kesteni tolıqtırın.

Mashqala

Paraxorlıq (Hámeldarlardıń puqaralardıń mashqalasın sheshiw ushın pul yaki sawǵa alıwı)

Gúrrińnen misal

Qabil ata ógizdi tawıp beriwi ushın eliwbası, qazı, pristavqa pul hám sawǵa berdi.

Biypárwalıq

Sawatsızlıq

2. Qabil atanıń sergizdan bolıwına kóbirek kim ayıplı dep oylaysız?
3. Siz Qabil atanıń ornında bolǵanıńızda ne islegen bolar edińiz?
4. «Attıń ólimi – iyttiń bayramı» degen maqaldıń mánisi qanday? Gúrriń tekstine súyengen halda maqaldıń mazmunın túsindirín.
5. Bul maqaldıń gúrrińniń ideyasın ashıp beriwdegi áhmiyeti qanday?

II BÓLIM: SÓZ TILSIMI

Salt-dástúr jırları: besik jırı, toy qosıqları, muń-sher qosıqları, aytımlar: yaramazan, bádik, gúlapsan

Xalıq ańızları: Maman biy, Turım biy haqqında, Erejep biy, Jiyrenshe sheshen

Kúldirgi sózler: Ómirbek laqqı, Xoja Nasıratdin

Poeziya úlgileri: Maqtımqulı hám Abay poeziyasınan úlgiler

Ádebiyat teoriyasınan maǵlıwmatlar:
Salt-dástúr jırları haqqında túsiniq
Ańız, ráwiyat, ápsana tuwralı túsiniq

SALT-DÁSTÚR JÍRLARÍ

Bul temada:

- Salt-dástúr túrleri haqqında maǵlıwmat alıw;
- Salt-dástúr qosıqlarınıń payda bolıw maqseti hám áhmiyeti tuwralı túsınikke iye bolıw;
- Salt-dástúr qosıqları mazmunın hám ayırmashılıǵın úyreniw.

Qanday salt-dástúr, úrp-ádetlerdi bilesiz?
Berilgen súwretlerde xalqımızdın qanday salt-dástúrleri sáwlelengen?
Qalay oylaysız, salt-dástúrlerdin turmısımızda qanday ornı bar?

«Salt» sóziniń maǵanası «dástúr» eldiń úrp-ádeti menen baylanıslı. Salt-dástúr jırları ásirler dawamında xalqımızdıń úrp-ádetine baylanıslı dórelgen qosıqlar. Xalıqtıń social-ruwxıy turmısındaǵı hár qıylı quwanışlı hám qayǵılı kúnlerinde arnawlı atqarılatuǵın bul qosıqlarda xalqımızdıń tariyxı, mádeniyatı, ruwxıy dúnyası sáwlelenedi. Xalqımızdıń besik shashıw, tusaw kesiw, aydar toy, qız uzatıw, kelin túsiriw sıyaqlı quwanışlı toyları bar. Usılardıń hárqaysısında ózine tán arnawlı atqarılatuǵın salt-dástúr jırları bar.

Besik jırları didaktikalıq xarakterge iye bolıp, perzent tárbiyasında úlken áhmiyetke iye. Analar perzentlerin háyyiw aytıp, erkeletiw, jubatıw arqalı olardıń densawlıǵı bekkem, ómir jası uzaq bolıwın, ata-anasına miyrimli, el-xalıqqa hadal xızmet etetuǵın perzent bolıp jetilisiwin tileydi. Háyyiw jırlarındaǵı sózler járdeminde balanıń sanasına, ruwxıyatına aǵla dárejedeǵı adamgershilik pazıyletlerdi sińdiriwge háreket etken.

BESIK JÍRÍ

Aynanayın, appaǵım-ay,
Qızlar kiygen qalpaǵım-ay,
Qatarıńnan kem bolmay-ay,
Ashılǵay, balam, bul baxtıń-ay.

Aynanayın, qulınım-ay,
Qızlar qoyǵan tulımım-ay,
Aq tamaǵıń búlkildep-ay,
Sayraǵan baǵda búlbúlim-ay.

Aynanayın, qaraǵım,
Sút ústinde qaymaǵım,
Ash bolǵanda azıǵım,
Shóllegende suwsınım.

Aynanayın, qozısham-ay,
Nurlı kózli qundızsham-ay,
Qarańǵı túnde jarqırap-ay,
Jaqtı berer juldızsham-ay.

Balam meniń baldaydı-ay,
Beline sadaq baylaydı-ay,
El shetine jaw kelse,
Dúrkiretip aydaydı-ay.

Qozım meniń gúl bolǵay,
Jıynaǵanıń toy bolǵay,
Toyım toyǵa ulasqay,
Dáwlet kelip ornasqay.

Analaringiz kishkene vaqtinizda sizlarga aytgan hayyiw qosiqlarini bilesizler me? Kishkene ukelerinizdi hayyiw aytip jubatgan vaqtlaringiz bolgan ba?

TOY QOSIQLARI

Salt-dastur qosiqlarini jane bir turi kelin tuskende atqarilatuvin toy qosiqlari bolip, xalqtin ayyemgi turmisan baslap hazirgi turmisan da ken tarqalgan dastur jirlarini biri. Bunda xalqtin kop jilliq madeniy tajiriybeleri jamlengen.

Qaraqalpaq toy qosiqlarini atqarilw bagdarinda ulken ush bolimdi koriwge boladi. Birinshisi, toydi tariyplew bolimi. Bul toy baslar jiri bolip, onin tiykarqi maqseti – toydin beriliw sebeplerin xalqqa tusindiriw, toy berip atirgan adamga qutli bolsin aytiw, toyi satli otiwi ushin tilek tilew. Uyleneiw toylarinda bolsa eki jasqa baxitli omir, sawliq-salamatliq, tatiwliq tileydi. Toy iyesini quwanishina xalqtin quwanishin ushlastirip, toy ustine toy bolsin dep tilek tileydi.

Hayyiw qosigin Gulnaz Utepova atqariwinda tinla.

Toy degen quwanishtıń bası bolar,
Toy dese quwrap qalǵan bas jumalar,
Bul toydı qosıq penen baslayın men,
Sıylıqtı tóge berıń, jan aǵalar.

Toyıńız qutlı bolsın deymen taǵı,
Úkemniń jaynay bersin baxıt baǵı,
Jigitler, qızdıńlar merekeni,
Saz shertip, qosıq aytar keldi waǵı.

«Toy dese quwrap qalǵan bas jumalar»... Bul sózdıń mánisin qalay túsindińız?

Ekinshisi – aytım. Toy baslaw qosıǵınıń dawamı bolıp, kelinshekke úgit-násiyat mazmunında boladı.

Kelinshek keldi kelińiz,
Kórimligin berıńiz,
Arıw kelin kelgen soń,
Quwanıp tur elimiz.
Kópte ısıq kórinđiń,
Kózime ǵana kelinshek.
Kórip kózim qamasar,
Júzińe ǵana kelinshek.
Bastan ayaq bilip al,
Iqlas penen qulaq sal,
Sózime ǵana kelinshek.
Qáyın atańdı bárqulla,
Sıylap otır kelinshek,
Ayaǵıńdı kósilmey,
Jıynap otır kelinshek,
Qońsı menen qobaǵa,
Húrmet qılǵıl, kelinshek,
Toy-mereke jıyında,
Xızmet qılǵıl kelinshek.
Xızmet qıl, kelin, iyilip,
Ata menen anaǵa,
Ózińnen úlken adamnıń,
Betine tikke qarama.
Úlken kisi kelgende,
Qatarlasıp otırmay,
Keyin otır panada...

Ne ushın kelinshekke aqıl-násiyat ayılğan?
Bul aytımlardıń jańa túsken kelinshek ushın qanday paydası bar?

Úshinshisi – betashar. Bunıń maqseti – kelinshekki túsken jeri (qáyın jurtı) menen tanıstırıw hám kelin túsken úy ushın húrmetli bolğan adamlarğa kelindi iyildirip sálem bergiziw. Bul sol awıldıń jası úlkeninen baslanıp, shańaraq aǵzalarınıń atların tolıq óz ishine aladı.

Olardıń hárbirine maqtaw sóz aytıp kelindi iyildiredi. Sonday-aq, betashar qosıqları satıralıq hám yumorlıq sıpatı menen de ózgeshelenedi.

Sebebi, bunda tanıstırılıp atırğan ayırım adamlardı táriyplewde házil-dálkek sózlerdi de qollanğan.

El aǵasına:

Awıl-eldiń aǵası,
Eltiri tonnıń jaǵası,
Tórelik etken adamnıń,
Sóziniń bolmas bahası,
El aǵası Esemurat,
Oǵan berin bir sálem.

Qáyın atasına:

Anaw turǵan atańız,
Belge taqqan potańız,
Júzińizge aytadı,
Bolsa eger qáteńiz,,
Atańızǵa berin bir sálem

Qáyın enesine:

Aq jawlıǵı jelbirep,
Kelin keldi degende,
Kewli ketti eljirep,
Anaw turǵan eneńiz,
Eneńizge bir sálem

Eltiri ton -
qımbat bahalı
ton
Potańız-
gezlemeden
islengen belbew

Betashar sáleminiń áhmiyeti qanday?
Ne ushın betashar sáleminiń mazmunında
satıralıq hám yumorlıq sıpatlar da ushırasadı?

MUŇ-SHER QOSÍQLARÍ

Háwjar – salt-dástúr qosıqlarınıń jáne bir tásirli túri. Qız uzatılar aldında qız jeńgeleri tárepinen ayılğan. Háwjar qızǵa qız jeńgeleri tárepinen ayılatuǵın aqıl-násiyat hám qızdıń ata-anası, awıl-eli, tuwǵan-tuwısqanları, dosları menen xoshlasıw mazmunına iye.

HÁWJAR

Sáwkele-
hayal-qızlardıń
milliy bas
kiyimi

Qız: Óz ákemniń esigi,
Jupar esik háwjar,
Kirsem-shıqsam shashımdı,
Sıypar esik háwjar.
Qáyın atamnıń esigi,
Sheńgel esik háwjar,
Kirsem-shıqsam shashımdı,
Jular esik háwjar.

Súwrettegi qız ne islep atır?

Háwjar qosıǵı Bazargúl Karimova
atqarıwında

Jeńgesi: Alıp kelgen bazardan,
Ala qashar háwjar,
Qara maqpal sáwkele,
Shashiń basar háwjar.
Bunda ákem qaldı dep,
Ǵam jemegil háwjar,
Jaqsı bolsa qáyın atań,
Ornın basar háwjar.

Áliy-
Muxammed
payǵambardıń
qızınıń kúyewi

Qız: Esik aldı qara suw,
Maydan bolsın háwjar,
Aq júzimdi kórgenler,
Aynam bolsın háwjar.
Qáyın atam óz ákemdey,
Qaydan bolsın háwjar.

Jeńgesi: Payǵambardıń bir qızın,
Áliy alǵan háwjar,
Qız alıp, qız berisiw,
Sonnan qalǵan háwjar.

Qız: Sıldır-sıldır qamısqa,
Sırǵam tústi háwjar,
Sırın bilmes jat elge,
Shegim tústi háwjar.

Jeńgesi: Jılama qız, jılama,
Toyiń bolar háwjar,
Jánáwitten jasalǵan,
Úyiń bolar háwjar.
Qáyın eneń kún menen,
Ayıń bolar háwjar.
Ol inińniń ornına,
Qáyınıń bolar háwjar,
«Aq qız» deseń biykeshiń,
Tayın bolar háwjar

Jánáwit
terektiń bir
túri. Qara úy
tiykarınan
usı terekten
jasaladı

Ne ushın bul qosıqlar muń-sher
qosıqları dep atalǵan?
Adamlar qashan muńayadı?

TALQÍLAW

1. Toylarda orınlanatuğın házirgi dáwirdegi salt-dástúrlardıń qaysıların bilesiz?
2. Salt-dástúrlardıń, ásirese, qız uzatıw, kelin túsiriw toylarındağı házirgi dáwirdegi sırttan kirgen dástúrlerge kózqarasıńız qanday?
3. Shańarağıńız, qońsı-qoba hám aǵayın-tuwısqanlarıńızda qanday toylar boldı?
4. Ózlerińız gúwası bolǵan toy sizlerde qanday tásir qaldırdı? Óz tásirlerińizdi jazıń!

Kesteni toltırıń. Toy-jıyınlarдаğı salt-dástúrlardıń atların tabıń hám olardıń unamlı-unamsız táreplerin atap ótiń.

Burınnan kiyatırǵan

Betashar

Jańadan qosılǵan

Jaslar seyili (mashinalar kárwanı)

JOQLAW

Jaqın adamları qaytı bolǵanda joqlaw aytıw qaraqalpaq xalqınıń eskiden kiyatırǵan dástúrlerińin biri. Bunıń atqarıwshıları negizinen hayal-qızlar bolıp, analarınıń, yaki tuwısqanlarınıń, perzent ólimi ústinde ana, sińlisi yaki inisi ólimi ústinde apası, kúyewi ólimi ústinde qostarı qayǵılı joqlawlar aytqan.

Qaraman degen qattı aǵash,
Qayrılmas-aw dep edim,
Ákeden tuwǵan altı perzent,
Ayrılmas-aw dep edim...

Hawada ǵazlar parlasa,
Jerde qarlar suw bolar.
Bawırım dep jılasam,
Kózimniń jası kól bolar...

Qara bir tawdıń júyesi,
Jayılar baydıń túyesi,
Salıwlı tósek, salqın úy,
Kim bolar bunıń iyesi.

Úy aylana shiy tuttim,
Keler me dep kóz tuttim.
Kelmesin onıń bilgen soń,
Zapıran qusıp, qan juttım...

Mingenim kisi biyesi,
Sawǵanıń kisi túyesi,
Ashıwı kelse bir kúni
Alıp keter iyesi.

Hawadan ushqan aq suńqar,
Qanatı menen jer sıypar,
Ózińnen qalǵan jalǵızdıń,
Mańlayınan kim sıypar?!

Jılqı ishine jas qulan,
Topıraq jalap torıǵar,
Altın súyek, ádiwlim,
Jer astında totıǵar.

AYTÍMLAR

Aytımlar – qaraqalpaq xalqınıń erte dáwirlerdegi ómiriniń sáwlesi hám dúnyaǵa kózqarası. Ózin qorshaǵan tábiyǵıy qubılıslardan qorǵanıwǵa járdem qıladı dep túsiniń, adamlar túrli inanım, sıyıńıw, tabıńıw jırların dóretken.

Buǵan: **Bádik, Gúlapsan, Qamshılaw, Jin-árwaq shaqırıw** yaki olardı quwıw sıyaqlı awırıwları emlew jırları kiredi. Adamlar qosıqtıń kúshi menen awırǵan adamlardı emlewge boladı dep esaplaǵan. Er balalar awırǵanda bádik, qızlar awırǵanda gúlapsan qosıqların aytqan. Bul salt-dástúr jırları ata-babalarımızdıń sózdiń tilsimine, sózdiń qúdiretine iseniminiń kórinisi.

BÁDIK

Bádik ala,
Bádikti kóshiregór Allatala,
Bádikti kóshirmeseń Allatala,
Keynińnen jiberemen otlı shala.

Burma bádik,
Burılıp bosǵada turma bádik,
Burılıp bosǵada tursań bádik,
Iyesiniń kewline keler bádik.

Haw bádik, kósher bolsań qalaǵa kósh,
Qaladan da armaǵan dalaǵa kósh.
Onnan jaylaw tappasań men aytayın,
Qılıshınan qan tamǵan xanlarǵa kósh.

Haw bádik, kósher bolsań úylerge kósh,
Onnan jaylaw tappasań men aytayın,
Puqaradan pul jegen biylerge kósh.
Tawlarǵa kósh.

Taw ústinde qızıl gúl bawlarǵa kósh,
Onnan jaylaw tappasań men aytayın,
Qılıshınan qan tamǵan jawlarǵa kósh.

i **Darǵa-**
dáryadan jaǵısqa
qayıq penen
ótkiziwshi adam

Arbaǵa kósh,
Azan menen shaqırǵan ǵarǵaǵa kósh,
Onnan jaylaw tappasań men aytayın,
Jayawlardan haqı alǵan darǵaǵa kósh.

Bádik kóship baratır suwdan asıp,
Tawdan asqan bult penen aralasıp,
Uslap bergen bádikke iye bolmay,
Ne boldı qudam saǵan qara basıp.

i **Órep-**
uzaq jaqqa
degen mánide
qollanılǵan

Bádik kóship baratır órep jaqqa,
Mingesip qayshı qulaq arǵımaqqa,
Kósher bolsań, haw bádik, tezirek kósh,
Shomanaydıń árjaǵı shól qurǵaqq.

GÚLAPSAN

Gúl-gúlapsan, gúl emes pe?
Poshsha torǵay sheńgelge túnemes pe?
Bes-altı awız gúlapsan ayta qoysaq,
Jımıyıp ayaq ushtan jónemes pe?

Gúlapsan da gúlapsan, gúlapsanday,
Gúlapsan qaydan kelgen ulasqanday,
Kelgende kósherine iyt gúlapsan,
Kórisip sheshesi menen jılasqanday.

Qalay oylaysız, bádik, gúlapsan aytımları adamlardı kesellikten táwir ete alatuǵın sıyqırǵa iye me? Házirgi waqıttaǵı «Muzıka terapiyası» degen emlew usılı menen bul aytımlar arasında qanday baylanıs bar dep oylaysız?

YARAMAZAN

Yaramazan ayta keldim esigińe,
Qoshqarday ullar bersin besigińe,
Taǵısın taǵı bersin nesiybeńe,
Ya Muhammed, úmmetińe yaramazan.

Mina úydiń esigi erbenedi,
Tórinde altın besik terbeledi,
Besigin terbetken ol appaq jeńgem,
Yaramazan aytıwshıǵa ne beredi?

Islam dinindegi tártip boyınsha ramazan ayında, oraza tutqanda aydıń basında, ortasında hám ayaǵında ayılǵan.

Yaramazan ayta keldik bul baylarǵa,
Kim jetti kim jetpedi jańa aylarǵa,
Kiripsiz gáwhar atlı saraylarǵa,
Ol Muwsa, úmmetińe yaramazan.

Yaramazanniń pátiyası:

Asıń asıń asıńa
Bereket bersin basıńa,
Bódenedey jorǵalap.
Qırǵawılday qorǵalap,
Qıdır degen atańız,
Ózi kelsin qasına.

TALQÍLAW

1. Salt-dástúr jırları qay waqıtlarda atqarılǵan?
2. Salt-dástúr jırlarındaǵı qanday tárbiyalıq qásiyetlerdi túsindińiz?
3. Siziń oyıńızsha, salt-dástúr jırları biziń turmısımızda áhmiyetli me?
4. Kóz aldınıızǵa keltiriń: eger úyińızde toy bolsa, biraq toy qosıqları atqarılmasa, toy qalay ótken bolar edi?

Salt-dástúr jırları boyınsha saxnalıq kórinisler tayarlań.

1-topar
Besik jırı

2-topar:
Qız uzatıw

3-topar
Kelin
túsiriw

Aydar toy, tusaw kesiw toyları hám onda atqarılatsuǵın aytımlar tuwralı ata-anańız benen ustazlarıńız járdeminde, sonday-aq, internet hám qosımsha ádebiyatlardan óz betinshe izlenip maǵlıwmatlar toplań. Toplaǵan maǵlıwmatlar tiykarında kórgizbeli prezentaciya tayarlań.

XALÍQ AÑÍZLARÍ

Bul temada:

- Añızlar hám onıń áhmiyetin úyreniw;
- Kúldirgi sózler hám sheshenlik óneri tuwralı bilip alıw;
- Añız, ápsana, ráwiyat haqqında teoriyalıq maǵlıwmatlar biliw;

SHÍĠARMANÍ OQÍWĠA TAYARLÍQ

Berilgen añızlarda qaraqalpaqqa biy bolǵan belgili tulǵalardıń ibratlı isleri tuwralı sóz boladı. Olardıń islegen isleri, basınan ótken waqıyaları xalıq arasında awızdan-awızǵa añız bolıp jetip kelgen.

MAMAN BIY HÁM SANSÍZBAY

Xudojnik: Barlıqbay Aytmuratov

Maman biy Ámiwdáryanıń batıs tárepindegi Qaratawduń Aqtaw degen jerine qonıs basadı. Aqtawdan jáne Dáwqarağa kóshedi. Bul jerde otırǵan qazaqlar Maman biylerdi qonaqqa shaqırıp:

– Siz qaraqalpaq aǵayınler, ne sebepten biziń ústimizge kóship keldińizler? – dep soraw beripti.

Qaraqalpaqlar:

– El aǵası Maman biy tús kórip edi, sonı jorıytuǵın adam tabılmay, sizlerge joritıw ushın kelip atırmız, – depti.

Sonda qazaqlardıń bir biyi:

– Maman biy, túsińdi ayt? – depti.

Maman túsin ayta baslaptı:

–Túsimde tósime qırq qarlıǵash uya salıptı. Oyanǵanımda, birewi qalmastan úyimnen shıǵıp ketipti, – depti.

Kórgen túslerińiz yadıńızda qala ma? Túste bolǵan waqıyalar real turmıs tuwralı maǵlıwmat bere me? Túsińizde kórgen hádiyseler real turmısıńızda júz beriwine isenesiz be? Ne ushın?

Mamannıń túsin esitken olar:

– Bizler bul túsińizdi jorıy almaymız. Álim, Shómen degen tuwıslar bar, solardıń ishinde atı shıqqan tús jorıǵısh Sansızbay degen adam bar, bir jorısa, túsińdi sol jorıyadı. Qazaq bolǵanı menen, bári tús jorıy almaydı, – deydi.

– Sansızbay qayda? – dep soraydı Maman.

– Ol úsh kúnnen keyin keledi, – dep juwap beredi.

Maman biy onı kútedi. Úsh kúnnen keyin Sansızbay keledi, oǵan Maman biy túsin aytadı.

– Men siziń bul túsińizdi jorıyman. Siz biziń úyge bara beriń. Biziń úy Sırdáryanıń Aqıyek degen jerinde. Men ózim Buxarağa baratırman, – deydi.

Maman biy Sansızbaydıń úyine barıp, on kún jatadı. Sansızbay kelmeydi. Onnan soń ol hayalınan juwap soraydı, ol juwap bermeydi, jigirma kún jatadı, Sansızbay kelmeydi. Aqırı, Maman biy:

– Shıraǵım, men kóp eglenip qaldım, endi ruqsat bolsa da, bolmasa da ketemen, – deydi.

Sonda Sansızbaydıń hayalı Maman biyge:

– Ata, jumısıńdı ayt, – deydi.

–Jumısım – túsimdi joritayın dep edim, – deydi.

Sansızbaydıń hayalı onıń kelgen jumısın bilip, túsin jorıp qoyǵan eken.

– Siziń túsińizdi álle qashan-aq jorıp qoyıppan, ata, – deydi.

–Qáne, aytshı, shıraǵım, – depti Maman biy.

– Tósińe qırq qarlıǵash uya salsa, úyińniń qırq tesigi bar eken, sol tesigińnen kún túsedı eken. Men sizge jigirma óreli kiyizdi túyege tayarlap qoydım. Sonı al da, úyińdi pútinley ǵoy, meniń pitirgenim sol, – depti.

Tuwıslar-
tuwısqanlar

Óreli-
úlken, náhán

Maman biy jolga atlanip ketkennen keyin Sansizbay keledi. Ol hayalnan:
 – Qaraqalpaq aǵayinlerdin ataqlı biyi Maman degen kisi biziń úyge keliw kerek edi. Ol kisi keldi me? – deydi.
 – Awa keldi. Tús kórip kelgen eken. Siz kóp keshikken soń ketip qaldı. Túsın ózimshe jorıp, úyi tozǵan eken dep, jigirma óre kiyiz berip jiberdim, – deydi.
 – Sen ol kisiniń túsın ońlap jorıp almaysañ. Onıń «túsimde tósime qırq qarlıǵash uya salıptı, oyansam, bári ushıp ketipti» degeni – ol barlıq qaraqalpaqlardı biriktirip, bir jerde bolamız degen niyeti bar eken, biraq bul niyeti bolmay, kewli jabıǵıp júr eken, sen bul tústi durıs jorıp almaysañ, – deydi hayalına.

Tús jorıp degendi qalay túsinesiz?
 Tústi kimgе jorıtqan maqul? Siziń ómirińizde túsinińde kórgenlerińiz haqıyqıy ómirde bolǵan waqıtlar ushırası ma?

Sansizbay Maman biydiń kewlin alıp ushın bes júz qoy aydap Mamannıń eline ketipti. Jolda izinen jetip:

– Bir kiyiz úy ne boladı, mına qoylardı sizge bereyin dep alıp keldim, ata, –deпти.
 Maman biy pátiyasın beripti.

Maman biy usı qoylardı aydap, Jańadaryaǵa kóshedi. Biraq suw izlep taba almaydı. Bul waqıtta Jańadaryanıń saǵasın Buxara xanı baylatqan eken. Maman biy bógetti jıqtırıp, Jańadaryanı suwǵa ǵarq qıladı. Biraq Baydulla degen birew Buxara xanına barıp:

– Maman biy siziń baylaǵan jerińizdi jıqtı. Sırdarıyada suw azaydı, –dep xabar beredi.

Bunı esitken Buxara xanı Maman biydi qırq jigiti menen Buxaraǵa shaqırtadı. Xan onıń qırq jigiti bosatadı da, ózin darǵa aspaqshı boladı. Maman dar arqannıń astına barganda xan:

– Meniń tórt sawalım bar, soǵan irkilmey juwap berseń, men seni dardan azat etemen, –deпти.

Xan sawalın aytadı:

– Suw saǵası ne boladı, sóz saǵası ne boladı, jol saǵası ne boladı, ótirik penen urastıń arası qansha jer shıǵadı? – deпти.

Sonda Maman biy turıp:

– Suw saǵası bulaq, jol saǵası tuyaq, ótirik penen urastıń arası tórt eli, – deпти.

Buxara xanı bunı esitip, qolın qulaǵı menen kózdiń aralıǵına salıp jiberse, tórt barmaǵı jayǵasqan yaǵnıy tórt eli eken.

Sizler de bul tájiriybeni sınap kóriń.
 Buniń menen Maman biy Buxara xanına ne demekshi boldı?

Sonda Maman biy:

– Kóz benen kórgen uras, qulaq penen esitken ótirik, – deydi.

Maman biydi xan ólim jazasınan qutqaradı. Maman biy Jańadaryaǵa qonıs basıp, óz tirishiligin ete bergen eken.

Qalay oylaysız, Maman biy qanday adam bolǵan?
 Onıń bul islerinen qanday úlgi alıwǵa boladı?

EREJEP TENTEKTIŇ TUWÍLÍWÍ

Erejep tentektiŇ babası Seri tentek degen kisi bolǵan. Seri tentektiŇ balası Qulshı tentek degen kisi. Usı Qulshı tentektiŇ balası-óimizge belgili, ataǵı shıqqan Erejep tentek bolǵan.

Erejep tentektiŇ atın xan qoyǵan deydi.

Ádil atalıq xanǵa barıp:

– Qulshı tentek degende bir yaqshı qus bar, sol sizge júdá miyasar, shaqırıp, sorap alsañız qalay bolar eken? –dep jetkerip baradı.

Dáslep Ádil atalıq kelip:

– Qulshı, sendegi qustıń dańqı xanǵa túsıpti. Seni xan shaqırıp atır, qusındı da alıp bar, – deydi.

Sizińshe, Ádil atalıq qanday adam?

Qulshı bul xabardı Ádil atalıqtıń ózi jetkerip barganlıǵın dárhal seze qoyadı.

– Sizden basqa kim aytsın, sizden bolǵan ǵoy. Ne shara, xan shaqurtsa baramız-dá, – dep xanǵa baradı.

Qusı menen bargan Qulshıǵa xan:

– Ayıp etpeseńiz, siziń qusıńızdı sorap oturman, – deydi.

Qulshı bir maydangá deyin dım úndemey otıradı. Aqır sońı basın kóterip:

– Yaqshı, alaǵoyıń, taqsır, – depti.

Ne ushın Qulshı «bir maydangá deyin úndemey otıradı?»
Bul pikirден neni túsiniwge boladı?

Xan altın túymeli bir shapan, bir qosıwıs tilla beredi hám:

– Meniń xanlıq dáwirimde esigińdi jel ashıp, jel japsın hám ullı bolǵaysań. Eger de aytqanım kelip, ullı bola qoysań, balańnuń atın Erejep qoyǵaysań, – dep pátiya beredi.

Bir jıl ótkennen keyin Qulshı ullı bolıp, atın Erejep qoyadı.

«Meniń xanlıq dáwirimde esigińdi jel ashıp, jel japsın...»
bul sózdiń mánisin qalay túsindińiz?

Xiywa xanı qaraqalpaqlardıń óz ishinen biy saylaytuǵın bolıp, házirgi Qaratawǵa kelip jatıptı hám barlıq qaraqalpaqlardan biy boladı-aw degen adamlardıń bárin xan aldınan ótkeretuǵın bolıptı. Xiywa xanı tawdıń basına tósek saldırıp shalqa ortasına jatıp, kelgen qaraqalpaqlarǵa qolın bermey, ayaǵın kótere beripti.

Gezek Erejep tentekke kelipti. Ol sálemleseyin dep xanǵa kelse, oǵan da ayaǵın kóteripti. Sonda Erejep tentek:

–Tur, zańǵar, seniń ayaǵıńnan alıp sálemlesetuǵın qaraqalpaǵıń men be?! –depti.

Sol waqıtta xan ornınan órre turıp, Erejep tentektiŇ qolınan alıp:

Erejep biy

– Qaraqalpaqqa biy usı boladı, – deпти hám onı qaraqalpaq xalqınıń biyi etip saylap ketipti.

Xan ne ushın kelgenlerge qolın bermey, ayaǵın kótergen?
Erejep tentek qanday adam bolǵan dep oylaysız?

TURIM BIY

Turım biydiń ákesi Aymurza xanǵa salıq jınap aparıp beredi eken. Biraq jılda qarızdar bola beredi eken. Bunıń sebebi Xiywa xanlıǵında júretuǵın aqshanı shıǵarıwshılar xannıń bergen gúmisin janına qaldırıp, mıs aqshasın islegen. Ol qol menen uslaǵan soń tatı ketip, mısı qaladı eken. Onı salıq ushın aparǵanda qabıl etpey, Aymurza baydan kóterip alıp, qarızlanıp qayta beretuǵın bolǵan. Bir saparı ketkende balası Turım Aymurzaǵa erip ketipti. Xiywaǵa barıptı. Barsa bul saparı da Aymurzanıń salıq ushın aparǵan teńgesi ótpepti. Ne sebep ótpegenligine 12 jasar waqtında Turımınıń pámi alısıptı. Aymurza baydan gúmis aqsha kóterip alıwǵa kelgende Turım xannıń aqsha soǵatuǵın adamlarına barıptı. Olarǵa:

– Sizler nege xannıń «aqsha isle» dep bergen gúmisin soqqay mıs aqsha soǵasız? Mınaw sizlerdiń qılmısıńızdı xanǵa aytaman!–deпти. Olar xan sezse, ólimdar bolatuǵının bilip Turımǵa jalınǵan. Turım:

– Eger mına qaltadaǵı aqshanıń ornına gúmis aqsha berseńiz qoyaman,– deпти. Olar qayıl bolǵan. Turım sebep bolıp, Aymurza úsh jıllıq qarız salıǵınan qutılǵan. Jas balanıń ziyrekligine, ótkirligine adamlar hayran qalǵan.

Ańızdı oqıp, Turım biydi qanday adam sıpatında kóz aldınıızǵa keltirdińiz?
Siziń ómirińizde de ózlerińizdiń másláhátlerińiz benen doslarıńız yamasa ájapa-ájagalarıńızdı qıyın jaǵdaydan shıǵarǵan waqıtlarıńız bolǵan ba? Eger bolǵan bolsa, doslarıńızǵa aytıp beriń.

Maman biy

Turım biy

Erejep tentek

SHÍGARMALARDÍ OQÍP BOLǵAN SOń TALQÍLAŃ

1. Ańızlardaǵı biylerdiń qanday uqsas hám ózgesheliklerin kórdińiz?
2. Bul úsh qaraqalpaq biyindegi ulıwmalıq belgiler qaysı?
3. Sizge kóbirek qaysı biydiń sıpatları unadı hám ne ushın?
4. Ózlerińizde usı úsh biydiń qaysı sıpatların rawajlandırıwdı qáleysiz hám ne ushın?

TEORIYALÍQ MAĠLÍWMAT: AÑIZLAR, RÁWIYATLAR, ÁPSANALAR TUWRALÍ TÚSINIK

Añizlar. Añizlardağı sóz etiletuġın waqıyalar, hádiyseler, obrazlar dúrkini tariyxıy turmıs penen tıġız baylanısta bolıp, tariyxıy faktlerge tiykarlangan boladı. Atqaratuġın wazıypası boyınsha qanday da bolıp ótken elewli hádiyselerdi, belgili adamlar haqqındağı, anıq geografiyalıq orınlar, qáwim, xalıq atamaları tuwralı zárúrli maġlıwmatlardı áwladtan-áwladqa jetkerip turatuġın ózgeshelikke iye.

Añızdın bas kriteriyası tikkeley tariyxıy-jámiyetlik hám haqıyqıy turmıslıq waqıyalardıń kórkem túrindegi qıyalıy-fantaziyalıq toqımalar menen bayıtılğanlıǵı menen belgilenedi. Añızlardın ideyası xalıq qaharmanlarının úlgili islerin, ayrıqsha xızmetlerin, belgili bir geografiyalıq mákanlar atamalarının payda bolıw sebeplerin, urıw, qáwim, xalıq atamalarının kelip shıǵıw dáreklerin kórsetiw menen bir qatarda olardı húrmetlew arqalı milliy sanamızdın ósip-jetilisiwin támiyinlewden ibarat.

Ráwiyatlar. Insandağı aġla adamgershilik pazıyetlerdi ulıǵlawshı, Ana Watandı ardaqlawǵa, ata-ananı húrmetlewge, óner úyreniwge, ádep-ikramlılıqqa, ar-namıslı bolıwǵa, baǵdarlaytuġın hikmetli sózler. Ráwiyatlar tikkeley úgit-násiyat túrinde ayılmay, mısál, tımsal túrinde awıspalı mánide de beriliwi múmkin.

Ápsanalar. Ápsanalardıń tiykarǵı wazıypası– tariyxta jasap ótken, yaki jasaǵanı biymálim bolsa da, bolǵanday etip táriyplenetuġın, xalıq súygen qaharmanlardı ardaqlaw, ulıǵlaw, olardıń káramatlı háreketlerin úlgi etip, áwladtan-áwladqa jetkeriwden ibarat.

Atı ápsanaǵa aylangan qaharmanlar: Zángi baba– qaramal piri, Oysıl Qara-túyeniń piri, Shopan ata–qoydın piri, Dawıt ata– temir piri, Qıdır ata– jolawshı piri. Sonday-aq, muqaddes Quranı Kárimniń súrelerinen, ayatlarınan orın alǵan payǵambarlar–Yusup, Ibrayım, Ismayıl, Iysa, Muxammed, xaliyfalar – Omar, Ospan, Áliy sıyaqlı qaharmanlar ápsanalıq sıpatqa iye.

JUWSAN IYISI

Sahrada tuwılǵan bir shopan bala jaw qolina bende bolıp túsipti. Dushpan onı uzaq úlkelerdin birine qul etip satıp jiberipti.

Aradan jıllar ótken sayın jigit óziniń tuwılıp ósken jurtın, ata-anası hám tuwǵan-tuwısqanların áste-aqırın umıta baslaptı. Táǵdirge tán berip, ózge jurttıń adamına aylanıptı. Aqır-aqıbet sabırlılıǵı, aqıl hám zeyinliliǵı arqasında ol sol jurttıń hákimi dárejesine jetisipti. Ózi hákimlik etken jurttı qırq jıl basqarıp, biraz qartayıptı.

Kúnlerden bir kúni onıń ana jurtı tárepten bir kárwannıń jolı ol basqarıp atırǵan úlkege túsipti. Eldi aralap júrgen hákim sol kárwanǵa dus bolıptı. Ol sol jerden ótip baratırıp, kárwandı qorǵap kelgen bir atlınıń qasına kelgende attıń erine baylangan bir tutam juwsannıń iyisi murnına kelipti. Hákim dárhal attan túsip, juwsandı alıp, onı miyri qangansha iyiskepti. Sonda onıń kóz aldında balalıqta qoy baqqan dalaları, eli, ata-anası hám tuwǵan tuwısqanları kelipti. Ata jurt saǵınıshı onıń júrek-bawırın órtep jiberipti. Hákim qasındaǵılarǵa bir awız sóz aytpastan, atına sekirip minip, usı waqıtqa shekem erisken dáwlet hám baylıqlarınan waz keship, óz jurtına ráwana bolıptı.

TALQÍLAN

1. Bul shıǵarma mazmunı hám wazıypası boyınsha ańız, ápsana, ráwiyattıń qaysı túrine kiredi?
2. Shıǵarma mazmunına sáykes qanday naqıl-maqal bilesiz?
3. Usı mazmundaǵı basqa qanday shıǵarmalar oqıdıńız?

Sizler házir tıńlaǵan shıǵarma joqarıdaǵı ayılǵanlardıń qaysısına kiredi? Berilgen kesteде óz túsinikleriniz tiykarında bir-eki sóz benen sıpatlama berin.

Ráwiyat bul

Ańız bul

Ápsana bul

SHESHENLIK SÓZLER

Xalqımızdın mádeniy-psixologiyalıq, turmıslıq kelbetin belgileytuǵın ózgeshelikleriniń biri sheshenlik sózler. Ata-babalarımızdın jasap ótken turmıs ortalıǵında sózge sheshen, házirjuwap, oylaw-pikirlew qábileti ayrıqsha adamlar bolǵan. Xalıq olardıń aytqan sózlerin úlgi tutıp, áwladtan-áwladqa miyras etip ótkerip kelgen. Asan qayǵı, Jiyrenshe, Maman biy, Erejep tentek hám t.b insanlardın elge tanımalı bolıwınıń sebebi de olardıń sóz ónerindegi tapqırılıǵı.

JYRENSHENIŇ BAYRAQ ALIWÍ

Bayaǵı zamanda Jiyrenshe sheshen xannıń aldına barıp, sózdıń qıysının keltirip aytıp, xannan hár bir sózi ushın bayraq aladı eken. Bir kúnleri xannıń bir wáziri Jiyrensheniń alıp júrgen bayraqın qızǵanıp, xanǵa sóz aytıp, bayraqtı ózi almaqshı bolıp xanǵa:

– Taqsır, men shikargá shıǵıp, bir kiyik atıp edim, oǵım barıp kiyiktiń oń qulaǵı menen artqı oń ayaǵına tiydi, – deпти.

Xan bul sózge hayran bolıp:

– Qulaq bolsa joqarıda, ayaq bolsa tómende. Qalay seniń atqan oǵın ekewine birden tiyedi? – deпти.

Wázir ne derin bilmey qalıptı.

Sonda onıń qasında turǵan Jiyrenshe xanǵa:

– Taqsir, wázir kiyikti atqanda men qasinda bar edim.
Ol kiyikti atqanda kiyik oń ayaǵı menen oń qulaǵın qasıp turıp edi, – dep juwap beripti.

Sonnan soń xan bayraqtı Jiyrenshege beripti.

BAYÍWLÍLARDÍN QUDASHÍLÍǴÍ

Bir kúni Jánibek xan menen Jiyrenshe sheshen qus salıp kiyatırǵanda bir góne tamda otırǵan úsh bayıwlını kóredi. Jánibek xan Jiyrenshege:

– Bar! Anaw bayıwlılar ne sóylesip atır eken? Bilip kel, –deпти.

Jánibek xannıń Jiyrensheni bayıwlılardıń sózin biliwge jumsawdaǵı maqseti qanday edi?

Jiyrenshe bayıwlılardıń qasına barıp, nayzaǵa súyenip turıp-turıp, xannıń qasına qaytıp keledi.

Xan Jiyrenshege:

– Bayıwlılar menen sóylestiń be? – deпти.

– Awa, taqsir sóylestim, –deпти.

– Bayıwlılar ne desip atır eken? Olar saǵan ne dedi? – dep soraptı xan.

Sonda Jiyrenshe oǵan:

– Bayıwlılar quda túsip, qalıń mal aytısıp atır eken, –deпти.

Xan: – Qalıń malına ne beredi eken? –deпти.

Jiyrenshe xanǵa:

– Gileń góne tam beredi eken. Birewi qızınıń qalıń malına úsh júz góne tam sorap otır eken. Birewi «úsh júz góne tam emes, eki júz góne tam beremen» dep otır eken. Sonda ortasındaǵı kátqudası: «Sen qıynalma, Jánibek xan bolıp jurt sorasa, úsh júz góne tam emes, neshshe bes júz góne tam awısıp qaladı. Sonıń ushın qızınıń bere goy» dep otır eken, –deпти.

Sonnan keyin Jánibek xan óziniń halın bilip, jurt postırǵanın túsinipti.

OQÍP BOLĠAN SOŇ TALQÍLAN

1. Qızǵanısh – degende neni túsinesiz?
2. Qızǵanshaqlıq seziminiń qanday jaman yaki jaqsı tárepleri bar?
3. Kiyik waqıyası arqalı Jiyrensheniń sózge sheshenliginen basqa jáne qanday sıpatların biliwge boladı?
4. Bayıwlılardıń sáwbeti waqıyasınan Jánibek xan qanday juwmaq shıǵarıwı mómkin?
5. Jiyrensheniń sheshenlik sózleri arqalı saray sheshenleriniń wazıypası haqqında ne túsindińiz?
6. Házirgi dáwirde Jiyrenshe sheshendey adamlardıń wazıypasın kimler atqaradı?

Jiyrenshe hám Jánibek xanǵa tiyisli sózler mısasında ózlerińiz dialog dúziń. Olardı dostıńız benen birge aytıp berıń hám talqılań.

KÚLDIRGI SÓZLER

Kúldirgi sózler (anekdotlar) kóbinese adamlardıń minez-qulqına, is-háreketlerine, ersi qılıqlarına baylanıslı qısqa qayırımlı aytiladı. Biraz xalıqlardıń anekdotları kópshilikke belgili bir adamnıń atı menen baylanıslı bolıp, onıń júrgen jeri oyın-kúlki, házil-dálkek sózler arqalı táriyplenedi.

Qaraqalpaq xalqında bunday qaharman Ómirbek laqqı. Sonday-aq, Aldar Kóse, Xoja Nasratdin sıyaqlı kúlki sheberleri de xalıq arasında keńnen málim.

Kúldirgi sózlerdiń maqseti– adamlardı sóz kúshi menen kúldiriw menen bir qatarda, olardıń ózin-ózi qadaǵalawǵa, sinap-minewge, tárbiyalawǵa baǵdarlawdan ibarat. Ideyalıq jaqtan jámiyetlik máplerdi úgit-násiyatlawshı mazmunǵa iye.

ÓMIRBEK LAQQÍ

Ol óziniń házil-dálkekleri, ótkir satiraliq sıpatqa iye yumorları hám dálkekleri menen ádalatsızlıq, teńsizliktiń ústinen kúlip, miynetkesh xalıqtıń ruwxın kóteriwshe insan bolǵan.

Ádalatsız baylar, paraxor qazılardıń qılmısların áshkaralawshı nishterli kúlkili sózler, háziller aytıp, házil-dálkek penen xalıq tárepinde turıp is-háreket qılǵan, kerek jerinde xalıqtıń ótkir tili bolǵan.

El ishindegı daw-jánjellerdi ádillik penen sheship, sózge sheshenligi menen xalıq húrmetine bólengen.

Bir kúni Ómirbektiń tanası bir mollanıń tanasın súzip óltirip qoyıptı. Ómirbek oylanıp-oylanıp eń aqırında mollanıń aldına barıptı da:

–Taqır siziń tanańız biziń tananı súzip óltirip qoyıptı. Ol qalay bolar eken? Qurandı qarap jiberesiz be? – dep ótinipti.

Molla qurandi ashıp, ári otırıp, beri otırıp:

– Quranniń mına jerinde tana-tananı súzip óltirse, óltirgen tananıń iyesine qunı tólenbesin degen ráwiyat bar eken, – depti.

Ómirbek kútá riyza bolğan pishin menen, mollağa qarap:

– Onda taqsır adam jiberip tanańızdıń terisin ala qoyarsız, - dep jónine ketipti.

Ań-tań bolğan molla ne islerin bilmey otırıp qalıptı.

«Ómirbek laqqı» ға arналған estelik. Shımbay rayonu. 2001-jıl. Esteliktiń avtorı-xudojnik, skulptor, Dáribay Tájimuratov.

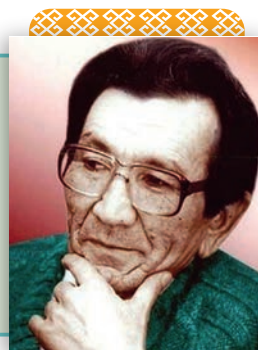

Xudojnik: Barlıqbay Aytmuratov

Onda úy bolmağan, ılashıq bolğan.
Biraq qayda barsa, jol ashıq bolğan.
Ómirbek kelipti dese bir úyge,
Shiydiń jırtıǵına talasıq bolğan...

(I.Yusupov)

NASÍRATDIN ÁPENDINIŇ XANDÍ JEŇIWI

Bir zamanlarda XiywaniŇ xanı qıstıŇ qattı suwıq kúnlerinde qalağa bılay dep jar urdırtı:

– Kimde-kim minardıŇ basında jalaŇash bir aqsham turıp shıqsa, kim bolıwına qaramastan, xan qızın beredi, – dep xanniŇ jarshısı jar urıp júrgen qusaydı. Buni Nasıratdin ápendi esitip barıptı. Ápendini sheshindirip, minarğa shıgarmaqshı bolıptı. Sonda ápendi úlken bir tastı arqalap minipti. Usı tastı túni menen kóterip, tepsinip turıp, taŇdı atqızadı. XanniŇ wázirleri azanda erte turıp qarasa, ápendiniŇ maŇlayınıŇ terin sıırıp turğanın kóripti. Xan ápendini minardan túsirip:

–Túni menen ne kórdiŇ, gápiŇdi ayt? – dep soraydı. Sonda ápendi:

–Taqır, men hesh nárese kórmedim. Biraq alısraqta jiltırağan ottıŇ sáwlesin kórdim, – depti.

–Áy aqmaq, sen otqa jılınğan ekenseŇ, – dep qaladan quwıp shıgıptı.

Bir kúnleri xan shikarğa shıgıp, alğan aŇların káwap etip jepti. Káwap kúshlilik etip shóllepti. Xan wázirlerine suw tabıwdı buyırıptı. Wázirleri suw izlep júrip, ápendiniŇ úyiniŇ ústinen shıgıp, xandı ertip kelip, shay qaynattırıptı. Ápendi uzın sıırıqtıŇ ushına dúmsheni baylap, astına jiltıratıp ot jağıptı. Shólden óler bolğan xan shıdamay, wázirlerin shayğa jiberse, wázirler sıırıqtıŇ basında turğan dúmsheni kórip, xanğa aytıp kelipti. Xan buğan ashıwlanıp ápendige:

–Kimdi ermek eteseŇ, aqmaq? Sol jiltırağan otıŇ menen sıırıqtıŇ basında dúmshe qaynay ma? – depti. Sonda ápendi:

–Taqır, onda meni de kóz ushındağı ottan jılınğansaŇ dep, lebiziniŇden tandınız góy, solay bolğan soŇ islep otırman, – depti. Sóytip, xan ápendiden jeŇilip qalıptı.

i **Dúmshe** -
suw
qaynatatuğın
ıdıs

OQÍP BOLĞAN SOŇ TALQÍLAŇ

KúlkiniŇ insan ómirindegi áhmiyeti qanday? Kúlki terapiyası haqqında ne bilesiz? Jámiyettegi qanday da bir unamsız jağdaydı kúlki arqalı sheshiw múmkin be? Qalayınsha?

Házirgi dáwirdegi kúldirgi sózler qaharmanları kimler dep oylaysız?

Dostınızğa ózleriŇiz oqığan, esitken kúldirgi sózlerden aytıp beriŇ. Kúldirgi sózlerdiŇ mazmunın hám ideyasın aŇlawğa háreket etiŇ.

MAQTÍMQULÍ

(1730-1790)

«Qaraqalpaqstan–Maqtımqulınıń ekinshi shayırlıq watanı»

I.Yusupov

SHAYÍR MENEN TANÍSÍW

Türkmen xalqınıń ullı gumanist oyshıl shayırlı Maqtımqulı Orta Aziya dalalarında jasawshı xalıqlar arasında oğada keń taralğan filosofiyalıq lirikanıń teńi-tayı joq sóz sheberi.

Shayırlı Türkmenstannıń Iran menen shegaralas jaǵında Ğarraqala degen jerde 1730-jılı tuwıladı. Ákesi Azadiy de zamanınıń ozıq oyılı shayırlı, jámiyetlik ǵayratkeri bolǵan. Maqtımqulınıń adamgershilik pazıyetlerine, bilimli bolıwına, qosıq jazıwına ákesi sezilerli dárejede tásir etken. Bolajaq shayırlı bala waqtında úy mashqalasına aralasıp, miynet súygish, ádep-ikramlı bolıp ósedi.

Shayırdıń qosıqları qaraqalpaqlar arasına erte zamanlardan beri awızsha hám qoljazba túrinde keń taralǵan. Qaraqalpaq xalqı onı óziniń milliy shayırlı sıpatında qabıl etken, shayırlıq danalıqtıń úlgesi dep tanıǵan Berdaq, Kúnxoja, Ájiniyaz onı ruwxıy ustaz sanaǵan.

Maqtımqulı 1790-jıllar shamasında dúnyadan ótti. Ullı shayırdı ákesi Azadiydiń qasına jerlegen. (Bul qoyımshılıq házir biziń Iran menen shegaradan qashıq emes arqa Xorasandaǵı Aqtoǵay degen jerde bolıp, shayırlı mazarın ol jerdegi jurtshılıq házir de húrmet penen zıyaratlaydı).

Shayırlıq watanı degen sózdi qalay túsindińiz?

BOLARSAÑ

Buwsanba -
maqtanba

Bálent tawlar biyikpen dep buwsanba,
Erigen bir shanaq zerdey bolarsañ,
Tereń dárya, aybatıńa quwanba,
Waqtıń jetse, qara jerdey bolarsañ.

Bilgenimdi aytım, sóz kelgen waqta,
Zawal bar orınsız urǵan tayaqta,
Zalımlar xor bolıp, qalar ayaqta,
Ǵarip, sen jılama, sherdey bolarsañ.

Shanaq -
kishkene orın
Zawal-
jaza, apat

Jaqsılar janında júrgil sen óziń,
Mánisi dúr bolsın, sóylegen sóziń.
Alımğa uyısań, ashılar kóziń.
Jáhillerge erseń, górdey bolarsań.

Luqmanday kóp dártke dárman berseń de,
Rustemdey dáwlerge párman berseń de,
Iskenderdey jerdiń júzin alsań da,
Sońında hámmege teńdey bolarsań.

Maqtımqulı serle ishi-tısıńdı,
Jayın bilip sarp et bolsa asıńdı,
Aqıllınıń qoy jolına basıńdı,
Er izine erseń, erdey bolarsań.

Qosıqta shayır ne aytpaqshı?
«Er izine erseń, erdey bolarsań» degen sózdiń mánisin qalay túsindińiz?

DÁWRAN TABÍLMAS

Úgiler -
eziliw,
maydalanıw

Algıstı kóp alğan kógerer gúldey,
Gúlđiń máwsimindey dáwran tabılmas,
Ġargıstı kóp alğan úgiler kúldey,
Kúl ornınan qaytıp bostan tabılmas.

Tán jurtında ġamlı kewil músápir,
Júrek dártli, janım kóp tartqan jábir,
Súyener márt izlep bolarman sebil,
Íġbalıma márdi-maydan tabılmas.

Sebil -
sergizdan
bolıw, qańǵıw

«Íġbalıma márdi-maydan tabılmas»
degen qatarlarında shayır neden narazı?

Kewil qoyıp gózle haqtıń jolına,
Mashqul bolma «dúnya quwmaq» oyınına.
Adamzat miymandur dúnya úyine,
Bir kún úy ishinde miyman tabılmas.

Kómeshine
kúl tartıw -
ózin oylaw

Maqtımqulı táǵdirine tán berdi,
Hárkim kómeshine kúl tarttı endi,
Jaman eken, ańlamasa dártińdi,
Jáhillik dártine dárman tabılmas.

«Seni» qosıǵı
Tamara Doshumova
atqarıwında

ABAY QUNANBAEV

(1845-1904)

SHAYÍR MENEN TANÍSÍW

Abay Qunanbaev XIX ásir qazaq ádebiyatınıń ullı kórkem sóz sheberiniń biri. Ol 1845-jılı 10-avgustta Qazaqstannıń Semipalatinsk wálayatına qaraslı Shıńǵıs awılında hákim shańaraǵında tuwıladı. Dáslep awılдаǵı baslawısh diniy mektepte, sońınan Semipalatinsk qalasındaǵı medresede tálim aladı. Abay medresede oqıǵan jıllarında shıǵıs klassik ádebiyatı menen jáhán ádebiyatı shayırlarınıń shıǵarmaların qunt penen úyrendi. Abaydıń ákesi óz balasınıń shayır yaki alım bolıwın emes, al hámeldar bolıwın qálegen edi. Lekin Abay el-jurtqa hákim bolıwdan góre, shayırlıqtı, óz shıǵarmaları arqalı xalıqqa xızmet etiwdi tańladı. Ol hár qıylı tematikalarda qosıq jazdı.

Tuwılǵan jerdi súyiwshilik sezimleri «Qalıń elim, qazaǵım», «Gúz», «Qıs», «Samalsız túnde jaqtı ay» qosıqlarında, aqıl-násiyat úlgisinde «Ilim tappay maqtanba», «Jaslıqta ilim bar dep eskermedim», «Onday bolmaq qayda?» hám t.b. kóplegen qosıqların, sonday-aq «Masqud», «Iskender», «Ázim áńgimesi» sıyaqlı poemaların hám xalıqtı aǵartıwshılıqqa, mádeniyatqa baslawshı qara sózlerden ibarat wásiyat sózlerin de jazıp qaldırdı.

Adam ilim arqalı nelerge erisiwi múmkin?
Ilimli bolıw ushın ne islew kerek dep oylaysız?

ILIM TAPPAY MAQTANBA

Ilim tappay maqtanba,
Orın tappay baplanba,
Qumarlanıp shadlanba,
Oynap bosqa kúliwge.
Bes nárseden qashıq bol,
Bes náirsege ashıq bol,
Adam bolaman deseńiz.
Tilewiń, ómiriń aldında,
Ógan qayǵı jeseńiz.
Ósek, ótirik, maqtanshaq,

Erinshek, biykar mal shashpaq,
Bes dushpanıń bilseńiz,
Talap, miynet, tereń oy,
Qanaat, rehim, oylap qoy–
Bes hasıl is kónseńiz.
Jamanlıq kórseń náprátli,

Náprátli -
ǵázep, ashıwlı

Suwıtip kewil tıysañız,
Jaqsılıq kórseñ ibratlı,
Onı oyğa jıysañız.
Alım bolmay qáytesiz,
Balalıqtı qıysañız,

«Bolmasañ da uqsap baq» degende shayır neni názerde tutıp atır?

Bolmasañ da uqsap baq,
Bir alımdı kórseñiz.
Onday bolmaq qayda dep,
Aytpa ilim súyseñiz.
Sizge ilim kim berer,
Janbay turıp sónseniz?
Dúnya da ózi, mal da ózi,
Ilimge kewil berseñiz

Dúnya da ózi, mal da ózi,
Ilimge kewil berseñiz... Qosıqtağı bul qatarlardı qalay túsinesiz?

Jaslıqtıń otı qaydasañ,
Júrekti túrtip qozgamay!
Ilimniń bilip paydasın,
Dúnyanıń kórkin boljamay?

Adamniń ğamın oylasın,
Kisilikti oylamay,
Qarıwın kewil sıylasın,
Qolğa ot túspes boylamay.

Ayamay janın dos erer,
Joldaslıqtı ańlasa,
Aldına aydap kim keler,
Erinbey júrip baqpasa.

Sharwa bolıp mal bağıw,
Hadallay tawıp asıqpay,
Nege dárkar qurı shawqım,
Ónerdiń sırın asa uqpay.

Endi neni isleymiz,
Bárinen de bos qaldıq?
«Awızğa kelip tús» deymiz,
Islep mázi mirzalıq.

Bazarğa qarap tursam, hárkim barar,
Izlegeni ne bolsa, sonı tabar.
Birew biyday aladı, birew marjan,
Hárkimge birdey nárse bermes bazar.

Shayır qanday bazar tuwralı aytıp atır?

Hárkimniń ózi izlegen nársesi bar,
Sawdalap aqshasına sonnan alar.
Birew uqpas bul sózdi, birew uğar,
Bahasin bile almay ań-tań bolar.

Usı kúnde sóz uğar adam bar ma,
Demeymen paytaxt, jurtqa birdey jağar.
Jazğan soń, jerde qalmas tesik monshaq,
Birewden birew alıp, elge tarar.

Bir kisi emes jazğanım, jalpı jurt goy,
Shıraqlarım, shamlanbay uqsań bolar.
«Iyt marjandı ne qılsın» degen sóz bar,
Kewlinde nur bar jigit bir oylanar.

Qalay oylaysız, qanday adamdı «kewlinde nurı bar»
dep ayta alamız?

OQÍP BOLĞAN SOŃ TALQÍLAŃ

1. Abay aytqan «Bes hasil is» tiń shıńına jetiw ushın ne islew kerek?
2. Abay názerde tutqan «Bes dushpan» nan qashıq bolıw ushın ne islew kerek dep oylaysız?
3. Abay ilimniń paydası tuwralı qanday pikirler aytadı?
4. Ónerdiń sırın uğıw degendi qalay túsinesiz?

Dápterinińizge kestege Abay aytqan
bes nárseni jazıń.

Bes dushpan

Bes hasil is

III BÓLIM: FANTASTIKA HÁM QÍZÍQLÍ WAQÍYALAR

SÁDIRBAY ISMAYLOV: «Júrek galaktikasi» Roman.

MURATBAY NÍZANOV: «Jat jurttağı jeti kún» Povest.

ALEKSANDR BELYAEV: «Joğalğan korabller atawı» Roman.

JYUL VERN: «On bes jaslı kapitan» Roman.

Teoriyalıq mağlıwmat: Ilimiy fantastika tuwralı túsiniq.

Teoriyalıq mağlıwmat: Kórkem súwretlew quralları.
(giperbola, litota)

Teoriyalıq mağlıwmat: Qızıqlı waqıyalı shıǵarmalar tuwralı túsiniq.

SÁDIRBAY ISMAYLOV

(1956)

Bul temada:

- Roman mazmunı menen tanısıw;
- Roman ideyasın talqılaw;
- Ilimiy fantastika hám qızıqlı waqıyalı shıǵarmalar tuwralı túsiniqke iye bolıw.

S. Ismaylov 1956-jılı Qaraózek rayonında tuwılǵan. Qaraqalpaq ádebiyatında fantastika janrında jazılǵan birneshe shıǵarmalar avtorı.

«Paraxatshılıq-máńgilik», «Júrek galaktikası», «Payǵambarlar hám shaytanlar» sıyaqlı fantastikalıq dóretpeleri menen belgili.

SHÍĠARMANÍ OQÍWǴA TAYARLÍQ

Bul shıǵarmada pútkil adamzattıń dóretiwshilik ullılıǵı, planetalar, galaktikalar aralıq sırlı, jer hám aspannıń bólinbes birligi haqqındaǵı waqıyalar sóz etiledi. Fantastikalıq waqıyalar tımsalında ruwxıy azadalıq, adamgershilik, sap muhabbat, paraxatshılıq máseleleri ortaǵa taslanadı.

JÚREK GALAKTIKASÍ

(Romannan úzindi)

Galaktika ne ekenin bilesiz be?
Kosmonavtlar tuwralı qanday multfilm hám kinolar kórgensiz?
Kosmonavt bolıwdı arıw etesiz be? Ne ushın?

Bahadır ayırıqsha sulıw sán menen bezetilgen magnitomobilin Pútkil álemlik kosmonavtlar tayarlaw orayı imaratınıń qarsı aldında toqtattı. Magnitomobildıń ústingi korpusı joqarı kóterilip, aydawshı otırıwǵa tiyisli kreslo bir shetke ısırılıp, Bahadırdıń túsiwine qolay jaǵdayda ashıldı. Jerge shalt sekirip túsken jigit ózin arnawlı túrde toqtatpasa da, qalıplesken tártip boyınsha saqshı jawıngergerge ruqsatnamasın kórsetti.

– Bara beriñiz, Sizdi Sidorov kútip otırıptı, – dedi jas jawinger onı burınnan tanıytuğının bildirip húrmet penen.

Kosmonavtlar qalashasınıń tiykarǵı imaratı dál ortadaǵı güller ósken alapqa jaylasqan. Biyik imaratqa kóteriler basqıshqa ayaq qoyıp atırıp jigit ózinde ayırıqsha bir tolqıwdıń júz bergenin sezdi. Sidorovtıń onı usınıń menen úshinshi ret qabıllawı.

Birinshi ret kosmonavtlar qatarına alarda jollama qaǵazın uzaq shuqshıyıp teksergen edi. Birinshi klass ushıwshınıń minez-qulqın hám fizikalıq jaqtan shınıqqanlıǵın, kosmonavtlar qatarına qabıllawǵa ılayıqlıǵın shınıǵıw kameralarında birneshe ret sınaydı. Jas jigittiń ózin tutıwları, shaqqanlıǵı onıń diyindegiden de artıq bolıp shıqqanday edi. Eki júz graduslıq ıssılıqta, jabıq kamerada bir saattan aslam shıdap dosların hayran qaldırdı. Usınday temperaturadaǵı suwıqlıqta sınap kórilgende de sır bergen joq. Kosmonavtlar qatarına jiberilgen mınlaǵan jigitler menen qızlardan tek úshewi ǵana qatal sınaqtan súrinbey ótti. Olardıń birewi Nadya ismli qız edi. Sonlıqtan ba, Sidorovtıń esinde Nadya menen Bahadır umıtmastay bolıp saqlanıp qaldı.

Qalay oylaysız, kosmonavt bolıw ushın adamnıń fizikalıq shıdamlılıǵı áhmiyetli me, yaki ruwxıy kúshlılıǵı me?

Bir jılda qabıllanǵan kosmonavtlardıń kóbisi alıs kosmos keńisliginde birneshe ret sapar etip qaytsa da, Nadya menen Bahadıǵa ele birde-bir márte kosmosqa ushıwǵa ruqsat berilgen joq. Sidorovtıń da óz maqseti bolsa kerek. Bul jaslardı eń qıyın sınaq ushın keyingi rezerv retinde saqlap turıwdı, tınbastan shınıqtırıp barıwdı názerde tuttı.

Elektromagnitopoezd tiykarınan, eki stanciya aralıǵındaǵı

magnitlik tartıw kúshiniń tásirinde qozǵalısqı keledi. Aralıqtaǵı rels usı eki stanciyadaǵı magnitlik kúsh sıızıqları, tutastırıwshı liniya bolıp xızmet atqaradı. Mısalı, poezddı alǵa júrgiziw ushın kelesi stanciyadaǵı kúshli magnit tolqını rels boylap hawijine minedi hám alıs stanciyadaǵı poezddı kúsh penen ózine tartadı.

Stanciyalardaǵı qadaǵalawshı operatorlar qálese, poezddıń tezligin arttıradı hám onıń jumısın normallastırıp otıradı. Bul poezdda tormozlanıw ustanovkası júdá ájayıp túrde qurılǵan.

Aldıńǵı tárepte ultra sestıń qabıllawshı lokator yarım shaqırım jerdegi tosqınlıqtı dál sezedi hám onıń kólemin esaplay otırıp, óz-ózinen tormozlanıwdı iske asıradı.

i

Lokator – baqlanatuǵın obyektler (samolyot, keme hám basqalar haqqında) xabar alıw ushın qollanılatuǵın ásbap

i

Trassa – jol jónelisi, uzaq aralıqqa sozılǵan qatnaw jolı

Elektromagnitopoezd tuwralı nelerdi bilesiz? Házirgi dáwirde olar qaysı mámleketlerde iske tústi? Olardıń jaratılıwı adamzatqa qanday payda keltiredi?

Bunday iqtiyatli ilajlar texnika, adam xizmetine puqtaliq penen jaratilip, qawipli soqligiswlarđi heshqashan boldirmaydı. Bul ustanovka isenimdi aqlap, adamsız basqarilatugın mashinalarğa ornatilğanda jaqsı nátiye bermekte. Sol sebepli me qala ishlerinde yáki aralıq trassalarda jiyyi-jiiy ushırasıp turatugın avariyaalıq awhallar saplastırıldı. Ótken jıllar ishinde birde-bir apatlı hádiyse dizimge alınğan joq. Ekinshi jağınan, háreketleniwshi texnika adamsız ańsat basqarılса, úshinshiden, janar may talap etilmeydi.

Bahadır hám onıń joldasları usı temir jol qasına jaqınlasıp irkildi.

– Oho, poezd kiyatır, endi jańa texnika – sońğı markadağı korabl menen tanısatuğın boldıq goy? – dedi Bahadır poezddıń kiyatırğan bağdarına qızıǵıwshılıq penen kóz jiberip.

– Bul Cefey shoq juldızına jiberiletugın kosmoslıq korabldıń maketi. Ele nağız korabldıń ózi menen de ushırasatuğın waqıt alıs emes.

i Cefey shoq juldızı- planeta ati

– Cefeyge tez arada ilimiy ekspediciya jiberiledi degen xabar bar. Bul saparğa biziń aramızdan kimde bolsa birew atlanadı. Qaysısımız barar ekenbiz? – dep qıyalğa berildi Viktor.

– Kim bolsa da Cefeyge birew atlanadı, – dep qaytaladı onıń sózin Bahadır, – degen menen bul ańsat tapsırma emes. Tayarlıqtı burıńıdan da kúsheytıw kerek, jigitler.

– Cefey shoq juldızına, áy bilmedim, gezeksiz eki naryad alğan maymıldı jiberemiz, – dedi Viktor házillep. Onıń jası da, boyı da, túrleri de usas bolğanlıqtan ba Bahadır menen kóbirek házillese beretuğın da usı Viktor.

Cefey shoq juldızına barıw ne ushın ańsat tapsırma emes?
Oylań, ol qanday tapsırma bolıwı múmkin?
Viktordıń háziline bola «gezeksiz eki naryad alğan maymıl» kim?

Astarında az da bolsa shınlıq bar bul házildi Bahadır kewline almadı. Dosları menen qosıla kúldi. Házilge házil menen juwap qaytarıwğa tırıstı. Olardıń kiyatırğan poezddan burın ótip ketiwi kerek edi. Sonlıqtan júrislerin shıyraqlastırğan jigitlerdiń aldı relsten atlap óte basladı. Dál relstiń ústine kelgende óz-ózinen súrinip qulağan Viktor tentireklep barıp qıyrshıq taslar ústine qolın tiredi. Biraq nelikten de bir ullı kúsh relske tartıp baratırğanın sezdi. Qas-qagım payıtta tas qamtılağan qolı sıpқанap shıǵıp ketip, pát penen relske jabısıp qaldı. Qansha bulqınsa da bosana almadı. Poezd bolsa jaqınlap qaldı. Jağdayğa birden túsinbey hawlıǵıp qalğan Bahadır ózin tez biylep aldı da, shaqqanlıq penen dostın ilip alıp joldıń arǵı jaǵına atlıqtı.

Qalay oylaysız, Viktorđı relske tartıp baratırğan hám relske jabıstırğan belgisiz «ullı kúsh» ne bolıwı múmkin?
Shıǵarmanı oqıp bolğan soń juwaplarıńızdı salıstırıń

i Rels- temir jol, poezd joli

Poezd da birden toqtadı. Jigitlerdiń barlıǵı bul payıtta Bahadır menen Viktorđıń aynalasında úymelesip qalğan edi.

– Aman ba? – Jeyms Viktorđıń betine únildi.

– Aman.

Bahadır doslarına qaradı. Viktor biraz albırap qalğanlıqtan esine kele almay uzaq jattı. Jigitler onıń tilge keliwin kútip tur.

– Poezd astında adam, qutqarıńlar! Poezd astında adam..., poezd astında adam..., – dep qaqsagan robot-mashinist magnitopoezd kabinasınan sóyley basladı.

Kosmonavtlar Viktor menen áwere bolıp atırǵanlıqtan bul signalǵa onshelli itibar bermedi. Robot-mashinist bir qalıpte toqtamay dawıslawın dawam etpekte.

– Poezd astında adam, qutqarıńlar!

Jeyms poezddıń astın dıqqat penen kózden keshire basladı. Relstiń bir qaptalında jabısıp turǵan sviterdiń jırtılǵan kókirekshesine kózi tústi. Qolın aldına sozıp jiberip shúberekti tartqanı da sol sıpқанap shıǵıp ketti. Jırtılǵan kókirekshelikke oralǵan awır nárseniń relske jabısıp turǵanın abayladı. Eki qollap tartıp suwırıp alsa, bronzadan jasalǵan kishkene adam súlderindegi quwırshaqqa kózi tústi. Sviterdiń jırtılǵan jullıǵın alıp taslap qolındaǵı zatqa endi anıqlap názer saldı. Usı máhálleri bir sózdi qayta-qayta tákirarlap jaǵı tınbay turǵan robottıń úni óshti hám azmaz tınıspadan keyin qayta dawıslay basladı.

– Joldı bosatıńlar, joldı bosatıńlar... poezd alǵa júredi...alǵa júredi.

Robottıń buyrıǵına boysınǵan kosmonavtlar Viktordı súyep, relsten awlaqqa barıp toqtadı. Poezddıń tormozı kem-kem jazdırılıp, alǵa qaray zuwlap ketti.

Viktor tentireklep barıp boyın tikledi. Jan-jaǵına qarap ózin qorshaǵan kásipleslerin kórdi. Jańa ǵana bolıp ótken waqıyanı eslegisi kelgende biraz únsiz turdı da tilge keldi.

– Júdá hawlıǵıp kettim. Belgisiz kúsh meni relske jabıstırıp tasladı, – dedi jigitlelerden qısıǵanday bolıp. Ol bul sózi menen óziniń hálsizligine keshirim sorap atırǵanday edi.

– Seni magnitney tartqan Nadyanıń muhabbatı. Muhabbat degendi qoyaber sirá. Sál jerde ǵırıstay jigitti jazım ete jazladı, – dedi Jeyms kúlimsirep.

– Jeyms, házildi qoy. Házir házillesetuǵın waqıt emes. Eger Bahadır bolmaǵanda dostımızdıń awhalı ne bolar edi?!

– Men házillesip atırǵanıń joq, – dedi Jeyms, – shınında da, biyshara jigittiń basına jetken Nadya. Mine, mınaw qız!

Ol qolındaǵı bronzadan quyılǵan salmaqlı byustti joqarı kóterip hámmege kórsetti.

Jigitler sonda ǵana Jeymstiń kúni menengi ǵapiniń tórkinine túsiniپ teńdey mıyıp tarttı. Relsten óterde poezddıń jaqınlasıp qalıwına baylanıslı kúshli magnit aǵımı liniya boylap ótken. Viktor súrinip jıǵılǵan pátte magnit kúshi bronza byustti ózine tartqanda, bronza menen Viktor da relske jabısıp qalǵan eken.

Bahadır kirip kelgende Sidorovtıń bir ózi állebir qaǵazlardı awdarıstırıп atırǵan ol kirip kelgen jigitti bayqamadı.

– Joldas general! Siziń shaqırıwıńız boyınsha mayor Maxmudov kelip turǵanın málim etedi. Simday tartıla qalǵan Bahadır raport berdi.

– Otırıń, joldas mayor. Sizdi asıǵıslıq penen kútip otır edim. Házir polkovnik Aysman keledi. Aldaǵı jumıslardı birge oylasamız...

– Kire berińiz, joldas polkovnik. Sidorovtıń bul sózinen keyin Bahadır ornınan turdı hám esikten kirip kelgen polkovnikti tik turıp kútip aldı.

– Tanısıп qoyıńız, Cefey shoq juldızına ushırılatsuǵın ekipajdıń komandiri mayor Maxmudov. Al bul kisi polkovnik Aysman boladı, – dedi general ekewin bir-birine tanıstırıп.

– Ўshewmizdiń bul jerge jıynalgandaǵı tiykargı maqsetimiz ekspediciyanıń atqaratuǵın jumsların oylasıp alıw edi, –dep is baǵdarın túsindiriwge ótti Aysman, – galaktikamızdıń barlıq juldızlarınan jeterli maǵlıwmatqa iye bolıp atırmız. Ótken ásirdeń aqırında jiberilgen kosmoslıq signallarımızdıń kóbisi nátiyjesiz tamamlandı. Biraq solay bolsa da birneshe shoq juldızlarǵa jiberilgen signallarǵa juwap aldıq. Ayırıqsha Cefey shoq juldızınan qaytarılǵan juwap dıqqatqa sazawar. Hámmemizdi quwanışqa bóledi. Bul planetalar dizbeginde sanalı tirishilik iyeleri bar eken...

**Múshkil-
qıyın**

Cefey shoq juldızınıń adamları qupıyasız, taza Jer tilinde juwap jollaǵan, hátte akcent te sezilmeydi. Olar bizden járdem kútpekte. Basına qanday múshkil is túskenin anıq jazbaǵan. Solay bolǵannan keyin olarǵa járdem qolımızdı soziwımız kerek. Adamnıń baxıtı adam menen.

Qalay oylaysız, Cefey shoq juldızınıń adamları qanday járdem soraǵan bolıwı múmkin? Jer tilinde juwap jazǵan bolsa, ol jaqta Jer planetasına tiyisli adamlar bar dep oylaysız ba?

**Krater –
dóńgelek
kórinisidegi
oyıq,
shuqırlıq**

Jaqın jer emes, birneshe mıńlaǵan jariq jılı uzaqlıǵında ómir súretuǵın adamlarǵa tez arada jetip barıwdıń múmkinshilikleri joq bolsa da eń qısqa joldı izlestiriwge hám onı ámelde sinap kóriwge májbúrmız. Uzaq joldı qısqartıwdıń qolaylı ilájların izlestiriwde birneshe jıldan berli shuǵıllanıp kiyatırǵan qánigelerimiz bar. Olar menen oylastıq. Sońǵı ekspediciyamızdıń marshrutların úyrendik. Aqırında mınaday juwmaqqa keldik: Kosmoslıq trassada kosmos oqpanları kóplep ushırasadı. Biziń korablimiz usı oqpanlar menen oyılı-bálentli orınlardı aylanıp ótiwge májbúr. Kosmos párwazlarında da jer betindegidey gedir-budırlıq, tereń kraterlerdi esletetuǵın oqpanlar, jelimdey jabısqaq batpaqlıqlar yańlı magnitlik tozańlarǵa tolı atmosfera qabatları bar ekenligin mennen de jaqsı bilesizler.

**Kosmos
oqpanı –
ishı quwıs,
tesik jer**

Bunday orınlardı aylanıp ótiw, korabllerdiń tezligin tejew menen birlikte birneshe mıń jıllardıń bosqa ótip ketiwine birden-bir sebep bolmaqta. Kosmosta bir minut irkiliw jerdegi waqıt penen salıstırǵanda birneshe mıń jıllarǵa tatıytuǵın gezleri boladı.

jetiwı kerek, – Aysman galaktikanıń Cefey shoq juldızı kartasın Sidorov penen Bahadırdıń aldına jaydı.

– Mına qızıl sıziqtı kórip tursañ ba? Bul eń tuwrı jol, biraq aylanıp ótiwińe tiyis bolatuǵın mına úsh noqat oǵada qáwipli jerler, onı soqlıqpay ótiwge tiyispiz. Belgilenip qoyılǵan mına qara noqatlar jaqında ǵana sóngen juldızlar. Táwekel etiwge

bolmaydi. Bundađı kúshli magnit órisi qanday tezlik bolsa da irkip qalıwǵa qábiletli. Bir minut tezliktiń páseyiwi korabldiń tolıq janıp ketiwi degen sóz. Sonlıqtan biz bul qara noqatlardı aylanıp ótkendi maqul kórip otırmız. Jashıq etip qadağan etilgen jerlerden ushiwshı bolma. Tuwrı ushiw sapardıń eki ese qısqarıwına alıp keler edi, lekin, bulay etiwge bolmas eken. Qáwipli bolǵanlıqtan ruqsat joq. Sonıń ózinde de bir júz jigirma jıldan keyin názerlep otırǵan juldızǵa jetiwimizge múmkinshiligimiz bar. Kórip otırsań, úsh mın jıllıq jol bir júz jigirma jıl da basıp ótiliwi tiyis. Bunıń ózi úlken jeńis!

Qalay oylaysız, Bahadır bul tapsırmanı aqırına jetkize ala ma eken?
Insannıń ómiri ortasha neshe jas dep oylaysız?
Bahadır házirgi jasınan basqa bir júz jigirma jıl jasawı múmkin be?

Ne ushın biz usınday úlken saparǵa shańaraqlı ekipajdı jiberiwdi maqul kórdik? Insan júz jıldan artıq kemde-kem jasadı. Bul tábiyattıń buljımas zańı. Onı buzıwǵa biziń adamgershilik hújdanımız ruqsat etpese kerek. Sebebi anabioz vannasında bir-neshe jıllap uyqılap ómirdi jasartıwǵa bolar edi. Bunda adamzat tábiyat nızamına qayshı keliw menen birge óz ómirin uzaqqa soza aladı. Biraq bul joldı tańlap alarda onıń paydasınan góre zıyanınıń kóbirek ekenin itibarǵa alıw kerek. Adam miyinde, psixologiyasında ómiriniń aqırına shekem ózgerisler júz berip baradı desek, onı jasalma jol menen toqtatıp qoyǵanda ne arttıramız? Hesh nárese! Miydiń júdá názik nerv talshıqlarında uzaq jıllap háreketsizlik baslanıwına alıp keledi, yaǵnıy, waqıyalar dizbegi óshirilip barıladı. Oyanıp, qaytadan jumısqa kiriskende ózińdi jasalma adam qálpinde seze baslaysań. Miyde birqansha informaciyalırdıń tolıqtırılmaı, waqıyalardıń umıtılıp, óshirilip barılıwına baylanıslı tutas oylaw qábiletiń joǵaladı.

Kóz aldınızǵa keltiriń: eger sizde ómirińizdi jasalma jol menen uzaytıw imkanı tuwılsa, qanday jol tutqan bolar edińiz?

Waqıyanıń bir tárepi túsiniكلي boldı ǵoy deymen, mayor,– dedi kúni menen Aysmannıń sózin bólmesten tıılap otırǵan Sidorov, – polkovnik túsiniكلي til menen aldađı minnetińdi aytıp berdi.

Endi wazıypanıń ekinshi tárepiniń sóz etetuǵın bolsaq, ekipaj eń qısqa marshrut penen jol ala otırıp, ayılǵan múddette juldızǵa jetiwi tiyis. ...Uzaq ushiw barısında annabioz vannasına túsip, ómirlerińizdi uzartıwǵa umtılıwıńızdı másláhát etpes edim. Aysmannıń aytıp otırǵanları durıs. Jas semyalardı ushırıp otırǵandađı maqsetimiz sizlerdiń ómirlerińiz jetpey qalǵan jaǵdayda islerińizdi balalarıńız dawam ettiredi. Kosmos korabliniń tutas bir bólmesi kerekli oqıw quralları hám ilimiy ádebiyatlar menen toltırılıp jiberilip otır...

...Jer waqtı menen on birinshi aydıń dáslepki kúni baslandı. Erte turǵan erli-zayıplılar azanǵı awqatqa otırar aldında kosmovizordı iske qostı. Ekranda hár túrli reńli tolqınlar máwij urar, olardıń artında bolsa spiral tárizdegi eki galaktika súlderini kórinip turar edi. Bul belgiler korabldiń durıs baǵdar menen ushıp baratırǵanın kórsetpekte. Al, olar jetiwi tiyis úshinshi galaktika ele alıs bolǵanlıqtan da kórinbeydi.

Bahadır kógildir knopkanı basqanında qos galaktika jılıp kelip eki jaqtılı spiraldıń eń sońǵı oramı ekrannıń eki tárepinde toqtadı. Galaktikalar arası endi úlken masshtabta sáwlelenip, tuwrı baǵdarda teńgedey-teńgedey qara noqtalar shashılıp atır. Qara teńgeshelerdi ne dep túsiniw múmkin? Onıń juldız yaki meteorit emesligi haqıyqat. Galaktikalar arasındaǵı sırlı, belgisiz boslıq pa bul? Kópten beri gúzetip kelgen qara álem heshbir galaktikadan ǵárezli emesligin, kosmoslıq nızamǵa baǵınbaytuǵınlıǵı menen qorqınıshlı edi. Qupıya álemniń nızamı hám qupıya bolsa kerek. Eki qońılas galaktikadan bul qarańǵı boslıq arqalı jol salınǵan emes. Ol ústinen jol da bermegen. Heshbir toparǵa qosılmaǵanlıqtan da óz aldına bólinip qalǵan dúnya ǵoy bul!

Bahadır tezlikti barınsha arttıratuğın tutqanı aldına iyterdi. Gúwildegen ses kúsheygeni menen kosmos korabliniń jılıp baratırǵanın yáki bir ornında tapjılmaı turǵanın ańlap bolmaydı. Juldızlar da bir ornında qatıp turar, tek átirap nurlarınıń azı-kem ózgeriwi ǵana seziledi. Kosmosta táǵdirińdi waqıt hám tezlik belgileytuğın waqıtlar da boladı. Soǵan qarap ǵana júrip ótken jolıńdı anıqlay alasań.

Aradan jáne bir sutka ótkende, olar diydilegen aralıqqa shamalasqanın bayqadı. Ekranda biri-birinen uzaq ornalasqan eki galaktika buldırıp kórinedi. Al, alda bolsa sheksiz qara keńislik.

Kútilgen minutlar... Jer waqtı menen júrip turǵan saat arnawlı vakuum shiyshe ishine ornalastırılǵanlıqtan oǵan sırtqı kúsh tásir ete almaydı. Saat kúndizgi on ekini kórsetip tur.

– Mine, házirden baslap biytanı keńislikke jutılıw baslanadı. Tamara ózińdi barınsha qáterjam, erkin tut. Kislorod beriwshi maskanı qanday qıyın jaǵday bolǵanda da sheshiwshi bolma?! Kemeni robot basqaradı. Apatlı jaǵdaylarda da durıs sheshim qabıllay alatuǵınıń isenemen. Baslandı...

...Ájayıp tús baslanǵanday. Bahadır denesiniń áste-aqırın bóleklenip baratırǵanın sezdi. Eki ayaǵı juwansanınan bólinip ushıp baradı. Qollarınıń hám basqamúsheleriniń de táǵdiri usılay boldı. Mıń bólekke bólingen denesiniń hár bir kletkasına shekem anıq kórinip tur. Tamırları qızıl jiplerge usap shır gúbelek aylanadı. Al, júregi... qıp-qızıl júrek sozılıp, qısqarıp dál aldında asılıp tur. Ol pútin, onı heshqanday qúdiretli kúsh te bólekley almaptı. Hayran qalarlıǵı dármansız bolsa da pikirley aladı. Qıymıldawǵa dimarı joq bolsa da, kóz aldında shashılıp júrgen súyeklerin sanap ta shıǵa alar edi. Músheleri mıń bólekke bólinip maydalanıp baratırsa da, janına batırılıq awırıwdı sezibeydi. Tek bası menen júreginiń pútin ekenine kózi jetti. Músheleri bolsa átirapın aylanıp ushıp júr. Sońınan... barlıǵı puwǵa aylanǵanday kóz aldınan ǵayıp boldı... ol pikir júritiwden qaldı...

Qalay oylaysız, Bahadırdıǵı bul qanday qubılıs?
Olar mánzilge durıs jetip keldi me?

...Qansha waqıt huwshınan ketkenin bilmeydi. Eles-eles buldırıp turǵan qızıl, jasıl nurlar qara tús ala basladı. Pikirley alıw qabileti de qayta tiklengendey. Aq dumanlıq qoyıwlana basladı. Sońınan áste-áste bóleklenip ketken músheleri qálpine kelip birlese basladı hám qalayınsha bólinip ketken bolsa solayınsha ornına tústi. Dáslep ol ayaqlarınıń, sońınan basqa músheleriniń qayta tiklenip atırǵanın sezip jattı...

Álleqashan kózden bir-bir ushqan elektr jarıqları janıp turar, ózin korabldegi kreslosında kórdi. Al, qaptalında bolsa Tamara huwıshsız jatar edi. Onıń da, óziniń de denesi púp-pútin Kosmovizor biytanı galaktikanıń ishki keńisligin kórsetip turıptı. Qanday juldız sistemasına kelip qaldı eken?

Ol robot kosmushqıstı baylanısqa shaqırdı. Sırtqı forması sulıw, bir qaraǵanda adamnan aynımaytuğın robot raport bere basladı:

-Joldas komandir, barlıǵı aldın ala belgilengendey bolıp shıqtı. Kompyuterler durıs esaplaǵan eken. Joqlıq shegarasına kirgen payıtta-aq korablimiz, ulıwma materiya joq bolıp ketti, soń galaktikaǵa óter payıtta barlıǵı dáslepki qálpine keldi. Aldın ala esaplaǵanday kompyuterler iske túsip, kememizdi basqarıwın dawam etti. Házir biz № 32 -galaktikanıń tereń ishkerisindemiz. Baǵdarımız–Sefey shoq juldızı.

Ol orninan turip pultti óshirdi. Tamara da bul payitlari ádewir ózine kelip, esin jıynap úlgergen edi.

– Qayıłman Tamara, boljawlarımız duris shıǵıptı. Endi qanshama aralıq, waqıt utqanıımızdı biymálel esaplap shıqsaq ta boladı.

Tamaranıń júzi gúl-gúl dónip, mıyıǵınan kúlip qoydı hám kúyewiniń júzine ayırıqsha mehir menen baqtı.

– Barlıǵı da seniń usınısıń edi, joldas komandir. Men bolsam joqlıq ishinde birotala joq bolıp ketermiz dep oylaǵan edim. Sennen ótinish, bir stakan ıssı shay bolsa... qattı shóllegege usayman.

– Men de...

Bahadır stakandaǵı shaydı stol ústine qoyıp atırıp biyıqtıyar diywaldaǵı kalendar - saatqa kózi túsip ketti. Saat on ekiden úsh minut ótkenin kórsetip turar edi. Hayranlıqta bir orında qaqqan qazıqtay qatıp qaldı. Waqıt... sol waqıt! Aradan sutka da, saat ta ótpepti. Ayırmashılıǵı úsh minut! Usı sanawlı minutlar ishinde eki galaktikanı basıp ótken bolsa?! Bahadır hesh nársege aqlı alıspay Tamaraǵa sorawlı názeri menen qarap qoydı.

– Jer waqtı menen úsh minut ótken, Tamara kúlimsiredi, - sol úsh minut biziń júrip ótken waqtımızdı, jolımızdı kórsete me? Joq! Bul waqıt biziń es jıynawımızǵa ketken waqıt bolsa kerek.

– Toqtay tur, sen sonda bul saparımızda heshqanday waqıt ótpegen demekshimiseń? Kartaǵa qara...

Qus jolı galaktikası, № 31-... házir №32-galaktika ortasında uship kiyatırmız. Usınshama aralıqtı birneshe million jariq jılların qáyteseń?

– Durıs, aralıq júdá úlken. Lekin, bul joqlıq keńisliginiń sın ele tolıq bilmeymiz. Menińshe, bunda waqıt ta, aralıq ta joq. Yaǵnıy bul joqlıqta materiya óziniń tiykarǵı tegine qaytadı, elementlerge aylanıp payda bolıw dáwirin bastan keshiredi. Háreketleniwshi tezligi bar dene ǵana bul shegaranı buzıp óte alar eken. Joqlıqta elementlerge shashılıp ketken materiya barlıq dúnyasında qayta jıynaladı. Biz házir bar ekenbiz bul № 32 - galaktikada da ómir bar degen sóz.

– Sonda kúni menen kóz aldımızda bolıp ótken waqıyalar ras eken-dá?

– Haqıyqat. Denemizdiń mayda bólekshelerge bólingeni hám onıń sońında qayta birikkeni meniń de basımnan keshti.

– Ne degen jumbaq, sırlı álem bul!

Bahadır jumsaq orınlıqqa shalqayıp uzaq qıyalǵa berildi, soń qalǵıp ketti...

Qalay oylaysız, shıǵarma dawamında qanday waqıyalar júz beriwi múmkin?
Shıǵarmanı oqıp bolǵan soń juwaplarıńızdı salıstırıń!

Jaqın aralıqta ushırasıw bolmaytuǵınına kóz jetkizgen erli-zayıplı kosmonavtlar dem alıw kamasına jol aldı. Bul jerde qálegenıńshe uyqılawǵa, organizmdi tınıqtırıp alıwǵa boladı. Kútilmegen jaǵday gezleskende oyatıw biorobotqa tapsırılǵan.

Olarǵa uzaq dem alıwǵa tuwra kelmedi. Biorobot jollaǵan signal basqarıw pultine tez jetiwge xabarlap atırǵan edi. Pultqa asıǵıslıq penen kelgeninde olar ekranda jarqırıp turǵan kúshli nurdı kórdi. Bul jańa juldız edi. Ol kem-kem úlkeyip, jaqınlap kelmekte.

– Tamara, bul jariq kóziniń planetaların izlestirip, múmkinshiligi bolsa dál sanın anıqlaǵanıń maqul.

Komandirdiń bul buyrıǵın Tamara tez orınladı. Bul juldız sistemasında 14 planeta bolıp óz orbitasında aylanar eken.

– Jetinshi planetada tirishilik bar qusaǵan. Házirgi planetalardı izertlep, boljawlar usınday juwmaqqa keliwge imkaniyat bermekte. Endi az ǵana waqıttan keyin tolıq maǵlıwmatın beremen.

– Isti dawam ettire ber. Men korabl tezligin páseytemen.

– Izertlewler boljawımızdı tastıyıqladı. Jetinshi planetada tirishilik bar sıyaqlı, – dedi quwanış penen Tamara, – Ósimlik dúnyası da ráń-báreń. Neliktende planetada adamlar sanı az kórinedi.

Ara qashılıq dál ólshendi. Jetinshi planeta orbitasında korabl toqtatılıp, onıń jasalma joldasına aylandı. Tórende jasıl planeta dóńgelenip jatar edi. Anıqlap názer salıńanda taw menen toǵaylardan ibarat ekenligi, suwdan góre qurǵaq kontinentlerdiń kóbirek ekeni bilinip turar edi. Endigi baslı maqset planetaǵa qonıp, tereńirek izertlew.

– Ekewimizdiń birewimiz korablde qalıwımız kerek, – dedi Tamara, – planetanı izertlewge men baraman. Sen komandirseń, yaǵnıy kemede qalasań.

– Komandirdiń aytqanı buyrıq. Kosmos zakonınıń bul punktın óziń de jaqsı bileseń. Sonıń menen qáwip-qáterge komandir birinshi bolıp barıwı tastıyıqlanǵan. Túsineseń, aldaǵı isler de ańsat kórinbeydi, qatań juwapkershilikti talap etedi. Sóz birew – planetaǵa men jóneymen!

Ekewiniń arasındaqı tartıs uzaqqa sozılsa da, aqırı planetaǵa Bahadır baratuǵın boldı. Kóp uzamay bir adamlıq planetaxodta komandir jumbaq planetaǵa uship ketti.

Ol planeta boylap uzaq gezdi. Onı kútip alıwshı da, kimseń, qaydan keldiń, degen bende bolmadı. Tirishilik iyeleri jasap atır-aw dep boljanǵan orıńǵa qonganın júregi sezdi. Lekin, qáne olar? Jerge radiosignallar jollawshılar qayda?

Qalay oylaysız, bul planetada Bahadırdı qanday hádiyse kútip turǵan bolıwı múmkin? Bul planetada qanday tirishilik iyeleri bar dep oylaysız?

Planetaxod degershekleri qumǵa jartılay kómilgen qálpinde inıranıp júrip kelmekte. Burın bul qumlıqlar okean astı bolǵanın tawlarda tańbalanıp qalǵan tolqın izleri dálillep tur. Ol qonbastan aldın qarabaxanalarǵa aylanǵan qalalar ústinen uship ótti. Biraq bunda insan zatı kózge taslanbadı. Sol sebepli adamlardı izlep tınbay júrip kelmekte.

Kútilmegende aldınan oǵada úlken kólemdegi qum krateri kóringende jigit hayranlıqta toqtap qaldı. Usı jerden qıyalıq baslanar eken. Onıń túbi joqtay sheksiz. Jigit nede bolsa jolın dawam ete bergendi maqul kórdi. Kórgenlerin orbitadaǵı Tamararǵa bayanlaǵanda ol da kraterge túse beriw kerekligin maqulladı.

Planetaxod qıyalıq boylap úsh sutka tınbastan júrdi. Tórtinshi kún degende ol keń kólemde salınǵan tas sarayǵa barıp tireldi. Tas sarayda tiri jan joq edi. Biotolqın bolsa onı taǵı da alǵa júriwge baslamaqta. Aqırında tas saraydıń eń túpkirine barganda pribor joldıń túwesilgenin bildirip qıymılsız qaldı. Ne de bolsa usı jerde sanalı tirishilik iyeleri menen ushırasıw júz beriwı kerektey. Bunday biyik jaydı salǵan adamlar ekeni anıq. Al, ózleri qayda eken?

Bólme gúńgirt bolǵanlıǵı sebepli dáslebinde bayqamaǵan eken, diywal átirapın boylap tas arshalar ornalasıptı. Ózine jaqınlaw birewin ashıp kóriwge táwekel etti.

Qaqpаgın qıyınshılıq penen ashqanı da sol onıń ishinde Jer adamlarına júdá usas bir dene jatar edi. Onıń jaqın arada ǵana ómir menen xoshlasqanın denesiniń ele suwıp úlgermegeninen biliwge bolar edi. Bas ushında bolsa jup digirman tas tikeytilip qoyıptı. Bunnan basqa sandıqlarǵa usınday dóńgelek taslar toltırılǵan.

Bul planeta adamlarına ne bolǵan bolıwı múmkin?
Bas ushındaǵı tikeytilip qoyılǵan jup digirman tas ne bolıwı múmkin?

Bahadır saraydıń barlıq bólmelerin aralap shıqsa da insan zatın ushırata almay jáne burınǵı ornına qaytıp keldi. Uzaq oylanıp itibarlı bir sheshimge kele almaǵan jigit korabldegi ómirlik joldası Tamara menen baylanıs jasaǵandı maqul kórdi.

- Endi ne islerimdi bilmey turman, másláhát ber?
- Marhumnıń jaqın aralıqta ǵana jan bergenine isenimlimiseń?
- Álbette, dene temperaturası páseyip úlgermegen...
- Onda marhum menen tillesiwge tiyisseń.
- Qalayınsha?! – dedi jigit túsınbey.

– Hesh qalayı joq. Onıń qaytıw bolǵanına on saattan aspasa kerek. Biz bul planeta iyeleriniń organizminiń qanday elementlerden dúzilgenin bilmesek te, adamlarǵa júdá uqsas bolǵanlıǵı sebepli anıq juwmaqqa kele alamız. Jer adamları qaytıw bolǵannan keyin de organizmi tirishiligin biraz múddet saqlap turatuǵının bileseń. Yaǵnıy barlıq kletkalar bir waqıttıń ózinde teńdey nabıt bolmaydı, birneshe ay jasawın dawam etedi. Seniń marhumnıń da ele tirishiligin joyta qoymasa kerek-aw. Onıń yadın oyatıp, pikirin bil. Qanshelli iske tezirek kirissey sonshelli jaqsı, – gápim tamam degendey baylanıstı úzip taslasa da, Bahadırdıń hár bir háreketin videovizordan qadaǵalap otırdı.

Marhumnıń qıyalın ekranǵa kóshiriw, álbette, ańsat bolǵan joq. Ekran biraz waqıt hár túrli reńlerdi kórsetip jıbırlap turıp aldı. Állen waqıttan keyin ǵana kórsetiwi tınıqlasa basladı. Úzik-julıq pikirler aqırı bir qalıpke tústi.

...– Men Tahira bul planetanıń eń sońǵı adamıman. Doslarımınń barlıǵı da qırǵın keltiriwshi qurallardan nabıt boldı. Yadro apatshılıǵınan bir toparımız aman qalǵan edik, lekin radiaciyalıq nur keselligi biziń bunnan arı jasawımızǵa shek qoydı. Adamlar ómir menen birotala xoshlasar aldında yadındaǵı gúllan informaciyalardı arnawlı kassetalarǵa kóshirip qaldırıwdı maqul kórdi. Planetamızdıń tariyxı menen ilim jetiskenligi waqıya formasında kassetalarǵa túsirildi, soń adamlar óz degenlerin málim múddet ishinde tábiyiy elementlerge ıdıratıp jiberiwge umtıldı. Men de óz oylarım menen tariyxımdı jazıp qaldırdım. Ol: bas ushındaǵı eki tas tabaqshada saqlanadı. Al, basqa tas sandıqlarda bolsa bul planeta jasawshılarınıń ómirbayanı menen planeta tariyxı jazılǵan. Qashanda bul jerge insanıyılıq júregi bar adamlar keletuǵına, olardıń bizdi durıs túsinetuǵına, tariyxımızdıń kóleńkeli tárepinen ózlerine sabaqlar alatuǵına isenemiz...

Bunnan keyin ekran aǵarıp ketti. «Túsiniqli, marhum endigi oyların kassetaǵa jazıp qaldırǵan-aw» dep oyladı Bahadır. Usı máhálleri Tamara baylanısqa shıqtı:

– Bahadır, endi ol jerde uzaq irkiliwdiń paydası shamalı. Barlıq kassetalardı planetaxodqa júklep tez jet. Keyingi máselelerdi usı jerde oylasamız.

Kosmonavt júkti tiyep aldı da orbitaǵa párwaz áyledi.

* * *

Tas tabaqshalar bir-birine sonshelli dárejede sheberlik penen qıyıwlastırıp jabıstırılğan eken. Onı lazer nurınıń járdeminde ğana kesip ashıwǵa tuwra keldi. Tas tabaqshalar eki pállege ayırılıp tústi.

– Plyonkalar! – dep jiberdi Tamara dawıslap, – videomagnitofonǵa ornatiwǵa bolar eken-dá.

– Asıqpa, rasında da plyonkalar ... menińshe biomagnitofonda oqıǵan maqul bolar.

– Durıs, Tahiraniń dáslepki maǵlıwmatlarına qaraǵanda olar lentaǵa biomagnit usılında jazıp qaldırǵan bolsa kerek.

Korabl planeta joldasına aylanıp orbitada júzip barmaqta. Tórende eles-eles buldırıp, tawlar, toǵaylar kórinip turıptı. Olardı bir-birinen ayırıwda múmkin emestey, tawlar erip tawsılǵan shamdı, al toǵaylar bolsa qap-qara kúyik jazıqlardan ibarat. Teńizler ornı qaynap-qaynap qurıp qalǵan qazandı esletedi. Qarabaxanaǵa aylanıp shurq-tesik bolǵan planeta tawıq shoqıp taslaǵan pálleni esletedi. Kosmonavtlar bul qayǵılı táǵdırdıń sırtına túsiniپ jetkenshe, asıǵıp biomagnitofondı iske sazladı...

SHÍĜARMANÍ OQÍP BOLǵAN SON TALQÍLAŇ

Shıǵarmanı oqıwdan aldın galaktikalar aralıq sırlı, jer hám aspannıń bólinbes birliǵı haqqındaǵı waqıyalar sóz etiletuǵının bilgen edik. Shıǵarmada qanday sırlı waqıyalar júz berdi?

Shıǵarmadan kosmonavtlar ómiri tuwralı nelerdi bilip aldıńız? Kosmonavtlar ushın qanday bilimler áhmiyetli?

Sizińshe, Bahadır hám Tamara óz wazıypaların tolıq orınlay ala ma?

Shıǵarma basında Bahadır hám Tamara Cefey shoq juldızına járdem beriw ushın atlangan edi. Shıǵarma waqıyaları dawamında olar Cefey juldızındaǵılarǵa járdem bere aldı ma?

Shıǵarma jazıw. Shıǵarma waqıyaların óz dóretiwshilik qıyalıńız benen rawajlandırıp, waqıyalarǵa juwmaq jasań. Sizińshe, bul shıǵarmadaǵı waqıyalar qalay tamamlanadı?

TEORIYALÍQ MAǒLÍWMAT: ILIMIY FANTASTIKA TUWRALÍ TÚSINIK

Ilimiy fantastika ataması XX ásirdin 30-50-jılları qalıplesti. Bunday janrdaǵı shıǵarmalar ilim hám texnikanıń jetiskenliklerin úgit-násiyatlawdı óz aldına maqset etip qoyadı. Bul shıǵarmalar erteklik-mifologiyalıq súwretlew usılınan ósip jetilisti. Bunday shıǵarmalarda kórkem haqıyqatlıqqa erisiw usılları házirgi ilimiy pikirlewdiń qarama-qarsılıqları menen tıǵız baylanıslı.

Sonıń menen birge ilimiy fantastikalıq janrda jazılǵan shıǵarmalarda súwretlengen waqıyalar házirgi ilimniń jetiskenliklerinen de alda júredi. Yaǵnıy kórkem sóz ustaları ózleriniń júyrik qıyalları arqalı keleshek ilim hám texnikanıń jetisiwi múmkin bolǵan múmkinshiliklerin shıǵarmalarına arqaw etip aladı. Qaraqalpaq ádebiyatında ilimiy fantastikalıq janrda jazılǵan S. Ismaylovtıń «Júrek galaktikası», A. Xalmuratovtıń «Jánnet baǵı» romanları belgili.

KÓRKEM SÚWRETLEW QURALLARÍ: GIPERBOLA HÁM LITOTA HAQQÍDA TÚSINIK

Giperbola – ulǵaytıp kórsetiw, bórttırıp súwretlew. Kórkem shıǵarmada anaw yaki mınaw nárselerdi, shárayatlardı, kórinislerdi, personajlardı, olardıń is-háreketlerin shennen tısqarı bórttırıp kórsetiw giperbola dep júritiledi. Giperbola folklorlıq shıǵarmalarda oǵada kóp qollanıladı. Mısalı, qaharmanlıq dástanlarda batırlar jawdıń kóp láshkerin bir ózi qırıp taslaydı, adam qanı dáryaday aǵadı h.t.b. Giperbola realistlik ádebiyatta da qollanıladı. Mısalı, I. Yusupovtıń «Seydan ǵarrınıń gewishi» gúrrińinde Seydan ǵarrınıń gewishi mın jamawı bar etip súwretlenedi, onda tawıqlar ǵurıq basıp, shójeleydi. Negizinde, olay bolıwı múmkin emes. Giperbola súwretlenip atırǵan zatqa yamasa obrazǵa oqıwshınıń dıqqatın ayırıqsha qaratıw ushın qollanıladı. Giperbola kórkem súwretlew qurallarınıń áhmiyetli bir túri bolıp sanaladı.

Litota – grekshe litotes – ápiwayılıq, kishilik. Litota súwretlep atırǵan zattı yamasa adamdı obrazlı etip kórsetiw ushın qollanıladı, ol giperbolaǵa (ulǵaytıwǵa) qarama-qarsı túsinik. Súwretlenip otırǵan zattı kútá kishireytip beredi. Mısalı, «Shappattay bala», «Taqıyaday awıl» (awıldın kishiligin kórsetiw ushın), «Bir tutam kún» (kúnniń kútá qısqaılıǵın kórsetiw ushın).

Bir qıldan názikdur qıpsha belleri,
Buwin-buwin, tarqanalı álleri,
Shekerden mazalı shiyrin tilleri,
Taza náwjawanlar qaraqalpaqtadı.

(A.Muwsaev)

Mısalda shayır qızdıń belin qıldan jıńishke etip hádden tıs kishireytip kórsetedi. Al, úshinshi qatarda qıpsha bel sulıw qızdıń sóylegen sózleri shekerden mazalı dep ulǵaytıp, asıra súwretleydi. Avtor litota menen giperbolanı bir waqıtta qollanıp, obrazdı túrlendirip jibergen.

MURATBAY NÍZANOV

(1951)

Bul temada:

- Povest mazmunı menen tanısıw;
- Povest ideyasın talqılaw.

AVTOR MENEN TANÍSÍW

Muratbay Nizanov 1951-jılı Kegeyli rayonında tuwılğan.

Ol dóretiwshilik jolın qosıq jazıwdan baslağan. Satira janrına ótiwine áskeriy xızmette júrgende ataqlı túrk jazıwshısı Áziz Nesinniń «Mushtketti» degen kitabınıń tosattan qolına túsip qalıwı ayırıqsha tásir etkenin shayır B. Seytaev penen sáwbetinde aytıp ótken.

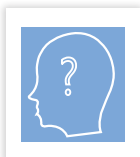
Ol ádebiyatımızda publicist, satirik, dramaturg, kinoscenarist, jazıwshı sıpatında keńnen belgili.

Jazıwshılıq shıǵarmaları: «Aqshagúl», «Dushpan», «Aqıret uyqısı», «Qaraqalpaqlar», «Eki qanxor», «Bir ananıń eki qızı» h.t.b.

Kino tarawındaǵı miynetleri: «Tanka», «Urı», «Kurort», «Qaysar», «Qorǵan», «Mehrigiya-márgiya»

SHÍĠARMANÍ OQÍWǵA TAYARLÍQ

Povest sıbawshı Beknazardıń ózge planetada basınan keshirgen qızıqlı waqıyalrı haqqında. Shıǵarmada ekologiyalıq, jámiyetlik-siyasiy, social-turmıslıq mashqalalar, búgingi kún adamları h.t.basqa máseleler fantastikalıq hám satiralıq usılda súwretlengen.

Qanday planetalardı bilesiz?
Basqa planetalarda ómir bar ekenligine isenesiz be?
Qanday fantastikalıq filmlerdi kórgensiz?

JAT JURTTAGÍ JETI KÚN

(povestten úzindi)

...Qápelimde, qannan-xabarsız turǵan alaman shuw etip, toyxanaǵa qaray juwırdı. Aylawda baratırǵan atlar da tım-tıraqay pıtırap ketti. Túyege minip turǵan bas tóreshi hámmeden burın túyeden sekirip qashtı. Qoshqar menen átkónshektegi jıynalǵan qurlar da kóz ashıp jumǵansha zımǵayıp boldı. Al, men hesh nársege túsınbey, ańırayıp turıp qalıppan. Adamlar tum-tusımnan dúgip ótip atır.

– Háy, neǵıp tursań, qashsań-o, – dedi bir waqıtta júzi tanıslaw birew shıǵanaǵımnan tartıp hám juwabımdı kútip turmastan qulaǵırǵa barıp qaldı. Qarasam, meniń menen jáne tórt adam-aq qalıptı. Usı waqıtları barıp, aq terek boyılı bálentlikke kelip qalǵan, úlken qızıl-ala sharǵa kózim tústi. Úlkenligi shama menen qara úyden bir yarım ese úlken bolsa kerek. Dawısı joq. Keyin bilsam, qızıl-ala bolıp turǵanı da shardıń reńi emes, ishinen shıǵıp turǵan jaqtılıq qusaydı.

- Tap mınaw Voronejǵa túsken shar, – dedi qasımdaǵı tórtewdıń birewi.
- Demek, gazetada oqıǵanlarımız ıras boldı-dá! Biz inanbay júsek...
- Qalay inanaşań, onı bóten gazetalarda ótirik dep shıqtı ǵoy, – dedim men.
- Íras-áy, házir sonday, birew olay dep jazsa, birew bılay dep jazadı. Qaysısına isenerińdi bilmeysen. Mine, endi biz isenemiz, kózimiz benen kórdik.
- Kórgenimizden heshqanday payda joq, – dedi ishimizden taǵı biri.
- Bunı húkimet aǵzalarınıń birewi kóriw kerek edi.
- Sonı aytaman ya? Baǵana direktor jıynalısqı ketpegende kórer edi.
- Súwretke túsirip alsań da bolıp tur-aw.
- Yaǵa, súwretten direktordıń sózi abıraylı.

Ne ushın qaharmannıń aytıwınsha, «shardı húkimet aǵzaları kórmese paydası joq»? Bul shardan adamlar nege qorqıp qashtı?

Bul waqıtları shar tolıq jerge qonıp boldı. Azıraqtan keyin onıń esigi ashılıp, izli-izinen boyları sobırayısqan eki adam sırtqa shıqtı. Olardıń kózleri, gazetada oqıǵanıımızday úshew eken. Jat adamlar shardan eki adım sırtqa shıqtı da, irkildi.

– Berman keliń, – dedi soń birewi biziń tilimizde. Biz ańırayıp, bir-birimizge qarastıq.

- Bul ózimizdiń adam ǵoy.
- Áne, endi basqa planetadan kelgen adam haqqındaǵı barlıq bórttırmey gáppler pash boldı. Qayda saǵan, jerden basqa jerde tirishilik joq. Hárqaysımız awzımızǵa túsken sózdi aytıp atırmız. Onıń artıq-kemin ólshestirip turatuǵın jaǵday bizde joq.

- Ananı qarań, biziń planetamızda úsh kózli adam bar ma?
- Úshinshisi kóz bolmasa kerek, basındaǵı shlemına oyıp islengen ayna emes pe?
- Demek, adamlar ushatuǵın shar da islep alǵan, kórdińiz be? Ele olar samolyot islewden de qaytpaydı. Sonnan keyin avariyanıń úlkenin aspanda kóre bereseń!

– Bári óz baydalımızǵa ketkenniń bálesi! Úyińdegi balańa bir kún tek deme, kóreyin sol seniń aytqanıńdı qılar ma eken?! «Shar soǵıp alǵan adamlar» taǵı da eki adım ilgeriledi.

– Háy, bermanıraq keliń, – dedi olardıń biri taǵı da. Bul iret olardıń tildi shalaraq biletuǵını sezilip qaldı.

- Ánekey, aytım ǵoy, basqa planetadan kelgen dep. Hátte tildi shala biledi.
- Házir hámme de tildi shala biledi.

«Házir hámme de tildi shala bileli». Bul gápi menen avtor ne aytpaqshi?

– Demek, tađi da bir planetada bizlerge qarağanda tómenirek rawajlangán adamlar bar boldı-aw...

– Tómen rawajlanganda bizlerge kele me?

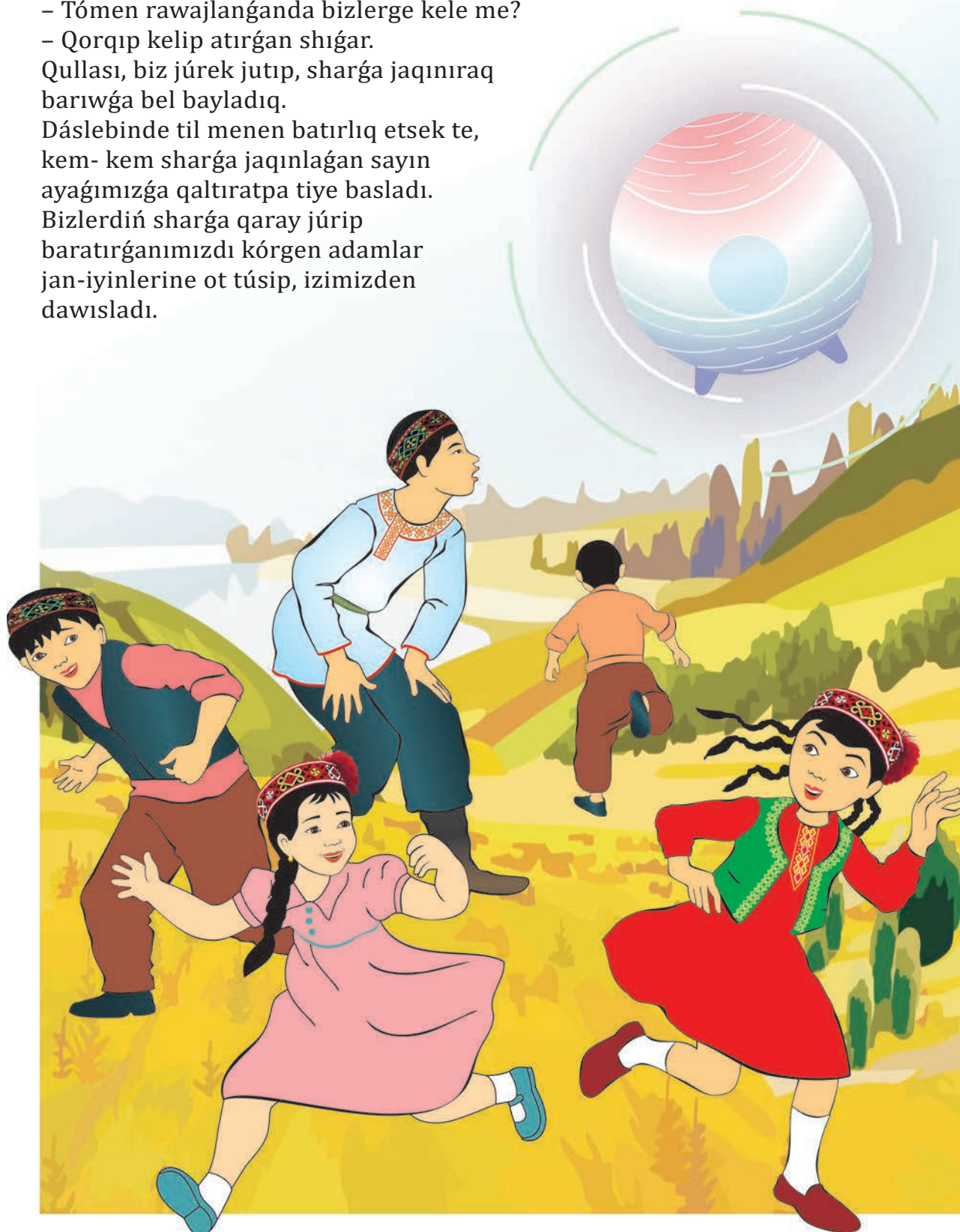
– Qorqıp kelip atırđan shıgar.

Qullası, biz júrek jutıp, shargá jaqınıraq barıwǵa bel bayladıq.

Dáslebinde til menen batırılıq etsek te,

kem- kem shargá jaqınlağan sayın ayađımızǵa qaltıratpa tiye basladı.

Bizlerdiń shargá qaray júrip baratırđanımızdı kórgen adamlar jan-iyinlerine ot túsip, izimizden dawısladı.

– Esawas bolmań, qaytıń keyinge! Alıp ketip qaladı. Lekin, endi kesh edi. Sharğa jaqınlağan sayın ayaqlarımız ózinen-ózi kóterilip, hawada qalqıp baratırǵanday boldı.

– Jatıń! – dep baqırdı ishimizden biri hám óziniń boyın keyin qaray taslap, jerge quladı. Izinshe basqaları da. Al, men qasımdaǵılarǵa qaraǵanda salmaǵım jeńilirek bolsa kerek, ózimdi toqtata almadım. Shar meni kem-kem pát penen tarta basladı. Hám bir máwritte ılaqtırǵan kesektey bolıp, shardıń ishine kirip kettim. Izimshe jańaǵı úsh kózli adamlar kirdi de, qapını japtı. Shardıń ishi qızıl-ala kóleńke boldı. Meniń kelip urılǵan jerim bılqıldaq orınlıq eken. Lekin, onnan hesh omırawımdı kótere almayman. Orınlıqqa kem-kem kómilip baratırǵandayman. Jelkemnen apawır tas tómen qaray basıp baratır. Bul turısta ornımnan túrgelip otırmaq túwe, barmaǵımdı kóteriwim múmkin emes. Úsh kózli adamnıń birewi mashınanı xodladı. Onnan samaldıń gúwıldisindey ǵana ses esitilip turdı. Kóz astımnan áste qarasam, shardıń ishi qır-dóğerek qoyılǵan otızlaǵan jumsaq otırǵıshlardan ibarat eken. Baǵanaǵı ashılıp-jabılǵan esiktiń qáyerde ekenligi bilinbey qaldı. Ortada stol taqıletli kishkene ǵana bir zat tur. Onıń tum- tusı mayda svetler menen búrkelgen, ashıq jeri joq. Svetlerdiń reńleri birin-biri tákirarlamaydı. Demek, hárqaysısı bir xızmet atqaratuǵın bolsa kerek. Shar áste-aqırın jerden kóterildi de, birden joqarı qaray zıńǵıp ketkendey boldı. Baǵanaǵı samaldıń gúwıldisindey ses te tım-tırıs bolıp, óshti. Men orınlıqqa burınǵıdan beter sińip kettim. Júregim tómen qarap suwırılıp tartıp baratır. Dóğerekke qarayman, heshnárse kórinbeydi. Pultta otırǵanlardıń aldında dápterdiń úlkenligindey ǵana ekran bar, onnan men túsinbeytuǵın qızıl-jasıl sızıqlar ótip tur. Úsh kózli adamlar ózlerinshe bir nársege maqullastı da, keyin meniń tilimde sóylewge kóshti.

– Magnit maydanın óshir, – dedi birewi qasındaǵı joldasına. Ol qarsı tárepke ótti de, álleqanday bir lampochkaǵa barmaǵın jaqınlattı. Usı waqıtları orınlıq meni ılaqtırıp jiberген sıyaqlı, tikke túrgelip otırdım. Úsh kózli adamlar maǵan «qorqpa» degendey jımıyıp qoydı. Kúni menen eseńkirep qalǵan men endi ózime kele basladım. Basqa planetalı adamlardıń meni óz yurtına alıp baratırǵanı attan anıq boldı. Usıǵan aqılım alısatuǵın halǵa kelgennen keyin, qol-ayaǵımda jan qalmaq qorqa basladım. Iyeklerim saqıldadı. Dizem dizeme urılıp, betimniń eki almalığı ot bolıp qızdı. Úsh kózlilerdiń biri ornınan turıp, maǵan qaray júrdi. Tula boyımdı kernegen qorqınısh kem-kem ulǵayıp, ózimnen-ózim kishireyip baratırǵanday boldım. Házir birden júregim jarılıp ketedi de, hámмесinen qutılaman. Sonısı da maqul. Jerdegiler de meniń qaytıp keliwimnen úmit etip otırmaǵan shıǵar. Kim biledi, bular ele jabayışılıq penen turmıs keshire me? Barǵan soń «eti táwir eken» dep góshimnen kábab pısrıp jese... Alla bárekella! Qudaydı sırtınan kóp jamanlaytuǵın edim, sonnan boldı ma eken?

Ne de bolsa, Arıslannıń torına taslanǵan qoyanday, házir dúnyada mennen ázzi bende joq... Biraq, óleǵoymaq ańsat emes eken. Qorqınıshlısın aytpaysań ba, atı óshkirdiń! Sonıń ushın, dárhal pikirden qayttım. «Men jasawım kerek, dedim tislenip, oyaqta bala-shaǵam bar, hayalım jas. Qala berdi, usı jasqa deyin ya deputat bolmadım, ya hámel gúrsisine otırıp kórmedim. Orden-medaldan da nawa joq. Jaqtı dúnyadan jurt qatarı payımdı almay kete beremen be? Ya-aq, jasayman!

Qaharmanniń oylarına itibar berıń. «usı jasqa deyin ya deputat bolmadım, ya hámel gúrsisine otırıp kórmedim. Orden-medaldan da nawa joq» *Qaharman tuwralı sizde qanday pikir payda boldı?*

Bálkim, oyaqta júregimdi, ókpemdi, bótekemdi, talağimdi, bawırımdı hám ayağimdi emletip qaytarman. Múmkin oyaqtağı vrachlar onsha kóp táme etpeytuğın shıǵar. Ulıwma, hesh nársе almaytuğın bolıp shıqsa, onda gúlala-gúl! Para almaytuğın da adamlar boladı deydi ǵo!...»

Ne ushın qaharman «júregimdi, ókpemdi, bótekemdi, talağimdi, bawırımdı hám ayağimdi emletip qaytarman» dep oylap atır? Nege onıń bunsha kóp jeri awıradı? «Para almaytuğın da adamlar boladı deydi ǵo! ... » Bul sózdi qalay túsindińiz?

Aramızda bir orınlıq qaldırıp, qasıma otırdı. Shaması, meni tolıq ózine kelip alsın degen bolsa itimal. Lekin, tağı da meni qorqınışlı oylar biylep aldı. Oyaqtan qayta almay qalsam she? Múmkin, meni operaciya qılıp, jerdegi adamlardıń ishki dúzilisin anıqlawdı maqset etip alıp kiyatırǵan shıǵar.

«Sen Jer degen úlken planetanıń qúdiretli wákiliseń! Bileseń be, seniń zamanlaslarıń qanday qúdiretli islerdi ámelge asırıp atır? Olardıń qúdireti pútkil bir teńizdi joq qılıp jiberiwge jetkende, sen álleqanday bir úsh kózli adamnan qorqıp otırsań. Artıqmashlıǵı onıń bir kózi me? Bunıń saǵan zárúrligi joq. Kóre bermeytuğın da nárseler boladı...»

Qalay oylaysız, teńizdi joq qılıw qúdiretli is pe? Bunıń menen avtor ne aytpaqshi?

Úsh kózlilerdiń ekinshisi de kelip meniń qasıma otırdı. Endi abaylasam, bunısı hayal bolsa kerek. Qasındaǵı qaraǵanda júzi sulıwıraq, dawısı da jińishke hám arqasında ókshesine tiyer-tiymes shashı bar eken.

— Biytanı adamdı uyqılatıw kerek, — dedi ol erkeğine.

— Házir ol báribir sóyley almaydı. Onın miyi qattı qorqıwdan toqtap qaldı. Uyqıdan keyin ózine keledi. Haqıyqatında da, solay bolıwı kerek, sinap kóriw ushın sıbırlanbaqshı bolıp edim, sestim shıqpadı. Úsh kózli erkek maǵan qaray alaqańın tuttı da, ústinen úpelekti ushırǵanday etip áste úpledi. Júzimdi bir salqın samal jelpip ótkendey boldı. Demde ózimdi júdá harǵın seze basladım. Taqımımınń astınan ekinshi bir orınlıq kóterilip shıǵıp, áste ayaq ushıma qaray sozıldı. Otırǵan orınlıǵımınń arqası keyin qaray jıǵılıp, qolaylı bir divan payda boldı. Sanawlı sekundlardan keyin men uyqılap ketippen.

Birinshi bolıp Jer túsime endi. Elde duw-duw gáp júrip atır eken, «aspannan náhán bir shar túsip, toyǵa barǵan adamlardıń birewin alıp ushıp ketipti». Bul awızshası. Sonıń arasinsha gazetalarda «Isen, isenbe, óziń bil» degen maqala shıǵıptı. Onda bılay jazılǵan: «Aprel ayınıń tórtinshi ekshembisinde Barlıqbay shopannıń toyına barǵan adamlar hayran qalarlıq waqıyanıń guwası boldı. Toy bolıp atırǵan otawdıń qasına úlkenligi qara úyden bir yarım ese úlken keletuğın shar kelip tústi. Onnan úsh kózli eki adam túsip, usı jerde qashıp ketpey qarap turǵan bes adamdı ózine shaqırdı. Olar sharǵa qaray az ǵana júrgennen keyin, ózinen-ózi salmaqsızlanıp, sharǵa qaray qańǵalap usha basladı. Biraq, bunıń jaman aqıbetke alıp baratuğının sezgen olar, jerge boyın taslap, seksewilge asıldı. Lekin, birewi oǵan úlgere almadı hám ilaqtırǵan kesektey bolıp, shardıń ishine kirip ketti. Birneshe minutlardan soń shar aspanǵa kóterilip, demde kózden ǵayıp boldı. Bunıń tańlanarlıǵı sonda, hawa keńisligin baqlawshı úskenerge heshqanday ushıwshı zat kórinbegен. Toydaǵı

hádiyseden de jergilikli húkimet basshılarınıń heshqaysısı xabarsız. Sonlıqtan, bul ájayıp waqıyaǵa iseniw- isenbew óz erkińizde».

Maqalanı barlıq gazetalar kóshirip basıp atır eken. Sonıń arasında bul waqıyaǵa shet el baspasózi de aralasıptı. Qaysı bir kapitalistlik mámlekettiń qardarı kóp gazetasında bılay jazıptı: «Mámleketten shıǵıp ketiwshiler sanı kún sayın óspekte. Jaqında Beknazar Qayratdin ulı degen ulama tuqımınan shıqqan adam, ózleriniń awqamlasları menen birge ushatuǵın sharǵa minip, musulman mámleketine ótip ketti. Bunı eldegi baspasóz wákilleri «ózge planetadan kelip alıp ketti» dep xalıqtı aldamaqta». Dushpanbısań degen-á! Radio-televideniye de hár túrli xabar. Qullası, qansha uyqılaǵan bolsam, hámme sin ózim haqqındaǵı boljawlardı oqıp hám tıńlaw menen ótkerdim.

Qaharman túsindegi waqıyalar mazmunı arqalı avtor ne aytpaqshı? Shet elli baspasózlerde maǵlıwmatlar qalay járiyalanǵan? Toydaǵı hádiyselerden húkimet basshılarınıń xabarsızlıǵına ne ushın qayta-qayta ishara etilip atır?

Men oyangannan keyin orınlıqlar óz-ózin buringı halǵa kele basladı. Oyanganımdı kórgen úsh kózli hayal qasıma keldi.

– Jaqsı jatıp turdıńız ba? – dedi ol jaǵımlı dawıs penen... Sonıń arasınsha erkegi de kelip meniń janıma otırdı.

– Bizge Jerdiń adamları burınnan tanıs, – dedi ol azıraq únsizlikten keyin.

– Jerge házirge deyin eki júzden aslam izertlewshi toparlar barıp qayttı. Biraq, biz jaqınǵa deyin sizlerdiń kózińizge kóringenimiz joq. Sóytip júrip, sizlerdiń tilinińizdi úyrendik. Házir men jerdegi otız millettiń tilin bilemen. Al, hayalım on segiz tilde erkin sóyley aladı. Úsh kózli adamnıń planetalar aralıǵına emin-erkin barıp-keliwge qúdireti jetiwine qaramastan maǵan asa miyirmanshılıq penen sóylewi, olardıń jaman niyette emesligin bildireyin dedi.

– Atıńız kim? – dedi úsh kózli adam taǵı da.

– Beknazar!... – Bul meniń ózge mashınaǵa mingeli shıqqan birinshi hawazım edi. Óz dawısımnan ózim qorqıp kettim. Al, úsh kózli adamlar ekewi birden quwanıp, bir-birine qaradı.

– Sen baxıtlı adamsań, – dedi soń meniń iynimnen qaǵıp. – Ózge planetaǵa jerdegilerdiń ishinde birinshilerden bolıp sapar etip baratırsań. Al, seni alıp barıw arqalı biz de úlken abırayǵa iye bolamız. Sebebi, biziń jaqtan jerge barıp kelip atırǵanlar kóp, lekin, oyaqtıń adamın miymanǵa alıp kiyatırǵan birinshi bizler bolamız. Meniń atım **Em**, hayalımın ismi Tixan boladı. Saatińa qarap kór, — dedi ol jáne maǵan qarap kúlip. Qarasam, saatımın sekund tili shır gúbelek aylanıp júrip tur. Al, minut tili buringı sekund tilindey hárekette, demde yarım saat, bir saat ótip atır.

– Kórdińız be? – dedi ol taǵı da kúlip. – Bizde waqt jiyiligi sizlerge qaraǵanda ádewir iri. Bizde tań atıp kún bataman degenshe sizler úsh tın uyqılap túrgelesiz. Minekey, bir kúndi siz jolda ótkerdińız. Men endi olarǵa az ǵana úyrenise basladım. Shar qondı. Esik ashıldı. Dáslep Em, keyninen hayalı Tixan shıǵıp, páste turǵanlarǵa quwanışlı qol bılǵastı. Bulardıń keliwin pútkil el bolıp kútip turǵan bolsa kerek, sırtaǵı alaman jer-kókke sıymaǵanday kóp edi. Olar meniń tóbem kóriniwden álleqanday tilde gúwlep baqırıstı. Júregim ústi-üstine dúrsildep ketti. Onıń üstine sırtaǵı hawa dım jeńil, anıǵıraǵı maǵan dem jetpey atırǵanday bolıp sezile basladı. Dárhál ózimdi keyin qaray urdım. Bardım da, pulttiń dus kelgen bir knopkasın bastım.

Bul arqali men shardı basqarıp, Jerge qashıp ketiwdi oylap úlgerip edim. Lekin, nátiyje men kútkendey bolmadı. Meniń knopka basıwımnan keyin shar jambılshaday onlağan tilikke bólinip, páske tóseldi de qaldı. Men biytanı planetada, millionlağan úsh kózli adamlardıń aldında qorqınısthan sárriyip qatıp qaldım. Endi baǵanaǵı jeńil hawa meni birotala tum-tusımnan qısa basladı. Dem jetpey atır. Entigip, turǵan jerime jatiwǵa qolaylastım. Usı waqıtları Em juwırıp kelip meni súyedi.

– Qorqpa, – dedi ol maǵan tásele berip. – Baǵana jolda kiyatırıp Jerden miyman alıp kiyatırǵanıımızdı xabarlaǵan edik. Bular seni kóriwge kelip tur. Saǵan zıyan bermeydi. Házir maǵan olardıń zıyanınan da beter hawa qájetligi qorqınıshlı edi. Bunı úsh kózli dos aytpay túsindi.

–Xalayıq! – dedi soń meni qoltıqlap turıp. – Mine, bul jerden kelgen adam. Lekin, házir ol sizlerge hesh nárese aytıp bere almaydı. Sebebi, biziń planetamızdıń hawasına ol ele úyrenise almay atır. Bizde hawa oǵırı jeńil hám taza. Jerden kelgen bul adamnıń ókpesi bunday taza hawanı qabıl etip kórmegen. Sonlıqtan, búgin oǵan dem beremiz hám ózimizdiń hawaǵa úyretemiz. Ushırasıwdı qálewshiler erteń azanda baspasóz sarayına jıynalsın. Em biziń tilde sóylegen edi, onı hayalı qarsıma-qarsı ózleriniń tiline awdarıp turdı. Waqıyanı túsingen alaman bir zamanda shawqımsız taradı da ketti.

Haldan tayıwǵa kelgen meni, Em hám hayalı qoltıǵımnan súyep shar tárizli bir jayǵa alıp kirdi. Usı jerde men birazdan keyin barıp ózime keldim. Em meniń ókpeمنىń talabın qanaatlandıırıw ushın hár qıylı rezinalardı kúydirip sasıtıp, ayrıqsha jaǵdaylarda ǵana qollanatuǵın birneshe túrli jaman iyisli gazlerdiń tetigin ashqan eken. Bul hawadan meniń pútkil denem ráhátlenip, ózimdi tap Jerdegidey seze basladım.

Qalay oylaysız, ne ushın Em qaharmannıń ókpesiniń talabın qanaatlandıırıw ushın hár qıylı rezinalardı kúydirip sasıtıp, ayrıqsha jaǵdaylarda ǵana qollanatuǵın birneshe túrli jaman iyisli gazlerdiń tetigin ashıwǵa májbúr boldı?

Jaydıń sırtqı pishini shar tárizli bolıp kóringen menen, ishi tórt múyeshli, qádimgi ózimizdiń úylerge usaydı eken. Ayırmashılıǵı — oǵan heshqanday tósek tóselmegen. Sonda da tabanımnıń astı bılqıldaq hám ol deneńe sonday jaǵımlı tiyedi. Jaydıń irgelerine qımbat bahalı mebeller de qoyılmaǵan. Sharǵa minip Jerge barǵan menen xojalıǵında kóz qızǵanday hesh nársesi joq eken. Diywalǵa mebel ornına Quyashtıń, Marstıń, Sholpannıń hám aljaspasam ózimizdiń Jerdiń súwretleri salınǵan. Olardıń arasında biz minip kelgen sharlar hám hár qıylı formadaǵı tarelkalar ushıp júr. Quyashtan birese qızǵılt, birese sarǵılt shańlar bólinip shıǵıp, ol keńislikke shıǵıp joq bolıp ketip atır. Men atın biletuǵın planetalardıń tórireginde basqa da mayda-mayda Jerler jaqınlap kelgendey boladı da, taǵı tuńǵıyıqqa sińip ketedi. Olardı kórip otırıp, bul kórinislerdiń toqtawsız ózgerip baratuǵına hayran qaldım. Bir esaptan qızǵandım hám ózimizdiń súwretshilerge ǵázebim keldi. «Uyqıdaǵı arıw», «Ólip baratırǵan Aral» taǵı-taǵı sonday óli súwretler menen bala- shaǵa asıraǵansha usınday qıymıldap turatuǵın súwret salmaysań ba?

Qalay oylaysız, qaharman kórip turǵan nárese ne edi?

– Bular súwret emes, – dedi Em meniń qattı tańlanıp otırǵanımdı sezıp. – Bul birneshe million ese kishireytilip alınıp turǵan álemniń telesúwreti. Ana ushıp júrgen sharlar menen tarelkalardı bolsa, salıstırmalı túrde birneshe milliard esege úlkeytip alıp berip tur. Sebebi, buyaqtan onıń jay-jaǵdayın kórip hám basqarıp otırıw kerek. Kórip otırsız ba, izertlewshiler ne degen kóp! Biraq házirshe siziń Jerińizden basqa aqıllı insanlar jasaytuǵın planetanı ushırata almay atırmız. Lekin, bolıwı kerek. Sebebi, usı sheksiz álemde siz benen bizden basqa tirishilik joq dep oylaw qáteshilik boladı. Men otırǵan orınlıq baǵanaǵı shardıń ishindegi orınlıqqa qaraǵanda biraz keńlew, lekin, tósegi sál qattıraq eken. Onıń esesine qol salıp otıratuǵın eki súyenshiginiń basında saat tárizli eki úskene ornatılǵan. Úy iyeleriniń aytıp beriwinshе, bul úskeneler orınlıqta otırǵan adamnıń awırlıǵı, boyınıń uzınlıǵı, júreginiń pulsi, qan basımı, ókpesiniń kislorod qabıllaw uqıplılıǵı, ishteyi, qansha awqatqa toyıp, qansha suwsınǵa shóli qanatuǵınlıǵın dál kórsetip beredi eken. Biraq, Em men ushın rezina sasıtıp, gaz tútikshelerin ashpastan aldın bul úskenelerdi óshiripti. Sebebi, ol orınlıqqa otırǵan adamnıń jaǵdayına bola jaydıń ishindegi hawa basımınıń hám tazalıǵın babına túsirip turatuǵın qusaydı. Al, babına túsken hawa biziń ókpemizge bolmaydı. Sonıń ushın, bul qaǵıydanı buzdıq. Biraq, onıń esesine meniń ózimdi seziwim jaqsı. Tek ǵana kóshelerdegi awır júk tiyeytuǵın mashinalardıń shala janǵan mayınıń iyisi kemislik etkendeı sezilip tur. Lekin, oǵan shıdawǵa boladı. Al, bizdi alıp kelgen erli-zayıplılar bolsa, men ráhátlenip dem alǵan hawada yarım minutta shıdap tura almadı. Dárhal baslarına jan-jaǵında tútiksheleri bar bir nárselerdi kiyip aldı.

Em diywaldaǵı álleqanday bir knopkanı bastı. Ayaǵımnıń tusına jasawlı stoldıń kóterilip kiyatırǵanın sezdim. Stol menen birge jáne eki orınlıq kóterilip shıqtı. Bunısı maǵan tań emes edi. Tórt-bes jıllıqta Nókiste de bir taypaq bastıń sonday stol soqtırǵanın esitkenmen. Adamlardıń aytıwına qaraǵanda, zamannıń baǵıtınan seskenip, stoldı poldıń astında qaldırıp, shegelep taslaǵan qusaydı. Stoldıń üstinde onsha kóp taǵamlar joq eken. Ishimlik suwsın, duzlangan kapusta, úsh múyeshli shórekler hám túr- túsi bizlerdege onsha usamaytuǵın jemisler bar edi. Erli-zayıplılar stol menen birge kóterilip shıqqan eki orınlıqqa otırdı. Kóz astımnan olardıń kiyimlerine urlanıp qarayman. Biraq, ol kiyimler qalay tigilgen, júyi qayda, erkegi menen hayalınıń kiyiminde ózgeris bar ma – bunı tolıq ayırıp alıwǵa aqılım alıspadı. Hayal menen erkektiń kiyimin ayırıp tanıw bizde de ańsat emes, degen menen mınalardiki dım oǵırı eken, bilmeyseń.

– Awqatqa márhamat, – dedi úy iyeleri. — Usı biziń úyimiz boladı. Xojalıqta házirshe ekewǵanamız. Balalar «Jıldızlı álem» institutında oqıp atır.

Awqatqa kózim túsken waqıtta ózimniń oǵırı ash ekenligimdi sezdim. Sebebi, Jerden kóterilip shıqqalı berli biziń waqıt boyınsha eki kún, eki tún waqıt bolǵan edi. Sonıń bir tüninde ǵana uyqılaǵanman, lekin, awqat jegenim joq. Endi awqattan jep hállenip hám bir tańnıń uyqısın pútinlep almasam, jat jurtta manawsırıp júrip, kúlki bolıwım múmkin. «Adam ashlıqqa biraz künge deyin shıdaydı, biraq shólge shıday almaydı» degendi úybette júrgende kóp esitetuǵın edim dá, biraq, basıma túspegen edi. Endi mine, sonı aytıp ketkenlerdiń kúni meniń aldım kelip otır. «Ógizge tuwǵan kún baspaqqa tuwmay qoymaydı eken». Aldımda turǵan bir stakan suwdı kórip, tańlayım ábden kewip sala berdi. Oǵan qalay bolsa solay qol sozǵanımdı bilmey qaldım. Lekin, stakanǵa qolım tiyiwi sol eken, tula boyım juw ete qaldı. Bunday muzkesek ishimlikti ómirim tuwıp kórmegenmen. Bunnan Arqa muz okeanınıń muzı jıllıraq shıǵar. Qolımdı dárhal tartıp alaǵoydım.

– Keshirersiz, men bunday suwıq ishimlikti ishe almayman.

— Nege? — dep soradı Tixan.

— Anginam bar.

Úy iyeleri meniń ne aytqanıma tusinbedi.

— Tamağım awıradı, — dedim qolım menen kórsetip. — Keyin hesh náirse ótpey qaladı.

— Onda mına awqattan jeń, ol onsha suwıq emes.

Meniń aldima tuwralğan ashshı kapustanı ısırıp qoydı.

Iyisi birden murnıńa uradı. Bizdegi Korec kapustalarınıń dál ózi. Ishine shımshıq sıyaqlı bir qustıń góshi salınğan. Men tağı da awqatqa qol sozbadım.

— Nege jemeysiz? — dedi Em tınıshsızlanıp.

— Burış sińdirilgen kapustanı jey almayman, júregim awıradı. Qala berdi, bawır menen bótekeniń de mazası joq. Isheklerim de awıradı, kalit bolğan. Erli-zayıplılar bir-birine qarasıp hayran boldı. Meniń oyımsha, olar da ash bolğan, biraq, men jemegen soń qolı barmas edi.

— Sizlerde doktor joq pa? — dedim men qısınıp. Sebebi, bir basıma sonsha keseldiń atın aytıp siltawlatıwım dım qolaysız edi. Ilaj ne, bul keselliktiń kóbisi balalıqtan joldas.

Olar meniń doktor degen sózime túsınbedi. Shar-korablde kiyatırıp, «otız millettiń tilin bilemen» dep maqtanğan Em, endi meniń aldımda qolaysızlana basladı.

— Doktor degen bul — táwip, — dep túsindiriwge háreket ettim. — Yağniy, mendey awırğan adamlardı emleydi.

— Há-á, — dep olar túsingenine quwanısıp kúlisti.

— Táwipler bizde bunnan bir-eki júz jıllıqlar aldın bolğan. Biraq, keyin ala awırıwshılıq pútkilley saplastırılıp bolınıwına baylanıslı, olar jumıssız qalğan. Bul kásipti bizde házir heshkim úrdis etpeydi. Tek mámleket tárepinen tayarlap shıǵarılatuǵın bir-eki táwipler ǵana bar. Olar da házir «máńgilik ómir» ústinde ilimiy isler menen shuǵıllanıp atır. Siz onda házir uyqılap dem alıń, oyanaman degenshe biz sol táwiplerdiń birewin shaqırtamız.

Bul dialoglar arqalı avtordıń aytajaq oyı ne dep oylaysız?

Men otırğan orınlıqtıń artında dóńgelek divan bar eken. Onıń bas-ayaǵı birdey. Dus kelgen tárepke qaray jata bereseń. Tağı bir ózgesheligi — divanǵa basıń tiydi boldı, sanawlı sekundlardan keyin tas bolıp uyqılaysań da qalasań. Qansha uyqılaganımda esimde joq, kózimdi ashсам, qasımda qızıl xalat kiygen doktor tur eken. Bizniń doktorlarımız aq xalat kiyer edi, demek, bular hámme kesellikti qan arqalı emlegen hám ózleriniń xalatına qannıń reńin bergen dep oyladım. Doktor meni burıńǵı orınlıǵıma otırǵızıp, tikenek sıyaqlı apparat penen kóre basladı.

— Onday qáwipli kesel joq, — dedi soń. — Tek júregi, ókpesi, bawırı, bótekesi hám talaǵı azmaz zaqımlanğan. Sonnan keyin ayaqlarında da azıraq sarsıq bar. Jaqsılap jabıq vannaǵa salıp juwındırsańız, anadan qaytadan tuwılǵanday boladı.

Em meni ekinshi bir bólmege baslap kirdi. Ózim sıyǵanday káritaǵa jatqardı da, ústin aynalı kabina menen japtı. Soń ayaq ush bettegi tútiksheden qan jılım suw aǵa basladı. Ol joqarı kabinaǵa barıp tiygenshe toldı. «Bul meni mantıqtırıp óltirmekshi boldı-aw, — degen sumlıq dárhal miyime sap ete qaldı. — Awqat penen záhárlemekshi bolǵanda men jemey durıs islegen ekenmen. Lekin, qashıp qayaqqa bara alaman? »

Waqit ótip atır. Biraq, men ele mantıgıp ólmeymen. Sirá, suwdıń barı-joğı bilinbeydi. Bir waqıtları suw meniń pútkil denemdi zırlap aylanıp aǵa basladı. Etlerimnen bir nárseler bólinip shıǵıp atırǵanday. Tula boyım jımbırlap atır. Shama menen bir saatlardan keyin meni vannadan shıǵarıp aldı. Vannadaǵı suwdı Em basqa bir kauchuk ıdısqı quydı da, ústinen bir stakan bólek alıp, awzın bastırdı.

— Suwın tógıp keleyin, — dedim kúni menen kókiregim qarańǵıǵa ketip qalǵanınan qısınıp. Úy iyesi kúlip, basın shayqadı.

— Bunı tógiwge bolmaydı, — dedi ol. — Suwda birneshe túrli uwlı zatlar bar. Ol tógilgen jerdegi shóp-shardı quwratıp jiberedi.

— Meni sonday dári menen juwındırdıńızlar ma?

— Yaq, bul zatlar siziń deneńizden juwılıp shıqtı.

«Suwda birneshe túrli uwlı zatlar bar» Qalay oylaysız, suwdaǵı uwlı zatlar qaharmannıń denesinde qalay payda bolǵan? Avtor bul qatarlarda qanday mashqalanı kótergen?

Awqatlanatuǵın bólmegе kelgenimde baǵanaǵı kúygen rezina hám hár túrli jaman gaz iyislerinen iz de qalmaǵan edi. Al, meniń dem alısım sonday jeńil, tamaǵımdı jutındırmay turatuǵın anginadan nársе joq, óneshim húwildep tur. Júregimniń qay jerde soǵıp turǵanın bilmeymen. Bótekem awırǵalı belimnen qolım ketpeytuǵın edi, házir ol da sezilmeydi. Kúni-túni janıp turatuǵın awzımniń ishi menen tabanı́m búgin sap-salqın. Bir sóz benen aytqanda, anadan qayta tuwılǵandayman. Quwanış ústinde baǵanaǵı muzday ishimlikti qolıma aldım. Onnan bir urtlaǵanımdı bilemen, júzim jımbırlap baratırǵanday boldı. Betime qolımdı aparǵanımdı bilmey qalǵan bolsam kerek:

— Qorqpań, bul sonday suwsın, — dedi Em, ol tek shól qandırıp qoymaydı, júzińdi jumsartadı, jasartadı. Buniń bir stakanın ishseńiz, sizlerdiń ólshemińiz boyınsha eki kún, eki tın shóllemey júresiz.

Awqatlanıp bolǵannan keyin maǵan sırtta telekompaniyadan adamlar kelip turǵanın xabarladı. Mennen intervyu almaqshı eken. Ózimniń onday úlken hádiyselerdiń qatnasıwshısı bolıp kórmegenimdi aytpaqshı bolıp turdım da, taǵı Jerdiń ar-namısı ushın sır bermedim. Gúrrińlesiw xabarshı menen ekewmizdiń aramızda jekpe- jek boldı. Álbette, xabarshı meniń tilimdi túsınbeydi goy, biraq, Em álleqashan biziń tildi avtomat túrde óz tiline awdarıp beretuǵın apparat islep shıqqan eken. Onı usı búgin birinshi ret iske qosıp, ózi kamera ornatqan texnikler menen birge sırtqa shıǵıp turdı.

— Saparıńız oń bolsın! — dedi xabarshı birinshi bolıp.

— Raxmet! — dedim men.

— Aytıńshı, biziń planetamız sizde qanday tásir qaldırdı?

— Házirshe tásir qaldırıp úlgergen joq.

— Planetamızdı aralap kóriw niyetińiz bar ma?

— Bar... Keterge taman.

— Ondaǵı maqsetińiz ne?

— Paxtanı usı jaqqa kóshirsek pe degen oyımız bar. Bizde almaslap egiw ele anıq turmısqa aspay atır. Eger jarı paxtanı usıyaqqa eksek, oyaqqa jońıshqa egiwge boladı.

— Paxta degeniniz ósimlik bolsa kerek?

— Durıs boljadıńız, ósimlik.

— Onı egiwden biz ne utamız?

— Kóp nársе utasız! Onnan kiyim-kenshekler alınadı, sabın, gúnjara, tağı-tağı kóp nárseler... Qala berdi, óñiriñiz orden-medallarğa toladı.

Qaharmannıñ paxta tuwralı pikirlerinen ne túsindiñiz?
Paxta tuwralı nelerdi bilesiz?

Xabarshı onsha tusinbegendey túr bildirdi. Sonda barıp men onı ózimizdiñ televidenie menen aljastıra baslağanımdı sezdim. Bolmasa, endigi sózimde «buyaqtan ele kóp tıñ jerler ašamız, Ámiwdáryanıñ qalğan aqaba suwların sol tıñ jerlerge qaray buramız» demekshi bolıp tur edim. Abırayım bar eken!

— Bizin planetamız haqqında burın biler me ediñiz? — dedi xabarshı. «Bilmeymen» dew ar kórindi.

— Álbette! — dedim isenimli túrde. — Buyaqqa keliw niyetim de birneshe jıllardan beri bar edi. Lekin, qol tiymedi. Ótken jılı gúzde bir keleyin dep atırғанımda, mákememizdi bir ay paxtağa jawıp jiberdi. Qısta suwıqtan shıǵa almadım.

— Bul ret qalay keldiñiz?

— Em óziniñ hayalı menen qıdırıp bargan edi, tayın kólik penen kele berdim.

— Biziñ planetağa keliwdi oylaǵandaǵı maqsetiñiz ne? Umitpasam, bul sorawdı aldın ala bergen qusap edi, lekin, sır bergim kelmedi.

— Siziñ planetañızdan dushshı suw áketpekshimen, — dedim biypárwa ǵana. — Ornına qálegenıñızshe kebir topıraq beremiz.

— Sizler bette suw qáhát pe? Kórindiñiz be, xabarshılar oylamaǵan jerden iledi.

— Biz bir qızıqlı tájiriye ótkerdik, — dedim men ózimdi mámleketlik juwapkerliktegi adamday tutıp. — Jer júzilik okeanğa tutaspaytuǵın kishkene bir teñizimiz bar edi. Onıñ jaylasqan ornı bizge qolaysız sezile basladı. Tájiriye ushın usı teñizdi kóshirip, ornına paxta yamasa salı ekpekshi boldıq. Onı onlaǵan jıldıñ ishinde órge qaray mayda-mayda teñizsheler etip tasıp aldıq. Endi qarasaq, onıñ ornında suw turmasa bolmaydı eken. Órdegi teñizshelerdi de buzǵımız kelmey tur.

— Tábiyat penen óytip házillesiwge bola ma?

— Házillesiw degen ne? Biz onı álleqashan baǵındırıp qoyıppız.

Qalay oylaysız, qaharman qaysı teñiz tuwralı aytip atır?
Onıñ xabarshıǵa berip atırған juwapları durıs pa?

— Sizge aqırǵı soraw, Jerdegi kún-kóris qalay, rawajlanıw ortasha ma yamasa tez be?

— Bizde ortasha degen gáp joq, házir tezleniw degen pát penen jasap atırmız. Soñǵı jigirma jıldıñ ishinde Daniyadan, Amerikadan, Vetnamnan ozıp kettik.

— Bular Jer sıyaqlı planetalar ma? — dedi xabarshı. Ózimniñ tağı da «gójeni tógip alǵanımdı» sezdim. Biraq, xabarshınıñ Daniyanı da, Amerikanı da, Vetnamdı da bilmeytuǵını janıma ara kirdi. Men olardıñ bóten planetalar ekenine sirá da tañlanbaǵanday túr bildirip, únsiz maqulladım da qoydım.

— Bizde ajratılğan waqıt tamamlana keldi, — dedi xabarshı saatına qarap.

— Sóziñizdiñ aqırında planetamız xalqına ne aytasız?

— Ne aytıwım múmkin? — dedim azmaz oylanǵan bolıp.

— Qıdırıp barıñ. Qatnasıqtı bekkemleyik. Barıspasaq- kelispesek — jat bolamız.

**Gójeni
tógiw-
sırın aldırıw**

— Raxmet, sizge tabislar tileymiz. Intervyu tamamlangan waqtında óзимizdiń ólshem menen úsh kún, úsh tún waqıt ótken edi. Al, meniń ele bir tańlıq uyqım kemis.

— Endi baspasóz xızmetkerleriniń sarayına barıwımız kerek, — dedi Em xabarshılardı shıǵarıp salıp kelip.

— Sizdi ol jerde kóp mıńlaǵan adamlar kútip otır.

Biz «Chayka» usaǵan ústi ashıq jeńil mashınaǵa otırıp, aytqan tamangá qaray jónep kettik.

Em turatuǵın úy qalanıń ádewir sırtında bolsa kerek. Bizler mashınada jol tanabın quwırıp, zımırıp baratırımız. Bunday tezlikte júretuǵın mashınanı burın kórgen de, esitken de emespen. Shama menen samolyottıń ushar aldındaǵı juwırǵanına qaraǵanda eki yamasa úsh ese tezlik penen baratırǵan bolıwı itimal dedim ózimshe. Tezlikten, qala kórinisin abaylap qalıw qıyın edi. Lekin, kózim ilgen nárseni múlt jibermedim. Qıyalıma, búyerdegi jaylar da óзимizdiń Tórtkúl joldıń boyındaǵı birgelki, bes qabatlı imaratlar qusaǵan. Biraq, aynalarınıń birazı úsh múyesh, birazı dóńgelek formada. Terekleri jaydıń boyı menen birdey hám bárinıń ushın tegislep qırqıp qoyǵan sıyaqlı bolıp kórinedi. ...Biraz nárselerdi mashınanıń tezligi joqarı bolǵanlıqtan, kórip úlgere almadım. Biz ayılǵan sarayǵa kelip tústik. Saray ishi tolǵan úsh kózli adamlar. Esikten kirip keliwden olar dım úndemesten úsh márte orınlarınan túrgelip otırdı. Bunısı – bizge kórsetip atırǵan húrmeti bolsa kerek. Saray júdá úlken edi. Anıǵıraǵı, ol bizdegi «Spartak» stadionınıń úlkenligine barabar.

Ayırması — stadionnıń tóbesi ashıq, bunıń ústi bastırılǵan hám dóńgelek-dóńgelek aynaları bar.

Em ekewmiz joqarıǵa qoyılǵan stolǵa shıǵıp otırdıq. Bir tańlanarlıq jeri, stolǵa mikrofon qoyılmaǵan edi. Bul turısında way-way salıp baqırǵanıńda da arǵı bastaǵılardıń esitiwi múmkin emes. Keyin bilsen, saraydıń diywalları qálegen orınnan sestı tartıp alıp hám kúsheytip beriwge ılayıqlanǵan eken. Bunday saray bizdegi radiotexnikanıń «pirin arqasına tańǵan» Yaponiyada da bolmasa kerek. Saraydagılardıń baǵana qol shappatlamay, otırıp-túrgelgeniniń mánisi bar eken.

Em óziniń dilmashlıq etiwshi kishkene apparatın aldına qoydı da, sóz basladı. Ol meniń tilimde sóyledi, al, apparat onı úsh kózlilerdiń tiline awdarıp berip turdı.

— Biziń planetamızdan basqa Jer dep atalatuǵın planetada da tirishilik bar ekenligin, olarda aqıl-oyı rawajlanǵan adamlar jasaytuǵının birneshe jıllardan berli bilesiz, — dedi Em. — Usı jıllar ishinde Jerge eki júzden aslam izertlewshi toparlar barıp qayttı. Bul izertlewshilerdiń kópshiligi házir arañızda otırıptı. Degen menen, Jer haqqında tolıq maǵlıwmat jıynaw, rásmiy túrde meniń payıma tiygen edi. Men qolımnan kelgeninshe maǵlıwmatlar toplaǵan boldım, házir onı sizlerge oqıp bermekshimen.

— Jer sopaqlaw, domalaq halatta bolıp, onıń beti mudamı hár qıylı shańǵıtlar menen, ashshı tútinler menen qaplanıp turadı. Sonlıqtan onı júdá uzaq aralıqtan kóriw qıyın. Onda minekey, aldınıńda otırǵanday, eki kózli adamlar tirishilik etedi.

Olardıń boyı sál kelterek hám kóziniń birewi kemis demeseń, basqa músheleri aytarlıqtay parıq qılmaydı. Jerde jasawshı xalıqlar bizdegidey hámmesi jıynalıp bir mámleket emes, olar qır dógeregi suw menen qorshalǵan az ǵana qurǵaqshılıqqa qıytaq-qıytaq etip bólip alǵan. Bul qıytaqlardı olar ózleriniń «ásker» dep atalıwshı toparları menen suwıq qural-jaraqlar arqalı qorǵap turadı. Adamları mudamı bir-

birine ótip ketip, tóbeles boladı. Olarda, sonday-aq, bizdegidey ushatuǵın shar hám tarelkalar emes, al súyir qanatlı temir quslar bolıp, olar adamlardı mingizip jerden az ǵana biyiklikte qıdırtıp júredi. Geyde bul súyir qanatlı temir quslar Jerge jarılatuǵın bir nárselerdi ılaqtıradı...

Adam qalay shıdayın dese de ózin tuta almaydı eken. Emniń Jer haqqındaǵı ashshı gápleri jeti júyremnen ótip ketti. Bilemen, ol bizdegi emes, Izrayildaǵı ma, ya Awǵanstandaǵı ma urıstı kórgen. Lekin, bular ushın onıń parqı joq. Jerdiń atı Jer-dá! Al, onıń házirgi birden-bir wákili — qarsı aldında otırǵan men bolaman. Meni Jer namısı qısa basladı. Ishimnen Emniń aytqanların juwıp-shayıp jiberetuǵın dáliller izley basladım.

— Jerde jasawshı adamlar oǵırı ójet boladı, — dep dawamladı Em, — olar tábiyattıń biraz nızamlılıqların ózgerterdi. Usınıń sebebinen adamlardıń kletkasında hár qıylı uwlı zatlar orın alıp, olardı túrli keselliklerge shatıp turadı. Minekey, bir mısál, meniń qasımında otırǵan Jerdiń húrmetli wákili Beknazardı keshe jabıq vannaǵa salıp juwındırǵanımızda, onıń denesinen jeti-segiz túrli ashshı elementler bólinip shıqtı. Bulardı biziń qırq jıllıq teregimizdiń túbine aparıp tókkenimizde, eki saat ishinde quwratadı.

Qalay oylaysız, bunday maǵlıwmatlardı avtor shıǵarmaǵa ne maqsette kirgizgen? Bul jerde Jer planetasındaǵı qanday mashqala tuwralı sóz bolıp atır?

Biraq, usı jaǵınan qaraǵanda, Jerde jasawshı adamlar oǵırı bekkem bolıp tabıladı. Bularda bizlerdegidey dawıssız júretuǵın texnikalar ornına shawqımlı, may jaǵatuǵın mashinalar, poezdlar qollanıladı. Jer ústin mudamı qoyıw dumanlı tútin qaplap turatuǵını da mine, sonlıqtan. Qullası, Jer biziń ushın ele mıńnan bir sırı ashılmaǵan planeta. Joqarıda keltirip ótken dálillerim de qatıp qalǵan nárese emes, olar meniń boljawlarım. Jaqsısı, endi sózdi usı planetalı miymanımız Beknazarǵa bersek...

Men bunday úlken saraylarda burın sóylep kórmegenlikten, biraz albrayayın dedim. Lekin, sóylemewge haqım joq edi. Hámme meniń awzıma qarap otır. Jáne, Emniń aytqan ashshı haqıyqatlarına isenimli dáliller tawıp, Jerdiń abırayayın kóteriwiwim kerek.

— Dostımız Em biziń Jerimiz haqqında kóp maǵlıwmatlar toplaǵan, — dedim men hár sózimdi salmaqlap sóylep.

— Olardıń birazı haqıyqatlıqqa jaqın keledi, al, birazınıń sebeplerin men sizlerge túsindirmekshimen.

Sizińshe, qaharman maǵlıwmatlardı durıs berip atır ma? Ol ne ushın bulay juwap berip atır dep oylaysız?

Jerdiń betin mudamı qoyıw dumanlı tútin qaplap turatuǵını iras, biraq onı biz ózimiz, zárúr bolǵanı ushın qoldan islep qoyıppız. Sebebi, Quyashtan shıqqan ótkir nurlar, biziń jerimizge tik túsedi. Bul Jerdegi tirishilik ushın oǵada qáwipli. Sonlıqtan, biz úzliksiz túrde qoyıw tútin shıǵarıp turatuǵın zavod, fabrikalardı, mashina hám traktorlardı oylap taptıq. Al, Jerdi qıytaqlap bólip qoyǵanımızdıń da usınday liykini bar. Burın bizde de Jer júzi birigip, bir mámleket bolǵan. Biraq, biziń Jerimiz oǵada úlken ǵoy, sonıń ushın onı bir jerden basqarıw qıyın bolıp, onı keyninen hárkimge bólip-bólip bergен. Biz bir-birimiz benen oǵada tatıw jasaymız.

Dostımız Em meni keshirersiz, «qıytaqlardı bir-birinen ásker menen qorǵap turadı, olar geyde bir-birine ótip ketip, tóbeles boladı» degendi shamalap alǵan bolsa kerek. Biraq, bunısı qátelik emes. Sebebi, Jer sizler ushın ele mıń da bir sırası ashılmaǵan sırlı planeta. Onı sizler túwe ózlerimiz de izertlep bola almay atırmız. Al, shınında biz bir-birimizden heshqanday gúdiksiz jasaymız. Jańaǵı tóbelesip júrgenler, olar sportshılar. Jortaǵa «urıs-urıs» oynap, dene shınıqtıradı. Súyir qanatlı temir quslarǵa minip júretuǵınıımız da ıras. Onı samolyot dep ataymız. Yaǵnıy, ózi ushadı degen sóz.

Al, Jerge qaray jarılatuǵın bir nárselerdi ılaqtıratuǵınıń sebebi, ayırım tawtaslardı sóytıp buzıp tegislemesek bolmaydı. Sebebi, xalıq bizde tınbay ósip atır. Sonıń ushın olarǵa kóp etip turaq jaylar salıp beriwimiz kerek. Al, jay salıw ushın ornın jańaǵıday etip tegisleybiz. Keshe men sizlerdiń jabıq vannańızǵa tústim. Jańaǵı Em aytqanday, denemnen jeti-segiz túrli uwlı elementler bólinip shıqtı. Bular biraq, maǵan kerek. Sebebi, dushshı etke hár nársese ósh boladı. Ulıwma, men sizlerdiń planetańızǵa qıdırıp kelgenimnen oǵada quwanışlıman hám sizlerdi de biziń jaqqa qıdırıp barıwǵa mirát etemen.

— Endi náwbet sorawlarǵa, — dep xabarladı Em.

Men Jer haqqında bul quraqım dálil tawıp aytqanıma quwanıp, márdana otırdım. Ortadan bir hayal tikeydi.

— Húrmetli Jerden kelgen adam, — dedi ol. — Men siziń Jerińizde birneshe márte bolǵanman. Biraq, adamlarǵa kórinbeytuǵın kiyimde bardım. Sonda shıńır dóngelekli ústinde uzın morısı bar bir nársese kórgenmen. Onnan ot shıǵıp atıladı eken. Bunı ne maqsette qollanasız?

Bildim, ol tankti aytıp otır. Biziń mámlekette tankten ot shıǵarıp atıp atırǵan jer bar ma? «Bul bóten mámlekette» dep aytpaqshı bolıp turdım da, taǵı men usı búgin pútkil Jer ushın juwapker ekenligimdi esledim.

— Durıs, siz tankti kórgensiz, — dedim kúle shıray berip.

— Bul oǵada zıyansız mashina. Jerdegiler onı shımshıq awlaw ushın oylap tapqan edi.

Hayal qanaatlanǵan túr bildirip, ornına otırdı.

— Men sizlerdiń bir teńizińizdi kórgenmen, — dedi aldınǵı qatarlardan bir jigit tikeyip. — Biraq, janaǵı hayal aytqanday, jerdegilerge kórinbeytuǵın kiyimde barǵan edim. Sonda teńiz betinde ólip atırǵan balıqlardı kórdim. Bunı qanday jaǵday desek boladı?

Zańǵardıń balası Araldı kórgen eken-dá!

— Siziń planetańızda da balıqlar bar ma? — dep soradım men onıń ózinen.

— Bar, — dedi ol.

— Sol balıqlarńız qáytıp uyqılaydı?

— Suwdıń astına túsip shóppliktiń arasında uyqılaydı.

— Ánekey, hár planetanıń balıǵınıń tirishiligi hár túrli. Bizlerdegi balıqlar suwdıń üstine shıǵıp qarnın tańqıyıp uyqılaydı.

— Húrmetli Jerden kelgen adam, — dedi artqı orınlıqlardan egedelew birew tikeyip.

— Biziń adamlarımız bir-biri menen oǵada tatıw jasaydı degen edińiz?

Jaqında men siziń Jerińizge qar kiyiminde barǵan edim, adamlarńız meni quwıp uslamaqshı boldı.

— Sizdi televizordan kórgenmen, — dedim oǵan. — Sol saparı nege qashtıńız? Ol adamlar sizdi pútkil jer júzine tanıstırmaqshı edi. Onnan qorqıwdıń keregi joq. Mine, men sizlerdiń planetańızda jalǵız ózim-aq qonaq bolıp otırman ǵoy...

Saraydağilar meniñ tayar juwaplarımnan qanaatlanıp atırğanı jüzlerinen bilinip turdı. Men qalayınsha bunday sóylemshek bolıp kettim, ózim de hayranman. Waqtı-waqtı meniñ dálillerimnen Em gúmanlanbadı ma eken dep urlanıp qarayman, yaq, qayta ol meni basqalardan beter awzı ashılıp tıñlap otır. Soğan qarağanda bularda adamdı adam aldaw degen úrdıs bolmasa kerek.

Bir waqıtta Em mağan soraw tasladı.

— Bağana aytqanımday, men siziñ Jeriñizde kóp boldım. Otız altı mártebe kórinbey bardım, soñğı tórt retinde kórimdim. Al, sol kórinbey bargan saparımniñ birinde adamlardıñ álle nársege úymelesip atırğanına kózim tústi. Barsam, qum sıyaqlı aq zattıñ ústinde hámme talasıp atır eken. Olardıñ ortasında qalıp qoyıp, zorga shıqqanman. Bul ne edi?

— Siz qumshekerdiñ gezeginiñ ústinen shıqqansız góy, — dedim men kúlip.

— Ol oynıñ bir túri. Bizde hámme jumıstı texnika atqaratuğın bolğannan keyin, adamlarğa jumıs qalmadı. Al, jumıs islemeseñ densawlığıñniñ mazası bolmaydı. Sonlıqtan usınday «qumsheker talası» degen oyun oylap taptıq. Bul háptesine bir-eki mártebe bolıp turadı. Adamlar onda bir-biri menen iyterisip, túyisip, bir-biriniñ eñsesine minip oynap, denelerin shınıqtıradı. Qan basımı jaqsılanadı. Etleri shımırı boladı. Bizde adamlardıñ densawlığı mámleketlik ġamxorlıqta. Sonıñ ushın jaqında sol qumsheker oyınına qosımsha «sabın talası», «poroshok talası» degen oyunlar oylap tabıldı. Bul oyunlardıñ túrleri ele de kóbeytilip atır.

Qaharmanniñ sorawlarğa bergen juwaplarınan neni túsindiñiz? Onıñ sorawlarğa jalğan juwap beriwinde jámiyettegi qanday masqalalarğa ishara berilgen?

Em ornınan tikeydi.

— Húrmetli ağayınler, biz Jerden kelgen miymanımızdı kóp sharshatıp almawımız kerek. Sonıñ ushın búgingi ushırasıwdı usınıñ menen juwmaqlayıq.

Saraydağilar bir mártebe otırıp-túrgeldi de, áste shıǵa basladı.

... Birneshe saatlardan keyin Em ekewimiz ushatuğın tarelkalarğa minip, Jerge ráwana boldıq. Tixan óz elinde xoshlasıp qaldı.

Qaytıw! Bul tuwğan jerdiñ margiyasın qoyaber sirá! Esheyinde úlkenirek qalalarğa bes kún barıp kelsek, bir jılǵa deyin awzımızdı jappas edik:

— Al, oyaqta hámmesi dúkanda turadı eken.

— Adamları sonday azada, kóshege pattı-sattı taslamaydı.

— Trotuarın barmağıñ menen sıpırǵanda shañ ilinbeydi.

— Tártibin aytpaysañ ba, birew menen qurttay shekinisseñ eliw-alpısı birden juwırıp kelip, arashalap jiberedi.

Qullası, oyaqtı maqtaysañ da, óziñdegi kemis-qutıqtı bórttiriñkirep aytıp, kúyine bereseñ. Nege deseñiz, sol tañlayıñ taqıldap maqtap otırğan qalalar da óziñniñ eliñ-dá! Al, planetadan planetaǵa ótken waqıtları óytpeydi ekenseñ. Onı kúni menen abaylağan shıǵarsız. Úsh kózliler elindegi qanday ózgesheliklerdi kórsem de, jortaǵa tañlanganı joq. Olarǵa qayta ózimizdiñ awıldı qatırıp maqtadım. Hámmesi hayran-hásirette qaldı. Mine, endi awılǵa ushıp kiyatırman. Bargannan hámme qoñsı-qobalar jıynaladı, rásmiy adamlar kelip soray baslaydı. Men olarǵa ózimizdiñ jerge bolğan saǵınıshımdı aytıp beremen, onıñ ġalma-ğalın maqtayman, táshwishin úlgi tutaman. Mağan táshwishsiz ómir kerek emes!

Tarelka shargá qarağanda júyrik eken. Shama menen yarım mezgildey ushqannan keyin meniñ saatımniñ tilleri burıñsınsha áste, óz babında júre basladı. Demek,

Jerdiń magnit maydanına kirip keldik degen sóz. Quwanishtan kewlim ósip, Em menen qanday bolsa da bir-eki awız sóyleskim keldi. Bir esaptan úyrenisip ketken de qusayman.

— Bir nársenge túsinbey kiyatırman, — dedim oǵan. — Siz meni Jerden alıp kettińiz, lekin men oyaqta ne isledim, meni alıp barıwdıń qanday zárurlıǵı bar edi?! Em kóp oylanıp otırdı.

— Bunıń bir liykini bar edi, — dedi soń. — Óziń esitkendey, bizde «máńgilik ómir» boyınsha ilimiy jumıslar islenip atır. Dáslepki úmitli qádemler de joq emes. Bul jaǵdayda endi birneshe mıń jıllardan soń xalqımız ózimizdiń planetaǵa sıymay qalıw qáwpi tuwmaqta.

Sonıń ushın qońsı planetalardan orın izlep atırımız.

— Bizge keliń, — dedim tap bir Jerdiń xojeyinindey.

— Bizde Ústirt bar, Qızılqum bar, Qaraqum bar, qala berse Araldıń astı da bosap kiyatır.

— Házirshe bul máselede oylanıp turıwǵa tuwra keledi, — dedi Em. — Sebebi, siziń deneńizden shıqqan ashshı zatlar biziń adamlarımızdı qorqıtıp tasladı.

Ózleri biledi dá! Men mirát ettim, áytewir! Kelgende olar bir dushpan emes goy, «El ustine el kelse, bul da eldiń dáwleti» degen. «Al-ha, Araldıń dógeregindegi ellerdi kóshiredi eken» dep awız jeńiller ġawasat tawıp júrgen waqıtta bizge bóten planetadan miymanlar kelip atırsa ya?!

Tarelka tómenledi. Hár jer-hár jerinde jasıl japıraqları bar quwraq shaqalı terekler kórinde. Izinshe tiq etip jerge qondıq.

Men Em menen kóp jıllıq doslarday, qıymaslıq penen xoshlastım.

— Xosh bol, dostım Em! Siziń planetańız hám ondaǵı doslar mudamı esimde saqlanadı. Barısıp-kelisip turayıq.

— Raxmet, — dedi ol da. — Siz de mudamı yadımızda bolasız. Jerińizdi óz mehrińiz benen juwıp alıń, teńizińizdi toltırıń. Sizlerge áwmet yar bolsın!

Tarelka demde kózden ġayıp boldı. Men Jerge qushaǵımdı jayıp, saǵınış penen onıń ashshı kebirlerinen súye berdim.

SHÍĜARMANÍ OQÍP BOLĜAN SOŇ TALQÍLAŇ

1. Shıǵarmada Jer hám ózge planeta arasındaqı qanday ayırmashılıqlar tuwralı sóz bolǵan?

2. Shıǵarmada qaharman basınan ótken qızıqlı waqıyalar, qaharman tilinen ayılǵan sózler arqalı qanday mashqalalar ortaǵa taslanǵan?

3. Qalay oylaysız, qaharman tilinen ortaǵa taslanǵan mashqalalardıń sheshimi ushın ne islew kerek?

4. Shıǵarmada fantastikalıq janrdıń qanday belgileri bar?

5. Avtordıń fantastika menen satiranı aralas túrde paydalanıwdaqı maqseti qanday?

Shıǵarmanıń tolıq nusqasın oqıń.

Povestte kóterilgen mashqalalardı hám olarğa sheshim tabıwda óz ideyalarıńızdı usınıń. Kesteni dawam etiń.

Mashqala

1. Ekologiya: hawanıń pataslıǵı

2. Keselliktiń kópligi

3. _____

4. _____

5. _____

6. _____

Sheshim

1. Terekler egiwdi kóbeytiw

2. Medicinanı rawajlandırıw, salamat awqatlanıw

3. _____

4. _____

5. _____

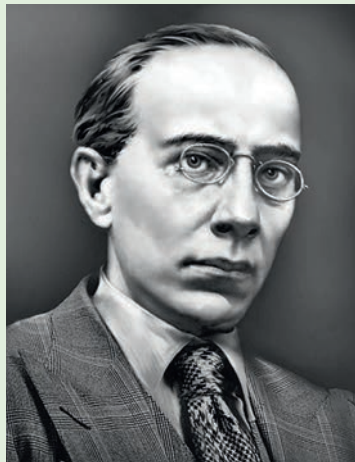
6. _____

ALEKSANDR BELYAEV

(1884-1942)

AVTOR MENEN TANÍŚIW

Aleksandr Romanovich Belyaev rus ádebiyatında ilimiy-fantastikalıq ádebiyattıń tiykarın salıwshılardıń biri. Jyul Vernniń qızıq waqıyalı shıǵarmaların kóp oqıp, onıń qaharmanlarına usawdı qálegenligi sebepli de fantastikalıq janrǵa qızıǵıwshılıǵı kúsheygen. Onı ádebiyatshı alımlar: «Russtıń Jyul Verni» dep te ataydı.

A.Belyaev Smolenskte ruwxanıy shańaraǵında dúnyaǵa kelgen. Ol balalıǵınan qızıǵıwshań, shoq bala bolıp, muzıkanı jaqsı kórgen. Pianino hám skripka shertiwdi óz betinshe úyrengen. Hár qıylı tájiriybeler islep kóriwdi unatqan. Bolajaq jas jazıwshı 18-20 jasında-aq «sıyqırılı shıraq»-proektordı oylap taptı hám onıń bul tabılması sońınan kino óneriniń rawajlanıwına úlken

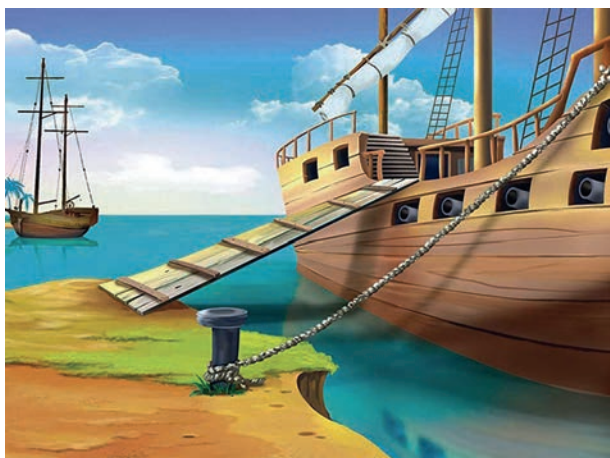
tásir jasadı. Hátteki ol usınday tájiriybe sınavlarınıń birinde jıǵılıp, omırtqasına zaqım keltirip aladı hám ómir boyı usı jaraqatınan jábir shekken.

Onıń belgili shıǵarmaları: «Professor Doueldiń bası», «Adam-balıq», «Ariel» h.t.b.

JOǴALǴAN KEMELER ATAWÍ

(romannan úzindi)

I. Palubada

Úlken transatlantik «Veniamin Franklin» paroxodı Geniya portında júzip ketiwge tayarlıq kórip atır.

Jaǵısta qádimgi basa-basta hár qıylı tildegi shawqım-súrenler esitilip turar, al, kemede uzaq sayaxat aldınan adamnıń tula boyın juwlatatuǵın bir túrli jım-jırtlıq húkım súrer edi. Tek úshinshi klass palubasında ǵana jolawshılardıń úmbá-dúm, patti-sattılardıń jaylastırıp atırǵan bıǵan-jıǵan tıǵılısı dawam etip atır. Birinshi klastaǵı topar bul abır-sabır

adamlardı ózleriniń joqarǵı palubasında tım-tırıs ǵana baqlap turdı.

Paroxod sońǵı márte qıyǵırıp, tumlı-tustı lárzege keltirdi. Matroslar asıǵıs zánǵını kótere basladı.

Usı waqıtta shaqqan júrip kiyatırǵan eki adam joqarıǵa kóterilmekshi boldı. Keyninde kiyatırǵanı matroslarǵa qolları menen qanday da bir belgi berdi, zánǵı qaytıp túsirildi.

Keshikken jolawshılar palubağa shıqtı. Jaqsı kiyingen, simbatlı, keń jawırnılı jas jigit eki qolın keń paltosınıń qaltalarına suǵıp, kayutasına qaray asıǵıs qádem tasladı. Onıń saqalları tegis qırılǵan júzi júdá qáterjam edi. Lekin, qálegen bir ziyrek adam bul biytanistıń qalqıńqı qabaqları menen jeńil mısquılı kúlkisine qarap bul jayparaxatlıqtıń jasalmalıǵın bayqawı múmkin edi. Qalpaǵı jelkesine túsken, tolıqlawdan kelgen, orta jaslardaǵı adam onnan bir adım da qalıp qoymay erip kiyatır. Solay bolsa da, onıń tershigen hám harıǵan júzleri onıń sharshaǵanın hám tıshqan tutıp kiyatırǵan pıshıqtay kútá saqlıǵın bildirer edi. Ol qasındaǵı joldasın bir pursatqa da kózden tasa qılajaq emes.

Paraxod palubasındaǵı zánǵige jaqın jerde aq kóylekli bir qız tur edi. Keshikken ekewiniń aldındaǵısı menen kózleri duslasıp qaldı.

Olar tusınan ótip ketkeninde aq kóylekli qız, miss Kingman, zánǵini kóterip atırǵan matrostıń bul ekewin iyegi menen kórsetip bılay dep aytıp atırǵanların esitti:

– Kórdiń be? Eski tanıs Djimm Simpkins ǵoy, nyu-yorklı izquwar, qanday da bir jalataydı uslaptı.

– Simpkins? – dedi basqa matros. – Aqırı, ol mayda ańlarǵa shıqpaydı ǵo.

– Awa, qáytip kiyingenlerine qara ... Bank seyfleriniń mamanı bolsa kerek, yamasa onnan da beter...

Miss Kingman bul sózlerden sál qáweterlendi. Bular Nyu-Yorkqa shekem endi jol boyı jınayatshı, múmkin, adam óltirgen birew menen birge bolsa. Usı waqıtqa shekem ol bunday jasırın hám qorqınıshlı adamlardıń súwretlerin gazetalarda ǵana kórgen edi...

Qalay oylaysız, paraxodqa mingen jınayatshı qanshelli qáwipli bolıwı múmkin? Tekstte izquwar Simpkins tuwralı qanday maǵlıwmat berildi?

II. DAWÍLLÍ TÚNDE

– Shaxqa xabarlasıń. Shax hám mat.

– Oo, qudayım sizdi akula jutqay! Siz sheber oyınshı ekensiz, mister Gatling, – dedi Nyu-Yorklı belgili izquwar Djim Simpkins ókinishli túrde qulaǵın qasıp turıp.

– Awa, siz júdá jaqsı oynaysız, –dep dawam etti ol. – Al, men báribir sizden kóre jaqsı oynayman. Siz meni shaxmattan jeńdińiz, lekin men sizge, Gatling, Genuyada búlingen jaydıń eń tuńǵıyq pinhamı jerinde shaxmat patshasında bolıp jatırǵanıńızda-aq ájayıp shax penen mat qoyǵanman. Siz mennen jasırınbaqshı boldıńız. Biykargá óyttińiz! Djim Simpkins izlegenin teńiz túbinen de tabadı. Mine, sizge shax hám mat, – dep ol ózinshe más bolıp sigarasın shege basladı. Redjinald Gatling iynin qıstı.

– Sizde júdá kóp piyada taslar bar edi. Siz Genuzdiń barlıq policiyasın tik ayaqqa turǵızdıńız hám tuwrı qamal qıldıńız. Heshbir shaxmatshı qarsılasınıń barlıq figuralarına qarsı qolındaǵı jalǵız patsha menen partiyanı jeńisli juwmaqlay almaydı. Bunnan tısqarı mister Djim Simpkins, biziń partiyamız ele...juwmaqlanbadı.

Revansh-
qayta oynaw

– Solay oylaysız ba? Mina shınjır ele sizdi isendirmedi me? – dep izquwar Gatlingtiń shep qolına kiygizilip kátke bekkem baylanǵan kisendi uslap kórsetti.

– Barlıq danıshpanlar sıyaqlı siz de sadasız-aw. Aqırı, shınjırlar – aqılǵa muwapıq dálil bola alama? Solay bolsa da, filosofiyaǵa berilmeyik.

Shaxmat oyinidagi tağı qanday qağıydalardı bilesiz?
Shaxmat taslarınıń ayırmashılığın túsinesiz be?
Tekstte Gatling hám Simpkins ortasında qanday sóz oyınları bolıp atır?

Onda tağı oynaymız. Men revanshtı talap etemen, – dep juwmaqladı Simpkins.
– Oynay alarmız ba eken? Shayqalı kúsheyip baratır. Oynap bolmastań-aq figuralar aralasıp ketetuğın shıǵar.

– Bunı qáytip túsinsək boladı, bul da awıspalı mánide me? – dep soradı Simpkins taslardı jayǵastırıp atırıp.

Vater sızıǵı-
suwǵa batıw
sızıǵı

– Sizge maqul bolsa boldı.

– Awa, qattı shayqalı baslandı, – dep bir tastı qozǵadı.

Kayutanıń ishi qapırıq ıssı edi. Bular vater sızıǵı tómeninde quwatlı júrektey bolıp, jaqın jerlerdegi kayutalardıń diywalların qaltıratıp ırǵaq penen shawqım salıp gúrildep atırǵan mashina bólimine jaqın jaylasqan edi. Oyinshılar shaxmat taxtasınıń teń salmaqlılıǵın saqlaw ushın tım-tırıs otırdı.

Shayqalı kúsheydi. Dawıl mázi dawıl emes edi. Paroxod shep jaq jambasına qıysaydı da, tağı tiklendi. Jáne ...Tağı...Más adamlarday...

Shaxmat tasları shashılıp ketti. Simpkins edenge quladı. Gatlingti shıńjırları uslap qaldı, biraq, shıńjırlı bilezik qısıp turǵan bilekleri qattı awırdı.

Simpkins edende boyın tiklep otırıp atırıp sógindi.

– Mına jerde onsha teńselmeydi ekenseń. Bilesiz be, Gatling jaǵdayım jaqsı emes... sol bir... teńiz keselligi me? Hesh waqıt bunıńday dım jaman shayqalǵandı kórmegenmen. Jatıp alaman azıraq. Biraq..., qashıp ketpeysiz ǵo, eger men qıynalıp qalsam?

– Álbette, – dep juwap berdi Gatling tósegine jatıp atırıp. – Shıńjırdı územen de suwǵa sekirip, qashıp ketemen. Bunnan kóre akulalar menen bolǵanı jaqsı.

– Házillesip atırsız ba, Gatling, – Simpkins eńbeklep tósegine barıp, úh tartıp ornına jattı.

Ol ele sozılıp jatpastan-aq pútin paroxodtı lárzege keltirgen qorqınıshlı silkiniwden soń tağı kátinen qulap tústi. Qay jerlerdedur shatırlap, shıyqıldap shawqım kóterildi, gúwildedı. Birden joqarıdaǵı qıshqırıqlardı, ayaq astı tasırlıların, hár qıylı shawqımlardı basıp «Hámme joqarıǵa!» degen signal bergen sirena qorqınıshlı shıńǵırdı.

Bası aylanıp sharshaǵan Simpkins diywalǵa hálisiz tırmasıp qapıǵa qaray júrdı. Ol júdá qorqıp qalǵan edi, biraq bunısın joldasınan jasırıwǵa urındı.

– Gatling! Joqarıda bir nársə bolǵan. Men barıp kórip qaytaman. Keshirersiz, biraq sizdi qulılap ketiwim kerek! – dep qıshqırdı Simpkins.

Gatling jek kóriwshilik názeri menen izquwarǵa qaradı da, heshteńe demedi.

Shayqalı tađı da dawam etip, bunnan paroxodtıń tumsıq betiniń kóbirek suwǵa batıp baratırǵanın seziw múmkin edi.

Birneshe minutlardan soń bosaǵada Simpkins payda boldı. Onıń jawıńǵa kiyetuđın plashınan suw tamshılap tur. Izquwardıń júzleri qattı qorqınıshtan qıysayıp ketkenin endi ol jasıra almadı.

– Apat! Suwǵa batıp baratırmız... Paroxod tesilgen... Solay bolsa da heshkim heshteńeni bilmeydi... Qayıqlardı tayarlap atır..., hámmege qutqarıw belbawlardı kiyiwge buyırıq berilgen ... Biraq, ele biraq heshkimdi qayıqqa mingizbey atır. Korabl qanday da bir toplaп alıw qásiyetine iye deydi, soǵan qaraǵanda ele batpaymız ba, eger olar bir nárselerdi islep kórse, kim bileği deyseń, ne ekenin...

Jolawshılar qayıqlarğa jaqınlatpay turğan matroslar menen tóbelesip atır... Endi men ne qılıwım kerek, – dep qıshqırıp usı músiwbetke sen ayıplı degendey bolıp ol Gatlingke taslandı. – Ne buyırasız mağan? Ózimdi qutqarıwım kerek pe yamasa sizdi qarawıllap otırayın ba? Bizler basqa-basqa qayıqlarda bolıp qalıwımız múmkin hám sonnan paydalanıp qashıp ketersiz, bálkim.

– Al, mınaw ne, bul sizdi tınıshlandırmay ma? – dep mısquıllı soradı Gatling qolın bántlegen shınjırdı kórsetip.

– Siziń menen qala almayman goy, jin urǵır.

– Bir sóz benen aytqanda, siz ózińizdi, meni hám meni tutqanıńız ushın wáde etilgen on mın dollardı qutqarmaqshısız? Siziń bul awır awhalıńızǵa júdá ashınaman, biraq hesh járdem bere almayman.

– Bere alasız..., bere alasız...Meni tıńlań qaraǵım, - dedi Simpkins dawısı tutlıǵıp shıǵıp, tap bir sadaqa sorap turğan diywanaday ózin tómenshik uslap, - Mağan sóz beriń..., jaǵısta qashıp ketpeymen dep sóz beriń tek, hám men házir-aq qolıńızdaǵı shınjırdı sheship taslayman..., tek wáde beriń. Men sizge isenemen.

Qalay oylaysız, Simpkinstiń bul isi durıs pa?
Ol qolǵa túsken tutqınıń qashıp ketpewine isenip durıs qılıp atır ma?
Gatling bul jaǵdayda ne qılıwı múmkin?

– Isenimińız ushın raxmet. Biraq, heshqanday da wáde bermeymen. Lekin, jaq: birinshi imkaniyat tuwılıwdan-aq qashaman. Buǵan sóz beriwim múmkin.

– O!... Usındaylardı kórdińız be sirá? Al, eger men sizdi usı jerge taslap ketsem she, ójet bala? – Juwap kútpesten Simpkins qapıǵa juwırdı. Jabısıp, qolları menen tarmasıp, qulap, sonda da túnniń ishinde yarım sheńber shıraqlar menen jaqtılandırılıp turğan palubaǵa aynalmalı tekshelerde órmelep shıqtı. Sol zamatı onı julqınıp esken samaldan shashıraǵan jamǵır perdesi sabaladı. Korabldiń artqı jaǵı suwdıń joqarısında qalıp, tumsıǵın tolqınlar basıp atır edi. Simpkins palubaǵa názer tasladı da, bunnan birneshe minut burıńǵı tártipliliktiń buzılǵanın kórdi. Keshe ǵana sıpayılıq penen hayallardıń xızmetinde júrgen jaqsı kiyingen erkekler házir qayıqqa qaray judırıqları menen jol ashıp, sol hayallardıń ústilerinen basıp ótpekte edi. Kúshliler jeńdi. Sirena qıyǵırıǵı qutırǵan eki ayaqlı haywanlardıń essiz padasınıń shawqımları menen aralasıp ketti. Ayaq astılarında basqılǵan deneler, ústi-basları tilkimlenip ólip atırǵanlar, jırılǵan kiyimler.

Simpkinstiń bası aylanıp miyine ıssı qan quyıldı. Ózi de tap házir usı taslandırlarǵa aralasıp ketkisi keldi. Biraq, usı waqları jılt etken on mın dollar haqqındaǵı pikir onı bul joldan qaytardı. Domalanıwı menen teksheden tómenge túsip kayutaǵa ushıp bardı da, kátke shekem eńbeklep jetti hám úndemesten qaltıraǵan qolları menen kisendi bosattı da:

– Joqarıǵa! – dedi hám Gatlingti aldına salıp, ózi izinen júrdi.

Olar palubaǵa kóterilgeninde Simpkins qáhárleńip qıshqırıp qoya berdi: palubada adam joq edi. Illyuminatorlardıń shıraqlarınan jaqtılǵan giddiman tolqınlarda adam tolı qayıqlar jıltırap kórinedi. Olarǵa júzip jetip barıwdıń ózi ilajsız edi.

Qayıqlardıń erneklerine ıǵıp baratırǵanlardıń qolları jabısıp qalǵan. Ol biysharalardıń baslarına kimisi pıshaq, kimleri mush hám eskekler menen urıp, revolverlerden oq atıp, olardı teńiz tolqınları jutıp qalıp atır.

– Hámmesi seni dep boldı! – dep qıshqırdı Simpkins, Gatlingtiń kóz aldında judırıgın dirildetip.

Biraq, Gatling izquwarǵa dım itibar bermesten ernekke jaqınlap barıp dıqqat penen tómengen qaradı. Paroxodtıń túbinde tolqında bir hayaldıń denesi terbetilip atır edi. Ol sońǵı kúshleri menen qolların sozdı, al tolqınlar bolsa onı taǵı da paroxodqa ákelip urǵanında, ol shetki temir qaplamanı uslap qalmaqshı bolıp urındı.

Gatling plashın sheshti de, borttan sekirdi.

– Qashpaqshımısız? Bunıń ushın juwap beresiz, – dep izquwar revolverin shıǵardı da, Gatlinniń shekesine gózlep tuttı, – Atıp taslayman usı jerde, paroxodtan qashıwǵa háreket etseńiz.

– Biymáni nárselerdi ayta bermeń, onnan kóre arqanıń bir ushın taslap jiberiń, esawan! – dep Gatling esin joyta baslaǵan hayaldıń qolınan tartıp atırıp.

– Mınaw maǵan buyırq bermekshi go! – dep qıshqırdı izquwar epsiz háreketler menen arqanıń bir ushın sálleńletip. – Juwapker xızmetkerdi jumıs babında masqaralaǵanıń ushın jazalanasań!

Miss Viviani Kingman kayutasında ózine keldi. Ol tereń dem alıp, kózlerin ashti. Simpkins sıpayılıq penen iyilip qoydı.

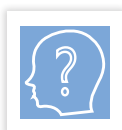
– Ruqsat etseńiz ózimdi tanıstırsam, agent Djim Simpkins. Al, bul mister Redjinal Gatling meniń qáwenderligimde, bilayınsha aytqanda...

Kingman agent penen jınayatshı arasında ózin qalay tutıwdı bilmedi. Milliyarderdiń qızı, Kingman, endi mına adamlardıń arasında bolıwı kerek... Onıń ústine ózin qutqarıp qalǵanı ushın solardıń birine minnetdarshılıq ta bildiredi ele. Biraq, jınayatshıǵa qol beriw? Jaq, jaq! Bunıń baxtına, ele ol hásiz, sol ushın qolın bere almaydı..., awa dá, álbette, bere almaydı. Ol qolın kótermesten, tek qıymılatıp qoydı, ólimsiregen dawısta sóyledi.

– Minnetdarman, ómirimdi saqlap qaldıńız.

– Bul hárbirimizdiń wazıypamız ǵoy, – dep juwap qaytardı Gatling biypárwa ǵana.

– Al, endi siz dem alıwıńız kerek. Qáterjam bola beriń, paroxod suwda jaqsı turıptı, demek, shógip ketpeymiz, – Simpkinstiń jeńinen tarttı, – Júriń, kettik.

Sizlerde jınayatshı Gatling tuwralı qanday pikir payda boldı?
Izquwar Simpkins tuwralı qanday pikirdesiz?

– Nege tiykarlanıp siz maǵan búytip buyırq beretuǵın boldıńız? – dep gúnkildedı izquwar. Sóytse de, báribir Gatlingtiń izine erdi. – Tutqın ekenińizdi umıtpań hám men qálegen waqıtta nızamǵa muwapıq qolıńızǵa kisen salıp, erkińizden ayırıp taslay alaman.

Gatling Simpkinske jaqınladı da:

– Meni tıńlań, Simpkins, eger siz endi taǵı da usılay aqmaqlarsha sóyley beretuǵın bolsańız, mınaday etip jaǵańızdan uslap alaman da, ózińiz sıyaqlı tınıshımdı alǵan pistoletińiz benen qosıp soqır pıshıqlarday etip borttan ılaqtırıp taslayman. Túsindińiz be? Onnan kóre quralıńızdı qaltańızǵa salıń da, izimnen júriń. Miss ushın jegendey bir nárese tayarlayıq hám jaqsı vino izleyik.

– Bul ne degen sumlıq! Siz ne, meni xızmetshi hám aspazǵa aylandırmaqshımısız? Múmkin, onıń ayaq kiyimlerin tazalap ilmesheklerin alıp berip turayın ba?

– Azıraq sóylep, kóbirek jumıs isleseńiz eken deymen. Qáne, burılıń!

III. ADAMLAR JOQ JERDE

– Aytińızshı, mister Gatling, ne ushın endi korabl suwǵa batıp ketpedi? – dep soradı miss Kingman, azanǵı quyash túsip turǵan palubada qatar otırıp. Kóz jeter jerge shekem dógerekte kók-kómbek shólistanǵa megzegen okeannıń suw beti jayılp jatır.

– Zamanagóy okean laynerleri, – dep sorawǵa juwap berdi Gatling, – Ishki betten tosqınlıqlar yamasa diywallar menen qaplanadı. Tesilgen jaǵdayda da suw paroxodtıń bir bólegine toladı da, arı ótpeydi hám eger qáwipli búlgınshilik bolsa paroxod úlken tesikler menen de suw betinde qaladı.

i Sudno-
keme, júziwshi
qurılma

– Onda nege jolawshılar paroxodtı taslap ketken?

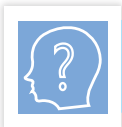
– Paroxod suw betinde tura ala ma bunı heshkim aytpaǵan.

Qarańlar: kemeniń kergisi suwǵa batıp ketken. Kemeniń artqı jaǵı sonshelli kóterilgen, vintler kórinip atır. Paluba okeanǵa salıstırǵanda otız gradusqa shamalas múyeshke qıysayǵan. Bunday qıyalıqta júriw, álbette, ańsat emes, biraq bul báribir suwdıń ishinde tarbayaqlaǵannan táwir. Biz ele ańsat qutılıp otırmız. Paroxodta azıq awqat penen suw kóp. Eger okean jolınan dım uzaqlap ketpegen bolsaq, onda tez arada qanday da bir sudnolar bizlerdi kórip qutqarıp aladı.

Biraq, kún artınan kúnler ótti, al kók-kómbek shólistan sol óli halatında tım-tırıs sozılıp jatadı. Simpkins uzaqlarǵa tigiliw menen teńizden kóz úzbeydi.

Kúnler bir tekli óte berdi.

Demniń arasında miss Kingman úy biykesine aylandı. Ol asxanada awqat tayarlap, kirlerdi juwdı, asxananı da, uyqıdan aldın keshlerde sóylesip waqıt ótkeretuǵın kishkene jaylı kayuta-salondı da tártiplestirdi.

Jańa ortalıqqa, basqa sharayatqa beyimlesiw degende neni túsinesiz?
Qanday jaǵday adamnan beyimlesiwshenlikti talap etedi dep oylaysız?

Jańa jat ortalıqqa sińisip, olarda ózińdi uslap biliw sonday qıyın bolsa da, báribir bul másele óz-ózin sheshile berdi. Simpkins múlayım, mısquılı kórinse de, Gatling penen qádimgidey doslıq qatnasta boldı. Bunnan tısqarı Gatlingtiń táǵdiri menen minez-qulqınıń jumbaqlıǵı qızıqtırdı. Ózin-ózi tutıp biliwi sebepli ol Gatlingtiń burınǵı turmısı tuwralı onnan soramaq túwe, ol tuwralı, onıń qorqınshılı jinayatları haqqında Gatling joq gezleri Simpkins birneshe márte aytajaq bolǵanında da qálemedi.

Olar jumısların pitkerip bolıp keshleri quyash batıp baratqanında bir-biri menen úlken tilek penen sóylesip otıratuǵın edi. Simpkins bolsa bul jerden qutılıwdan, kásiplik tabıs hám wáde etilgen sıylıqtıń jarshısınday bolǵan tuw alıslardan paroxodlardıń tütünlerin izlep, saqshılar minberinde tikeyip turadı.

Bul sóylesiwlerden soń miss Kingman sáwbetlesiniń bilimli, ádepli hám tárbiyalı ekenine isendi. Hárqanday sorawǵa juwap taba alatuǵın miss Kingman menen gúrrińlesiw názerinde Gatlingke úlken lázzet baǵışlar edi. Ol óziniń Evropaǵa bolǵan sayaxatların yadqa túsirip, ózi kórgen ğayrıtabiyǵıy waqıyalar menen aralastırıp sóylar edi.

– Shveycaria? Ol–sayaxatshilar ushin tawlı jaylaw ğoy. Men kóp jerlerde bolğanman, biraq men quyırığı ushin Bedekerli eki ayaqlı gúyis qaytarıwshılardı jek kóremen. Olar tábiyattıń bar sulıwlıqların kózleri menen-aq mijǵılap taslaydı.

– Vezuviy? Ol jerde qanday da bir tapaltas birew dártke aspaytuǵın sigaranı pısqıtıp, tap bir ózin hámmege kerekli adamday kórsetpekshi boladı. Kolorada taw dizbeklerin kórip pe edińiz? Xes Pik, Lons Pik, Aranxo Pik-bul bári de eń biyik haqıyqıy tawlar. Men 8800 metrlik Mont Everest haqqında ele aytqanı joq. Vezuviy olardıń qasında kishkentay kúshiktey bolıp qaladı.

– Veneciya? Ol jerde tek qurbaqalar jasasa boladı. Gandoler meni tovarların, ızǵardan diywaları kógerip ketken saraylardı, statuyalardı hám kózi úlken anglichankalardı kórsetkisi kelip oraylıq kanal arqalı alıp ketti. Biraq, men olarǵa kishkene kanallardıń birine alıp barıwların buyırdım, durıs aytım ba, áytewir, gandoler meni túsindi, buyırǵımdı qaytalap aytqannan soń gandomdı kishkene bir kanalǵa burdı. Men veneciyalıların qalay jasaytuǵınların kórgim keldi.

Aqırı, bul qorqınıshlı ğoy. Kanallar sonday tar edi, qarsı qońsına qol sozsań jetedi. Kanaldıń suwı kógerip sasıp ketken, suwdıń betinde apelsin qabıqları menen terezelerden taslanǵan túrli taslandılar júzip júr. Bul tas jıralarǵa heshqashan quyash túspeydi. Al, ol jerdegi balalar baxıtsız balalar! Olar hesh jerde topalań salıp oynay almaydı. Túr-túsi qashıp ketken, raxit kesellerdey, patas kanalǵa túsip ketpeyin dep terezeniń shetlerinde ótip baratırǵan gandollarǵa úlkenlerdey bolıp muńlı qarap qaladı. Hátteki, men olardıń júre alıwlarınan da gúmanım bar.

– Sonda Italiyanıń nesi unadı sizge?

Kútilmegende bul sóylesiw úziliske tústi.

– Qolıńdı kóter!

Olar qaptallarına burılıp qaraǵanında Gatlingtiń kókiregine revolverin qaratıp turǵan Simpkinsti kórdi.

Gatling óziniń jınayatlı isleri tuwralı aytpas pa eken dep izquwar qashshan-aq bulardı tıńlap tur edi. Bul sóylesiwlerdiń haqıyqıy mániste ótip atırǵanına isengen Simpkins «jınayattı eskertiwshi hám aldın alıwshı» retindegi jańa rolde kóringisi keldi.

– Miss Kingman, – dep basladı ol gápti gárdiyip turıp, – Men ózimniń xızmet wazıypam boyınsha hám haq niyetli bir adam retinde sizge dónip turǵan qáwip haqqında eskertiwim kerek. Endigi ret bunday etip awlaqta sólestirmeymen. Sizge, Gatlingtiń jınayatshı, ásirese, sizlerge, hayallar ushin qáwipli ekenin eskertiwim shárt, miss Kingman. Ol bir jas xanımdı óziniń dilwarlıǵı menen awına túsirip óltirip qashqan, biraq men, Djim Simpkins tárepinen qolǵa tústi, – dep juwmaqladı ol sóziniń tásiriligine maqtanıp.

Qalay oylaysız, Simpkinstiń bul háreketi durıs pa, onıń sózlerinen keyin Miss Kingmannıń Gatling tuwralı pikiri ózgeriwi múmkin be?

Biraq, nátiyje ol kútkendey bolıp shıqpadı.

Miss Kingman, haqıyqatında, onıń sózinen emes al, bulardıń ángimelerine tosınnan turpayı aralasqanına qısılıńqırıp, tınıshsızlandı hám qorlanganday da boldı.

Gandol -
veneciyalıların
dın dástúriy
qayıǵı

Al, Redjinald Gatling siri ashilip qalip qapa bolip qalğan jinayatshıǵa dım uqsamaytuǵın edi. Qádimgi qáterjamlıǵı menen Simpkinske jaqınladı. Ózine qaratılğan quralǵa itibar bermesten, azıraq gúreskennen soń revolverdi bir qaptalǵa ilaqtırıp taslap, áste ǵana bılay dedi:

– Sizge ayırım birewlerdiń meniń elektr gúrsisinde otırıwımnan alatuǵın lázzeti ushın wáde etilgen on mıń dolları azlıq etip tur ma? Tek misstiń aramızda bolıp qalğanı siziń menen esaplasıwımdı irkip turıptı.

Bul jánjeldi miss Kingman toqtattı.

– Maǵan sóz berin, – dedi ol ekewine jaqınlap barıp, kóbirek Simpkinske qarata sózin dawam ettirdi, – Bunday saxnalar endigi ret tákirarlanbasın. Mennen qáweterlenbey-aq qoyın, mister Simpkins, men ǵamqorlıqqa mútáj emespen. Óz ara esap-kitabınızdı jerge túskenimizge shekem toqtatıp turın. Bunda bizler úshew ǵanamız– sheksiz okeannıń ishinde tek úshewmız. Aldımızda bizdi ele neler kútip turǵanın kim biledi? Múmkin, hárbirimizdiń basımızǵa qáwip tuwǵanda bir-birimizge kerek bolarmız...

Salqın túse basladı, kún battı. Bara bereyik onda. Qayırılı tún!

Olar kayutalarına tarqastı.

IV. SARGASS TEÑIZI

Djim Simpkins usı túni uyqılay almadı. Kayutasındaǵı kátte bılay-bılay awdarılıp jatıp tın-tınladı. Tap bir Gatling jaqın jerlerden jasırınıp kelip bunnan ósh alatuǵınday, itimal, óltirmekshidey bola beredi. Mine, taǵı birewdiń ayaq dıbısı esitildi, bir qapı ashılǵanday boldı. Izquwar tikeyip otırdı.

i

Tryum -
veneciyalılar
dıń dástúriy
qayıǵı

– Jaq, tınıshlıq eken, kózime kórinipti. Ey, qara basqır, bunshelli qapırıq tún! Mına bir qanıńdı sorıp baratırǵan súyir shıbınlar da tınıshıńdı bermese. Bul qanatlı haramzadalar okeannıń ishinde qayaqtan kelip qalğan ózi? Yamasa men sandıraqlap júrmen be, bolmasa bizler jerge jaqın jerdemiz be? Samallap qaytsam ba eken?

Simpkins hár tünde konserva, vinolar saqlanatuǵın tryumǵa baratuǵın edi.

Túngi qarańǵıda tanıs ótkeller menen qarmalanıp júrip baratuǵın jerine aman-esen jetti de, romnan iship baslaǵanında qanday da bir tań qalarlıq tasırlını esitti. Bul qıyırda-shıyırda dawıstıń qayaqtan esitilgenin anıqlaw qıyın edi. Simpkinstiń tula boyı muzladı.

Qalay oylaysız, Simpkinstiń gúmanları durıs bolıwı múmkin be?

– Meni izlep júr. Birdeńe dey almaysań, aqırı, jaqsı oyın, bul jasırınbaq degen. Tek ol meni azanǵa shekem taba almasa boldı. Arjaǵına qarap ketse miss Kingmannıń qollap-quwatlawın soranamız, – dep ol demin jutıp alıp derlik tryumniń ernegine bardı. Tap sol waqıtta teñiz túbinen júzip kelgen qanday da bir málim emes bálámat nárese paroxodtıń bortına urılıp, gedir-budır terisi menen diywallarǵa súykelip atırǵanday boldı.

Qandaydur sırlı dawıslar esitile berdi. Tosattan, Simpkins jumsaq silkiniwden soń paroxod bir násege urılıp ketkenligin sezgendey boldı. Tolqınlarda, suw astı tasları da bunıńday tań qalarlıq terbelisti keltirip shıǵara almas edi. Bunnan keyin taǵı qanday da bir ólpeń dawıs úhildep birneshe márte usılay qaytalandı.

Bul qáweterli dawıs Simpkinstiń tula boyın birotala muzlatıp jiberdi. Kimde-kim usınday zamatta bunıńday qorqınısh penen gúrese almasa oǵan qıyın boladı: kózsiz instinktler oylarıńdı, háreketsheńligińdi, sabırıńdı sóndiredi,

Simpkinstiń jelkesi tońıp, tóbe shashı tikireyip ketkendey sezindi. Hárbir tal shashınıń tásirin bayqaǵanday boldı. Jabayılarday taqılette súrnigip, gá jıǵılıp joqarıǵa, palubaǵa taslandı.

Ózine qarap júrip kiyatırǵan Gatlingke duslastı. Simpkins belgisiz qorqınıshtan basqasınıń bárin umıtıp, bunnan sál aldınıraq tıshqan tesigi mın teńge bolıp qashıp júrgen adamınıń qushaǵına taslanbaqshıda boldı.

– Bul ne? – dep soradı ol ıshqınıp pııldap sóylep Gatlingtiń qolınan uslap. Dińkesi qurıp tamaǵı buwılıp qalǵanday edi.

– Mende hayranman, sizden artıq heshteńe bilmeymen. Paroxod bir qaptalǵa qıysayıp, sońınan tumsıǵı suwǵa batıp barıp taǵı kóterilip shıqtı. Sonnan kiyine sala shıqqanıw edi, óz kózim menen kóriw ushın.

Aydıń jaqtısınan palubanıń bir bólegi ap-anıq kórinedi. Paroxodtıń apattan zaqımlanǵan kergisi batıp ketip, paluba derlik suwdıń betinde edi.

Palubanıń barlıq jerlerin kórip kiyatırǵan Gatlingtiń izindegi Simpkins paroxod bir terbelgende joqarıǵa bir shapshıdı.

– Ájayıp..., ájayıp... Beri túsiń, Simpkins, qorqpań.

– Raxmet, usı jerden de jaqsı kórip turman.

– Miss Kingman, iltimas, beri keliń, – dedi Gatling palubadan túsip kiyatırǵan Vivianǵa,

Ol Gatlingtiń qasına bargannan soń Simpkins te tómen tústi. Qızdıń kelgeni onı tınıshlandırdı.

– Qaray qoyıń, miss!

Aydıń jariq nurlarınan paluba appaq bolıp jaltıraydı. Usı aq reńde qara daq izler bar edi. Tap bir náhán haywan palubaǵa órmelep shıǵıp, bir awdarılıp oń jaq borttıń temir sımli qaptal jaqlamaların názik shóptey sıdırıp qulap tús-kendey.

– Jaqsılap qarańlar: mınaw palubadaǵı kórinis awır qarnınıń súyretilgen izlerine qusaydı. Al, qaptallardaǵı bolsa kóbirek pánjelerdiń, yamasa qalashlardıń izlerine uqsaydı, demek, qanday da bir belgisiz maqluqtıń bizlerdi kóriwge kelgeni anıq bolıp tur.

Simpkinsti taǵı qorqınısh biyledi hám ol sezdirimesten keyin sheginip aynalmalı teksheden túsip ketti.

– Al, mınaw ne shóp-shar? Belgisiz kelgindiniń ózi menen alıp kelip taslap ketken ósimlikleri me eken bul? – dep Kingman vodorosllerdi jerden kóterip aldı.

Gatling vodorosllerdi dıqqat penen kórip shıqtı da basın shayqadı.

– Sargassum..., qońır vodorosller toparı... Awa, buǵan gúman joq! Bul Sargass vodoroslleri. Mine, bizlerdi qay jaqlarǵa ákelip taslaǵan. Qara basqır! Jaǵdayımız jaqsı emes. Bunı bir sóylesip alıwımız kerek.

Qalay oylaysız, olardıń jaǵdayı qanshelli qáwipli?

Úshewi joqarı palubaǵa shıqtı. Basqa túsken qáwip endi bulardı jaqınlastırǵan edi. Simpkins óziniń «huqıq» larına qolın bir siltedi, sebebi ol endi tek Gatlingtiń bilimi, tájiriyesi hám kúsh-ǵayratı ǵana bulardı aman alıp qalatuǵının túsindi.

Bárinen beter izquwardı sol bir belgisiz maqluq tınıshsızlandırdı, al qandayda bir sargass vodorosllarına ol heshqanday máni de bermedi.

– Ne dep oylaysız siz, Gatling, biziń shaqırılmağan miymanımızdı? – dep soradı Simpkins, barlıǵı sebet tárizli shaqalardan órilgen otırǵıshlarǵa jayǵasıp alǵannan soń.

Gatling qolındaǵı vodorosllardı jáne bılay-bılay aylandırıp kórip otırıp, iyinlerin qıstı.

Bul segizayaq emes, akula da emes hám teńizdegi biz biletuǵınlardan emes... Itimal, Atlantika okeanınıń sırlı bir múyeshinde bizge námálim bolǵan alǵashqı dáwirlerden qalǵan pleziozavralarday maqluqlar jasaydı.

– Tosattan olar suwdan shıǵıp bizlerge taslanıp qalsa?

– Sol ushın bizler hámmesine de tayar bolıwımız kerek. Biraq, men bul belgisiz maqluqtan beter kóbirek mına bir japıraqlardan qáwiplenip turman, – dep ol vodorosllardı kórsetti,

– Paroxod ne degen menen bunıńday suw astı dúnyasınıń belgisiz gigantları ushın kútá úlkenlik etedi hám kúshli de. Olar biziń tar kayutalarımızǵa kire almaydı da, – dep ol vodorosllardı taǵı kórsetti.

– Bul kishkentay japıraqtıń nesi qorqınıshlı? – dep soradı Simpkins.

– Bul Azor atawlarınıń biri – Karvodan batısta jaylasqan sırlı Sargass teńizine kelip qalǵanımızdı bildiredi. Bul teńiz Germaniyadan altı márte úlken bolǵan maydandı iyeleydi. Ol turısı menen qalıń vodorosllar gilemi menen qaplangan. Vodorosl sózi ispanshada «sargassa» dep ataladı, usınnan teńizdiń de ataması kelip shıqqan.

– Bul qalay sonda okeannıń ortasında teńiz bolsa? – dep soradı miss Kingman.

– Bul sorawdı alımlardıń ózleri de ele sheshe almay atır.

– Sonı biliwińiz kerek sizler, Florida buǵazınan shıqqan Golfeydi (Golfstrim) jıllı aǵımı arqaǵa qaray Shpicbergenge baǵdar aladı. Biraq, jol boyı bul aǵıs bólinip ketedi hám bir tarmaǵı túslikke Azor atawlarına shekem keledi, Afrikanıń batıs jaǵalawlarına hám eń sońında yarım sheńber aylanıp, aqırında Antil atawlarına qaytadı. Bunnan suwıq suwda jıllı aǵım aylanadı degendi túsinemiz, –Tınısh suwı – Sargass teńizi. Okeanǵa bir qarań!

Hámmesi burılıp qaradı da hayran qaldı: okean beti tınıp qalǵan hawızdey halatta sozılıp jatar edi. Heshqanday tolqın aǵıs ta, shılpıldı da joq. Kórinip kiyatırǵan Quyashtıń dáslepki nurları tutas jasıl vodorosllı gilemge mezges bul qorqınıshlı tınba teńiz betin jaqtılandırıp tasladı.

– Sizlerdi qorqıtpaqshı emespen, Simpkins, Sargass teńizindegi bul vodorosllar bankasına túsken korabllerge azap dep aytqan Kolumb. Eger biziń korabldegi páriklerimiz islep turǵanda da báribir mına turısında oǵan vodorosllar shırmalıp oralıp aylanbay qalar edi. Vodorosllar jelqomlı sudnolardı da irkedi, eskek te ese almaysań. Bir sóz benen aytqanda, olar óz oljasın jazdırmay uslap aladı.

– Endi bizlerge ne boladı? – soradı Simpkins.

– Itimal, basqalarǵa ne bolsa tap sonday bolatuǵın shıǵar? Sargass teńizin korabllar qoyımshılıǵı dep ataydı. Bul jerden qutılıp ketkenler shende-shen bolǵan. Eger adamlar ashtan, shólden yamasa sarı bezgekten ólmese de, onda olar ósip shıqqan jabısqaqlardan, ya bolmasa korabllar suwǵa batıp ketpegenshe jasay beredi. Bul teńiz áste-aqırınılıq penen óziniń jańa oljasın qabil etip aladı.

Miss Kingman bulardı diqqat penen tınladı.

– Júdá jaman, – dep sıbırlanǵan ol tınıp turǵan jap-jasıl teńiz betine qaradı.

– Bizler qáytkende de, burıńılargá qaraǵanda ádewir jaqsı sharayattamız. Paroxodımız jaqsı turıptı. Tesiklerin jamap ońlasaq, suwların tógip taslasaq. Azıqlarımız úshewimizge kóp jıllarǵa jetedi.

–Jıllarǵa! – dep qıshqırıp jiberdi Simpkins otırǵıstıan sekirip túsip.

– Awa, qádirlı Simpkins, múmkin, usı jerde sizge wáde etilgen sıylıǵıńızdı da kútiwińizge tuwra keler. Márt bolıń Simpkins.

–Túpirdim men sol sıylıqqa, tek usı qurıp ketkir bılamıjırdan aman shıqsam boldı!

... Bir tekli, bir-birlerine uqsagan zerigerli aptaplı kúnler usılayınsha sozılıp óte berdi. Tınıp qalǵan batpaqlıq ústinde belgisiz bolǵan shıbın-shirkeyler bulttay bolıp ushıp júredi, túnleri qan sorıwshı teńiz keneleri uyqıńdı bermeydi. Geyde teńiz ústine kóshpeli perde qaplaǵan duman túsedi.

Bulardıń baxtına, paroxodtıń bay kitapxanası bar eken. Miss Kingman kóp oqıdı. Keshqurınları hámme keń saltanatlı salonda jıynaladı. Viviana qosıq aytadı, royalda oynaydı. Kóbinese Simpkins bunıńday keshki jıyınlarǵa vino alıp keledi: ol dártke dep ishedi.

Gatling sol ushın vino saqlanatuǵın tóleni qulıplap qoyatuǵın boldı. Simpkins qarsılıq kórsetpepkshi edi, biraq Gatling ójet edi.

– Jáne bir bezgek nawqastı baǵıwımız jetpey tur edi bizge? Túsiniń aqırı, pátiwasız adam, eger ishkendi toqtatpasańız, onda jaqın kúnlerde ólip qalasız.

Simpkins buǵan da kóndi.

V. ÓLILER PATSHALÍǴÍNDA

Paroxod bir orında júrmey turǵanday boladı. Biraq, qanday da bir áste aqırınlıq penen háreketlengen aǵıs onı Sargass teńiziniń ortasına qaray ıǵızıp barar edi. Jol boyı bularǵa kóbirek yarımday shirigen bolmasa kógerip ketken korabl sınqları ushırasadı. Olar tap ólilerdey jalańash «qabırǵalar» menen - shpangautlar hám sınǵan mash aǵashları korablge erip keledi de, taǵı alıslaw júzip ketedi. Túnlerde Simpkinsti «árwaqlar» qorqıtadı: teńizdiń jasıl reń betinen túsi qashqan savanadaǵı adamlarǵa uqsagan duman kóterilip sońınan áste jılıp jelibireydi de jáne tarqap ketedi... Vodorosllerdiń bul pútin gileminde «juwsan» jaylasqan orınları da puwlanıp turadı.

i Shpangaut-kemeniń súlderı **Brig-** eki machtalı sudno

Bir aylı aqshamı Gollandiyada islengen búginligi jartısı buzılǵan brig paroxodqa jaqın kelip qaldı. Ol altın qara reńge boyalǵan edi. Mash aǵashı menen bulvarkasınıń bir jaǵı buzılıp brashpili qıyralıp qalǵan.

Viviana bul óli korablge hám zárresi ushıp hám úlken qızıǵıwshılıq penen qarap turdı. Múmkin, mına kórinis bulardıń da keleshek táǵdiri shıǵar: waqtı kelip – bulardıń da paroxodı birde-bir adamsız usılay etip teńizde júzip júredi. Ol birden qıshqırıp jiberdi.

– Qarań, qarań, Gatling!

Qızıl telpekli bir adam sınǵan mash aǵashına súyenip tur eken. Qarańǵıdaǵı ay sáwlesinen onıń qap-qara júzlerindeki tisleri ǵana jıltırap kórinıdi. Ol ırjıyıp kúlip tur. Ayaq astında shiyshe jatır.

Bul jasıl shólistanda jalǵız emesligi hám jáne de bir adamnıń bar ekenligi bulardı endi hawlıqtırayın dedi. Simpkins penen Gatling qolların sermelenip baqırıstı.

i Brashpil

Qızıl telpekli adam bolsa sol ırjıyıp kúliwi menen art jağındağı bir nárseni kórsetip atırğanday boldı, biraq qolın bir túrli qılıp bılğadı hám sol zamatı qolı paqalday bolıp tómen túsip ketti. Aydıń betin bult bastı da, ol adam endi kórinbey qaldı. Biraq brig paroxodqa jaqınlay berdi.

Aqır sońında brig korabl bortına taqalıp kelip qaldı. Tap usı gezde ay shıǵıp zárreni ushıratuǵınday tań qalarlıq kartınanı jaqtılandırdı.

Mash ağashınıń sınıǵında skelet baylap qoyılğan edi. Ústinde góne kóksi kiyimleri bar. Qolınıń pútin súyekleri samaldan salbırıp atır, al qalğanları bolsa qashshan-aq iyin buwınlarınan túsip qalıp palubada jayrap jatır. Júzindegi quyash nurlarınan kúygen terisi ele saqlanğan. Usı bet júzinde bas súyektiń kúlkisi jıltıraydı. Tozǵıǵan qızıl telpegi tóbesin basıp tur.

Gatling brigtiń palubasına sekirip ótti.

– Ne qılıp atırsız, Gatling? Brig alıslap ketedi ǵo paroxodtan. Ólip qalasız siz de onda.

– Sirá qorqpań miss, men úlgeremen qaytıwǵa. Bul jerde de qızıqlı nárese bar eken.

Gatling skeletke juwırıp barıp, ol jerden tıǵınlanğan bir shiysheni alıp bir metrdey uzaqlap baratırǵan brigten paroxodqa qayta sekirip ótti.

– Jinli! – dep bozarıp ketken miss Kingman Gatlingtiń aman-esen qaytqanına quwanıp, onıń aldınan shıqtı.

– Haal, neni dep bunsha táwekel ettińiz? – dep soradı Viviana onıń qolındağı shiysheni kórip, – Bunday baylıq bizde de jetip atır ǵo.

– Al, endi kóremiz, – dedi Gatling shiysheniń awzın sindırıp, onnan tozıp ketken kókshil qaǵazdı aldı. Sarǵayıp ketken háriplerdi ele de oqıwǵa bolatuǵın edi.

– Onda ǵaz pári menen iyrek jazıwlarda shıyırıp bılay dep jazılğan eken:

«Sen kim bolsań da máyli, xristiansań ba yamasa jolıń tuwrı emes adamsań ba báribir, bul shiyshe kimniń qolına tússe de, sennen meniń sońǵı tilegimdi orınlawıńdı jalınıp-jalbarınıp soranaman. Eger meni ólgenimnen soń tapsań, onda brigte kapitan kayutasında aq bılǵarı qapshıqtağı 50 000 altın gúltúbektegi aqshalardı al. Sonnan 10 000 gúltúbekti ózińe qaldır, al, qalğan 40 000 gúltúbekti meniń hayalım Marte Tesselge bergeyseń. Amsterdamda, Teńiz kóshesindegi óz úyime. Al, eger brig batıp ketip, shiysheni teńizden tapsań, onda hayalıma meniń sońǵı sálemnamamdı jetker. Meni keshirsın, eger men onı qapa qılğan bolsam... Biziń adamlardıń hámmesi óldi... Matroslar..., barlıq ekipaj... Kar, Gubert... birinshilerden bolıp... Házirshe bunda jalǵız ózim tirimen... Bir hápte boldı... awqatsız... mash ağashqa ózimdi baylap qoyaman... kimde-kim bayqap qalsa... Xosh bolıńlar... Gustav Tessel. «Marta» brigi. 1713-jıl. Sentyabrdiń 15- sánesi»

Gatling xattı oqıp bolǵannan soń dógerekte jım-jırtlıq ornadı.

– Qanday qorqınıshlı bul, bir jaǵınan tań qalarlıq! Bizler ólgen birewdiń bunnan eki júz jıl burın ólip ketken hayalına sálemin jetkeriw tapsırmasın alıp otırmız, – dedi miss Kingman selk etip hám qosımsha qılıp dedi. – Bul teńizde qanshadan-qansha júdá jaman sırlar saqlanıp atır eken!

– Eliw mıń gúltúbek, – dedi Simpkins oyshań túrde dawısın shıǵarıp hám uzaqlasıp baratırǵan brigtiń izinen qarap qaldı. – Búgingi sáneniń kursı menen qansha boladı eken bul aqsha?...

Russhadan awdarǵan Marat Tawmuratov

SHÍĠARMANÍ OQÍP BOLĠAN SOŇ TALQÍLAN

Shíġarmanı oqıp bolġan soŇ Simpkins hám Gatling tuwralı pikirlerińiz ózgerdi me? Ne ushın? Sizińshe, Simpkins qanday adam? Qalay oylaysız, olar okean túbinen aman shıġıwı múmkin be? Shıġarma dawamında jáne qanday waqıyalar júz beriwi múmkin?

Shıġarma dawamındaġı waqıyalardı ózlerińiz yadıńızdan toqıp jazıń. Sizińshe, shıġarma qalay juwmaqlanıwı múmkin?

JEKKE TAPSÍRMA:

Shıġarma qaharmanlarına sıpatlama jazıń. Olardaġı unamlı yamasa unamsız sıpatlardı túsiniwge járdem bergen avtor kózqarası berilgen orınlardı shıġarma tekstinen tabıń hám óz pikirlerińizdi bildiriń.

Miss Kingman

Aqsúyek, oġada bay hayal.

Shıdamlı, aqıllı, beyimlesiwsheń...

Mısalı: Demniń arasında miss Kingman úy biykesine aylandı. Ol asxanada awqat tayarlap, kirlerdi juwdı, asxanani da, uyqıdan aldın keshte otırıwdı qáleytuġın kishkene jaylı kayuta-salondı da tártiplestirdi...

Mr. Simpkins

Mr. Gatling

JYUL VERN

(1828-1905)

Bul temada:

- Qiziqli waqiyali shıǵarma tuwralı túsiniƙke iye bolıw;
- Kórkem shıǵarmada portretti túsiniw;
- Shıǵarma mazmunı menen tanısıw hám talqılaw;
- Shıǵarmanıń dawamın jazıwdı úyrenemiz.

AVTOR MENEN TANÍSÍW

Jyul Vern (1828-1905) – Dúnya ádebiyatınıń belgili wákilleriniń biri, kóplegen fantastikalıq hám qızıq waqiyalı shıǵarmalardıń avtorı. Jyul Vern shıǵarmaları jáhán tillerine eń kóp awdarılǵan jazıwshılardıń biri.

Jyul Vern 1828-jılı teńiz boyında jaylasqan Nant qalasında (Franciya) dúnyaǵa kelgen. Onıń mekteptegi ustazı Sambin xanıw oqıwshılardı teńiz kapitani bolǵan ómirlik joldası tuwralı, 30 jıl burın keme apatqa ushıraǵanın, Robinzon Kruzo sıyaqlı bir atawda qalay aman qalǵanın jiyi aytıp berer edi. Ustazınıń ángimeleri kishkene Jyulde sayaxatlar hám qızıqlı waqıyalarǵa qızıǵıwshılıq oyattı–ol hátte on bir jasında ákesinen jasırın tárizde kemege kayutashı bolıp jumısqa ornasqan. Biraq

ákesi bunnan xabar tawıp, sayaxatın qıyalında ǵana dawam etiwı múmkinligin aytadı. «Men teńizshi bolıp tuwılǵan bolıwım kerek, biraq teńiz meniń táǵdirime túspegenine ókinemen»–dep esleydi kishkene teńizshi.

Jyul Vernniń teńiz sayaxatlarına qızıǵıwshılıǵı zaya ketpedi. Sońınan ol óziniń menshik kemesinde júdá kóp jerlerge sayaxat etti. Onıń bul sayaxatlardan alǵan tásirleri óz shıǵarmalarında sáwlelengen. Onıń shıǵarmalarında geografiya, astronomiya, tábiyattanıw ilimlerine baylanıslı kóplegen qızıqlı maǵlıwmatlardı ushıratıw múmkin. Tereń bilimge iye Jyul Vern tuwralı sol dáwirde «bir adam sonshellı bilimge iye bolıw múmkin emes, onıń shıǵarmaların úlken bir topar jazsa kerek» degen pikirler de bolǵan.

SHIǴARMANÍ OQÍWǴA TAYARLÍQ

«On bes jaslı kapitan» romanında Dik Send hám onıń doslarınıń basınan keshirgen qızıqlı waqıyaları sóz boladı. Aytıwlarına qaraǵanda, Jyul Vern bul shıǵarmanı ulı Misheldiń on bes jasına sawǵa sıpatında jazǵan. Ol shıǵarma qaharmanı Dik Send obrazi arqalı ulınıń ómirlik sabaq alıwın qálegen.

Qiziqli waqiyali shigarma degen ne?

Qaharmanniń basınan ótkenleri, kúilmegen qiziqli waqiyaları tuwralı sóz etiwshi shigarmalar. Bunday shigarmadağı waqiyalar kúndelikli turmıstan parıq qıladı. Olarda qaharmanlar ózge jurtlarǵa sayaxat etedi, qáwip-qáterlerdi jeńip, qaharmanlıq kórsetedi. Qiziqli waqiyali shigarmalardıń jáne bir ózgesheligi waqiyalar tez rawajlanadı. Oaqiyalar rawajlanıwında qaharmanniń xarakteri qalıpleseı, ol insan sıpatında rawajlanıp, shıńlanadı.

«On bes jaslı kapitan» romanın oqıw barısında qiziqli waqiyali shigarmaǵa tán ózgesheliklerdi dápterinizge jazıp barıń.

ON BES JASLI KAPITAN

(romannan úzindi)

EKINSHI BAP: DIK SEND

Hawa jaqsı edi, tuwrı joldan biraz shetke shıǵıp ketkenligin esapqa almaǵanda, sayaxat júdá jaqsı dawam etip atırǵan edi. Missis Ueldon kapitan Guldıń kemeniń quyırıq tárepindegi kishkene ǵana kayutasına jayǵastı. Kemedegi eń jaqsı kayuta sol edi. Tar bolsa da, Jek penen Nan kempir de sol jerge jayǵasıp aldı. Benedikt dayıǵa kayutaniń qasındaǵı kishkene ójire berildi. Kapitan Gul bolsa óziniń járdemshisi menen birge kemeniń tumsıǵındaǵı kayutaǵa ótti. Puldı tejew maqsetinde «Pilgrim» komandasınıń sanı tolıq emes, kapitan bolsa járdemshisiz júriwge májbúr edi.

i Kayuta-
kemedegi
bólme

Keme komandasındaǵı bes sheber hám tájiriybeli matroslar júdá tatiw edi. Bul sayaxat olardıń tórtinshi ań máwsimi edi. Matroslardıń hámmesi Kaliforniya shtatınan bolıp, bir-biri menen kóp waqıttan berli tanıs.

Kemedede tek bir adam amerikalı emes edi. «Pilgrim» de kok (aspaz) wazıypasın orınlawshı Negro degen adam Portugaliyada tuwılǵan bolsa da, biraq

ol da inglís tilin jaqsí biletuǵın edi. Keme Oklandta turǵan waqtında aldınǵı aspaz qashıp ketkennen keyin, Negoro aspaz bolıwdı ózi ótinish etti. Sırtqı kórinisinen ashıwshaq hám kóp sóylewdi xosh kórmeytuǵın bul adam ózin basqalardan shette alıp júrsa de, kásibiniń mamanı edi. Onı jumısqa alǵan kapitan Gul aljaspaǵanǵa uqsap tur: sebebi «Pilgrim» de xızmet qılǵan dáwirinde Negoro sógis esitetuǵınday is qılmadı.

Biraq soǵan qaramastan, kapitan Gul taza aspazdıń ótmishi haqqında hesh nársa bilmeytuǵınlıǵınan ókiner edi. Portugaliyalı aspazdıń sırtqı kórinisin, ásirese, kózleriniń jawtańlap turıwın jaqtırmaydı. Kit awı menen shuǵıllanatuǵın tar kemedede hárbir adam esapta turıwı kerek, sonıń ushın da birde-bir biytanı adamdı onıń ótmishi menen tanıspay turıp komandaǵa qosıwǵa bolmaydı.

Negoro qanday adam dep oylaysız?
Kapitan Gul onı ne ushın jaqtırmaydı?

i

Valparaiso-
Qubla
Amerikadaǵı
qala

Negoro qırq jaslar shamasındaǵı, júdá shaqqan, qara shashlı hám qarashalawdan kelgen adam bolıp, boyı onshellı bálent bolmasa da, sırtınan ádewir ǵaybar adamǵa uqsar edi. Onıń maǵlıwmatı qanday eken? Ol óziniń ótmishi hám shańaraǵı haqqında hesh nársa aytpaǵan. «Pilgrim» ge xızmetke kirgenge shekem qayjerde jasaǵanlıǵın hám ne menen shuǵıllanǵanlıǵın heshkim bilmeydi. «Pilgrim» degiler onıń tek Valparaisoda túsip qalıw niyeti bar ekenligin biler edi.

i

Kok-
keme aspazı

Negoro teńizshi bolmaǵan bolıwı kerek. Basqa matroslar kópshilik ómirin teńizde ótkeretuǵın koklardan az nársa biletuǵınlıǵın bayqadı. Biraq ol teńiz keseli menen awırmas edi, bul bolsa keme aspazı ushın jaqsı pazıylet.

Negoro kemeniń ústine derlik shıqqaydı. Kún boyı óz jumıs ornında, kambuzda otıradı. Qarangı túsiwi menen plitanı óshirip, kemeniń tumsıǵındaǵı ójiresine baradı. Tez uyqılap qaladı.

«Pilgrim» de bes eski matrostan tısqarı, jáne sol jılı jumısqa alınǵan jas matros ta bar edi.

Bul jas matrostıń ata-anası kim ekenligi belgisiz, sebebi náreste waqtında birewlerdiń esiginiń aldınan tawıp alǵanlar balalar úyine aparıp taslaǵan. Onıń atı Dik Send bolıp, Nyu-York shtatında yamasa Nyu-York qalasınıń ózinde tuwılǵan bolıwı kerek. Onı tawıp alǵan Richard balaǵa Dik dep at qoyǵan. Al familiyası Send, sebebi onıń tawıp alınǵan jeri Gudzon dáryasınıń Nyu-York portına kelip quyılatuǵın jeri Qum tili – Sendi-Guk dep atalar edi.

i

Sand-
inglisshe:
qum

Dik Send orta boylı, qarıwlı, qara shashlı jigit bolıp, kók kózleri onıń shıdamlılıǵınan derek berip turadı. Teńizshilerdiń mashaqatlı jumısları onı keleshekтеgi turmıs qıyınshılıqlarına shıdamlı bolıwǵa úyretti. Onıń bet-júzi úlken, tájiriybeli adamdı esletedi, kózinen dáwjúrekligin ańlaw qıyın emes.

Ol on bes jasında-aq baslaǵan isin aqırına jetkizbegenshe tınım tappaytuǵın, puqta jigit bolıp jetilisti. Kóplegen teńleslerindey kóp sóylep, hár qıylı jónsiz qılıqlardı qılıwdı jaqtırmaydı. Onıń jasındaǵı basqa balalar keleshegi haqqında oylamaydı, al Dik bolsa men, álbette, «adam bolaman» dep ózine sert aytqan.

i

Teńiz keseli-
kemeniń
birgelki
tebirenip
júriwinen
kewil aynıwı

i

Kambuz-
keme
asxanası

Adam bolıw degende neni túsinesiz?
Adam bolıw ushın ne islew kerek?

Dik belgili dárejede maqsetine jetti de: onıń teńlesleri ele óspirimlik háwes penen júrgeninde, ol ereseek adamlarday pikirledi. Qanday jumıs bolsa da bejeredi, kim menen júrsede onıń menen teń adım atadı. Balalar úyinde waqtınan baslap, tórt jasında oqıwdı úyrendi. Segiz jasında qubla mámleketlerge qatnaytuǵın kemelerge yunga bolıp jumısqa kirdi: ol balalıǵınan teńizge ayırıqsha mehir qoyǵan.

Kemede júrip teńizshilik ónerin úyrene basladı. Qaysı kemede bolsa da, keme komandası menen tez til tabısıp aladı.

Miyet qılıw ómirdiń zańı ekenligin, tek mańlay teri menen nan tabıw múmkinligin uǵınǵan adam qaharmanlıqlar kórsetiwge haqlı: sebebi olarda sınbaytuǵın shıdam hám ǵayrat bar.

Keme kapitanı Gul Diktiń talantı bar ekenligin sezdi. Onı ayırıqsha jaqsı kórdi. San-Fransiskoǵa kelgeninde, ol kemelerdiń iyesine Dik haqqında aytıp berdi. Jeyms Ueldon balanıń kelesheğine qızıǵıp, onı baslawısh mektepke oqıwǵa kiriwine hám pitkerip shıǵıwına járdemin ayamadı.

Dik ıqlas penen oqıdı, ol, ásirese, geografiya menen sayaxatlar tariyxı pánin ayırıqsha jaqsı kórdi: mektepte joqarı matematika menen navigaciya teoriyasın oqıtpaǵanı ushın ashıwlanar edi. Mektepti tamamlǵannan soń, mirza Ueldonniń kit awı menen shuǵıllanatuǵın kemesine matros bolıp jumısqa kirdi. Dik zor teńizshi bolıw ushın kit awlaw kásibin jaqsı meńgeriw kerekligin biler edi. Bul onıń ushın úlken tájiriybe boldı. Ásirese, kemege óziniń qáwenderi kapitan Gul basshılıq etip atırǵanı ayırıqsha quwandırdı.

Dik, oǵan kóp jaqsılıqlar qılǵan Ueldonlardıń shańaraǵın júdá qádirleytuǵınlıǵı haqqında aytıp otırıwdıń qájeti joq. Missis Ueldon kishkene balası menen «Piligrim» de sayaxat etiwın esitkennen keyin, Diktiń bası aspanǵa jetti. Ol missis Ueldondı anasında, kishkene Jekti úkesindey jaqsı kóredi.

Missis Ueldon Dikke tolıq isenedi. Kishkene Jek te oǵan bawır basıp qalǵan.

Aspan ashıq waqıtta, barlıq jelqomlardı túsirip ashıq teńizde júzip atırǵanda, matroslardıń bos waqtı kóp boladı. Dik bos waqtın Jek penen ótkeredi. Dik balaǵa hár qıylı ermek tawıp beredi, teńizshilik boyınsha bilgenlerin úyretedi.

Missis Ueldon Jektiń biyik machtanıń súdinine órmelep shıǵıwın hám jelqomlardıń arasındǵı arqanlarǵa asılıp júriwin zawıq penen, qorqpastan baqlap otıradı. Sebebi onıń qasında Dik bar. Awır kesellikten sawalǵan Jek ushın ashıq hawada oynaw paydalı edi. Teńizdiń taza hawasında, hár kúni gimnastika menen shuǵıllanıw nátiyjesinde onıń aǵarǵan júzine qızılıq juwıra basladı.

i

Yunga-
mayda-
shúyde
jumıslardı
orınlaytuǵın
járdemshi

i

Navigaciya-
kemelerdi
basqarıwdı
úyretetuǵın
ilimniń bir
tarawı

Dik tuwralı sizde qanday pikir payda boldı?
Ueldonlar shańaraǵı onı ne ushın jaqsı kóretuǵın edi?
Ol qanday pazıyletleri menen kapitan Guldiń názerine tústi?

Jańa Zelandiyadan Amerikaǵa qaray ketip baratırǵan sayaxatshılardıń jaǵdayı usınday edi. Eger shıǵıstan samal eskeni bolmasa, «Piligrim» komandasınıń basqa mashqalası joq edi.

Biraq samalдің aldı tárepten esiwi kapitan Gulğa jaqpaydı. Bunday waqıtta keme aldığa jiljımaydı. Bunnan tisqarı kapitan Gul jolda tınısh Kozerog tropikasına túsip qalıp uzaq waqıt toqtap qalıwınan táshwishte: ekvatorдан esip atırған samalдің ağımı kemeni qarama-qarsı tárepke aydap ketiwi haqqında aytpasa da boladı.

Sayaxatın sozılıp ketkenine óziniń ayıplı emesligin bilse de, kapitan Gul missis Ueldonnan táshwishte edi. Eger de házir «Pilgrim» niń qasınan Amerikağa ketip baratırған qanday da bir paroxod ótse, ol, álbette, missis Ueldondı soğan mingizedi. Biraq, tilekke qarsı, «Pilgrim»niń turған jerinen heshqanday paroxod ótpeydi. Sebebi ol waqıtlarda Avstraliya menen Jańa Dúnyanıń ortasında kemeler házirgidey kóp qatnamaydı.

Kapitan Gul hawa rayınıń ózgeriwin kútiwge májbúr boldı. Biraq bul teńiz sayaxatın hesh nárese ózgerte almaytuғындаy sezildi.

Biraq 2-fevral kúni keme kútilmegen hádiysege duslastı.

Sol kúni hawa ashıq, quyash jarqırıp tur edi. Azanğı saat toğızlarda Dik penen Jek bızan-machtanıń reyasınıń ústine shıǵıp aldı: bul jerden olar keme palubasın hám teńiz tolqınların tamasha etedi.

Olardıń arqa tárepindegi grot-machtağa janbaslatıńqırıp tartılған tómeni jelqom-grot quyashtıń altın reń saǵımın jasırıp turdı. Olardıń aldındaǵı bushpirtke tartılған jelqomlar – kliver hám staksel tap qustıń qanatındaı jayılıp turadı. Ayaqlarınıń astında domalaq bolıp ashılıp turған fok jelqomı, tóbesinde bolsa fokmarsel jelqomı azanğı samaldan jayılıp turar edi.

Dik Send hámme jerine teńdey júk tiyelgen «Pilgrim» shtirbortqa biraz qıysaysa da ne ushın awıp ketpeytuǵınlıǵın Jekke túsindirip atırғанında, Jek birden onıń sózin bólip:

– HUUUUW, anaw, ne nárese?... – soradı.

– Ne, bir nárese kórdiń be, Jek? – dep soradı da, Dik ornınan ushıp turdı.

– Awa, awa! Ánekey, qara! – dedi Jek, qolın jelqomlardıń arasınan kórinip turған teńizge qaratıp.

Dik Send Jek kórsetken tárepke qaradı da:

– Kemeniń shep tárepinde, aldıda, samal esip atırған tárepte bir keme kórindi! – dep qıshqırdı.

Reya -
machta
ortasındaǵı taxtay
Bushpirt -
kemeniń
tumsıǵındaǵı
machta.
Bızan-machta -
keyingi machta

Grot-machta -
kemeniń
tumsıq
tárepinen
sanaǵanda
ekinshi machta.
Grot -
tómeni úlken
jelqom

Jek hám Dik kórgen keme qanday keme bolıwı múmkin?
Shıǵarma dawamında qanday waqıyalar júz beriwı múmkin?

Túsindirme sózlik:

1. Kliver – fok-machta aldığa kóteretuǵın úshmúyeshli jelqom.
2. Marsel – machtaǵı tómenen sanaǵanda ekinshi jelqom.
3. Staksel – kemeniń tumsıq tárepinde kóteriletuǵın ekinshi úshmúyeshli jelqom.
4. Fok – aldındaǵı machtaǵı úlken jelqom.
5. Fok-machta – kemeniń aldındaǵı machtası.
6. Shtirbort – kemeniń oń tárepi, borti.

KÓRKEM TALQÍĽAW TIYKARLARÍN ÚYRENIW: PORTRET

Kórkem shıǵarmada qaharmannıń kelbetin súwretlew portret delinedi. Portrette jazıwshı qaharmannıń sırtqı kelbetin, kiyiniwi, júris-turısı, xarakteri, ádetlerin, qılıqların súwretleydi. Portret bizge qaharman tuwralı túsiniqke iye bolıwımızǵa járdem beredi. Portret arqalı avtordıń qaharmanǵa bolǵan kózqarasın da kóriwimiz múmkin.

«On bes jasar kapitan» shıǵarmasınan Dik hám Negoro portretlerin tabıń. Kesteni toltırıń.

Dik

Sırtqı kórinisi	Xarakteri	Ádetleri	Avtordıń kózqarası

Negoro

Sırtqı kórinisi	Xarakteri	Ádetleri	Avtordıń kózqarası

Qaysı sózler bizge avtordıń Dik hám Negoroǵa bolǵan múnásibetin bilip alıwımızǵa járdem beredi?

«On bes jaslı kapitan» romanı tiykarında islengen «Pilgrim» kapitani» filminde (Rossiya, 1986 -jıl) Dik Send rolin Vyacheslav Xodchenko atqargan.

Bul súwrettegi Dik Send siz shıǵarmanı oqıw waqtında qıyalınızda sawlelendirgen Dik Sendke qanshelli uqsas?

... Jek hám Dik kórip qalğan keme apatqa dus kelgen «Maldek» kemesi bolıp shıǵadı. «Piligrim» degiler «Valdek» te aman qalğan bes qara tánli amerikalıq alpıs jasar Úshek jáne onıń balası Bat, sonıń menen birge, Ostın, Akteon hám Gerkulesti qutqaradı. Qutqarılǵanlar «Piligrim» kemesi ekipajı menen demde álpi alısıp, úyrenisip ketedi. Olar menen birge galstugında «S. V.» háripleri oyıp jazılǵan Dingo laqaplı iri, kúshli iyt te bar edi. Dingtonı da tez arada hámme jaqsı kórip qaladı. Tek Negoro ǵana onnan qashqalaqlap júrer edi. Dingo da, negedur, bastan-aq onı jaman kórip qalğan edi. Bir kúni kapitan teńizde úlken ala kitti kórip qaladı. Kapitan Gul hám matroslar kishkene qayıqta kit awlawǵa ketedi hám qaytı boladı.

TOǒIZÍNCHÍ BAP: KAPITAN SEND

Bul awır apattı kórgen «Piligrim» jolawshıları oǵırı qayǵırdı. Kapitan Gul menen bes matrostriń ólimi olardı pútkilley albıratıp jiberdi. Usınday jaman apatshılıq bolıp atırǵanın kórip turıp, shóǵıp atırǵanlarǵa heshqanday járdem bere almay tursa ǵo! Dik hám onıń joldasları jaradarlarlardı suwdan tartıp shıǵarıp alıwǵa da úlgeri almay qaldı. «Piligrim» baxıtsiz hádiyse júz bergen orıńǵa kelgeninde kapitan Gul menen bes matrostri qutqarıp alıw ushın imkaniyat qalmaǵan edi.

Missis Ueldon, Dik, Benedikt dayı hám bes negr basların iyip, kóz jasların kóldey aǵızıp, bop-bos teńizge kózin úzbesten qarap tur. Sheksiz, úlken Tınısh okeanıńıń qaq ortasında qalğan, qurǵaq jerden mınlaǵan mil arjaqlawda turǵan kapitan hám de matroslardan ajralǵan bul keme endi teńiz aǵımını menen samal ushın kishkene bir oyınshıqtay bolıp qalğan edi.

Mil-uzınlıq ólshem

Sizińshe, «Piligrim» daǵılar endi ne isleydi?
Dik Send ne qılıwı múmkin?

Qayaqtan bul sum ala kit «Piligrim» kemesine duslastı? Hárdayım sergek hám rejeli bolǵan kapitan Guldı bul aw bálesine qaysı sum qıyal jolladı eken?

Kit awlawda qayıqtaǵı hámme adamlardıń shóǵıp ketiw jaǵdayı tariyxta barmaq penen sanawlı dárejede kem ushıraydı.

Qalay bolǵanda da, kapitan Gul menen onıń sherikleriniń ólimi júdá qorqınıshlı apat edi! «Piligrim» komandasınan birde - bir adam tiri qalmadı. Joǵ-á, birewi aman qalıptı. Ol da Dik Send... Biraq, Dik on bes jaslı óspirim edi, onı ele bala dep aytsaq ta bola beredi. Tap usı bala hám kapitan, hám botsman, hám basqa matroslardıń ornın basıwı lazım edi...

Botsman -
kemedegi
úskenelerdiń
sazlıǵına
juwap
beretuǵın
adam

Kemede jáne aq kókirek, azamat negrler bolsa da, olar teńizshilik ónerinen pútkilley biyxabar edi. Dik Send biraz waqıtqa deyin qıyal súrip palubada turıp qaldı. Ol qolların bir-birine qoyıp, óz ákesindey jaqsı kórgen kapitan Guldı jutıp jibergen suwǵa qarap turar edi.

Soń ol kókjiyekke názer saldı. Ol qaydan bolsa da járdem alıw yaki hesh bolmasa, missis Ueldondı jaylastırıw úmitinde, birde-bir keme kórinbespeken, dep qarap turǵan edi.

Ol «Piligrim» di taslap ketpekshi emes edi. Heshqashan! Eń aldı menen ol kemeni jaqın jerdegi qanday da bir portqa alıp barıwdıń sharasın izlep kórdi.

Basqa kemege otirsa, missis Ueldon nenen onıń balası qáweterlenbey otırar, sonda eki adamnıń táǵdiri ushın Dik te táshwish tartpas edi.

Okean bop-bos edi. Ala kit kózden ǵayıp bolǵannan soń, «Pilgrim» átirapında suw hám hawadan basqa hesh nársе qalmaǵan edi.

«Pilgrim» niń sawda kemeleri júretuǵın ádettegi joldan uzaqta ekenligi hám kit awlawshı kemeler hámmesi jıldıń bul máwsiminde alıs qubla teńizlerde awshılıq penen bánt ekenligin Dik Send júdá jaqsı biletuǵın edi. Qáwip-qáterlerdiń kúshliliginen kóz jumbaw, ózin aldamaw kerek edi.

«Ne islew kerek?» – dep oyladı ol.

Sol waqıtta keme aspazı palubaǵa shıqtı.

Negoro bul apatqa alıp kelgen aw procesin dıqqat penen baqlap turǵan edi, lekin awız ashıp hesh sóylemes hám heshqanday háreket qılmas edi. Bul qorqınıshlı baxıtsızlıq oǵan qanday tásir qılǵanın heshkim aytıp bere almas edi.

Házir ol kemeniń quyırǵına Dik Send turǵan jerge áste júrip keldi de, óspirimnen úsh qádem berjaqta toqtadı.

Meniń menen sóylespekshisiz be? – dep soradı Dik Send.

– Yaq, – dep suwıqqanlıq penen juwap qaytardı aspaz. – Men kapitan Gul menen yaki hesh bolmasa botsman Govik penen sóylespekshi edim.

– Olardıń ólgenin bilesiz ǵo, aqırı! – dep qaytalaǵanday boldı.

– Endi kemege kim kapitan boladı? – oysız adamday soradı Negoro.

– Men, – dedi jas matros batılıq penen.

– Siz be?! – dep iynin qısıp qoydı Negoro. – On bes jaslı kapitan?!

– Awa, on bes jaslı kapitan! – dep juwap qaytardı Dik hám aspaz tárepke qaray bir qádem attı.

Aspaz artqa shegindi.

– «Pilgrim» niń kapitani bar, – dedi missis Ueldon. – Ol Dik Send boladı! Jańa kapitan hárkimdi óz ornına qoya aladı. Buni hárkim bilip qoyıwı shárt.

Negoro tájim etti hám záhárin shashatuǵın adamday bir nárselerdi aytıp mıńǵırladı da, kambuzına qaray ketti. Onıń ne aytqanın heshkim túsine almadı.

Xronometr

Negoronıń ózin bulay tutıwınıń sebebi ne dep oylaysız? Onıń maqseti ne bolıwı múmkin?

Áne, sonda Dik belgili bir qararǵa keldi!

Sol waqıtta samal da kúsheye baslaǵan hám keme «kit sorpa» sınıń qızıl daqlı jerlerinen ótip ketken edi. Dik Send dáslep jelqomlarǵa qaradı da, keyin palubaǵa kóz tasladı. Bul jastıń moynına alǵan wazıypası qanshelli awır hám juwapkershilikli bolıwına qaramastan, onnan moyın tawlap ketiwge ózin haqlı dep esaplamaytuǵın edi. Hámme joldasları oǵan tigilip qarar, onnan úmiti kúshli. Dik Send te olardıń kózqaraslarınan isenimli adamlar ekenligin ańlap, maǵan da isene berseńiz boladı, dep qoydı.

Barlıq waqıtta da Dik óz kúshine artıqsha baha bermeytuǵın edi. Ol Tom hám sherikleriniń járdemi menen, zárúrlıgine qarap, jelqomlardı túsirip hám kóteretuǵın edi. Lekin ol kemeniń turǵan jerin anıqlaw ushın bilimi sayızlaw ekenin túsinetuǵın edi.

Jáne tórt-bes jıl ótse, Dik Send qıyın bolsa da, qızıqlı bolǵan teńizshilik ónerin puqtalıq penen iyelep alar edi. Ol kapitan Gul hár kúni paydalanatuǵın, kemeniń okeanda turǵan keńligin anıqlap beretuǵın sekstant atlı ásbaptı isletiwdi de úyrengen bolar edi. Grinvich meridianınıń waqtın kórsetiwshi xronometr degen ásbap kapitan Gulǵa uzunlıq noqatın kórsetip berer edi. Quyash onıń jaqsı másláhátshisi bolǵanı menen juldızlar oǵan: «Kemeńiz pálen jerde turıptı»-dep aytıp turatuǵın edi. Eń anıq hám sirá qáte jibermeytuǵın saat bolǵan aspan menen ondaǵı saat milleri esaplangan juldızlar, onıń hár kúni qansha jol júrgenin aytıp beretuǵın edi. Astronomiyalıq gúzetiwler kapitan Gulǵa «Pilgrim»niń turǵan jerin bir milge shekem anıqlıq penen aytıp berip, qay tárepke júriw kerekligin de kórsetetuǵın edi.

Al Dik Send bolsa, kompas hám lag járdemi menen kemeniń turǵan ornın tek shamalap ǵana anıqlay alatuǵın edi.

Astronomiya - aspan deneleri haqqındaǵı ilim
teńizshilerge qalay járdem beredi?

Biraq, Dik onnan albıramaytuǵın edi.

– Bul batır balanıń kewlinde neler bolıp atırǵanın missis Ueldon sezgendey boldı.
– Bárekella, Dik! -dedi qatań dawıs penen ol. – Kapitan Gul qaytıı boldı. Matroslar da olar menen birge álemnen ótti. Kemeniń táǵdiri seniń qolında. Men, Dik, sen kemeni de, hámmemizdi de, qutqarasań, dep isenemen!

Lag

– Solay boladı, missis Ueldon, – dep juwap qaytardı Dik, -qolımnan kelgenshe háreket etemen...

– Tom menen onıń sherikleri jaqsı adamlar. Sen olarǵa biymálel isene berseń boladı.

– Bilemen. Men olardı teńiz jumıslarına úyretkenmen-dá, keyin hámmemiz birge kemeni basqara alamız. Hawa jaqsı bolıp turǵan waqıtta bul qıyın jumıs emes. Eger de, hawa ózgerip qalsa... ne isleymiz, hesh gáp emes missis Ueldon, hawa rayı ózgerse de jumıstı jaqsı alıp baramız, sizdi de, kishkene Jekti de, basqalardı da qutqaramız! Bunı islew qolımnan keledi!

– Bileseń be, házir «Pilgrim» qay jerde turıptı eken? – dep soradı missis Ueldon.

– Awa, bunı biliw qıyın emes, – dedi Dik. – Kartaǵa qarasaq boldı, kapitan Gul keshe qay jerdeligimizdi kartaǵa belgilep qoyǵan edi.

– Kemeni qay tárepke alıp barıw kerekligin de bileseń be?

– Bilemen, dep oylayman. Men dáslep Amerika jaǵalawındaǵı ózimiz toqtaytuǵın jerdi oylap atırman, keyin kemeni soǵan qarap aydayman.

– Sen, Dik, bul baxıtsız hádiyse basında baǵdarlangan jolımızdı ózgertiwdi, álbette, ózgertiw kerekligin bileseń be? Endi «Pilgrim» niń Valparaisoǵa barıwınıń qájeti bolmasa kerek. Bizlerdiń arızımız sonnan ibarat, sen kemeni Amerikanıń eń jaqın portına alıp barıwın kerek!

– Túsindim, missis Ueldon, – dep juwap berdi Dik. – Qáweterlene bermeń. Amerika materigi qubla tárepke qarap, sonshellı uzınlıqqa sozıladı da, biz, álbette, oǵan duslasamız.

– Amerika materigi qaysi tárepte? – dep soradı missis Ueldon.
 – Tap ana ... jaqlarda! - Dik shıǵıs tárepti kórsetti.
 – Gáp bilay, Dik, keme Valparaisoǵa barameken yaki Amerikanıń basqa bir portına barameken – men ushın báribir. Bizlerdiń birden-bir maqsetimiz qurǵaqlıqqa jetip alıw!

Shturval

– Jetip alarmız, missis Ueldon! – dep erkin juwap berdi Dik.

– Men sizdi qáwip-qátersiz jerge alıp barıwǵa wáde beremen. Qurǵaqlıqqa jaqınlasqanımda óz portları arasında júzip atırǵan qanday da bir kemege ushırap qalıwımız itimalı da bar. Áne qarań, missis Ueldon, arqabatıstan samal esip atır. Eger samal usı tárizde esip tursa, hápá degenshe qurǵaqlıqqa jetip alamız. Hámme jelqomlardı kóterip, atılǵan oqtay ushamız!

Jas matros óz kemesin júdá jaqsı bilgen hám onı hárqanday sháráyatta da ózi qálegenshe júrgize alatuǵın júdá tájiriybeli teńizshidey sóyler edi.

Dik jelqomlardı kóterip, shturval aldına kelgende missis Ueldon dáslep «Pilgrim» niń turǵan jerin anıqlawdıń zárúr ekenligin esine saldı.

Haqıyqattan da, dáslepki wazıypa sol edi. Dik kapitan Guldıń kayutasına qarap ketti hám ol jerde kemeniń keshe turǵan jeri belgilep qoyılǵan kartanı kórdi. Endi ol missis Ueldonniń aldına kelip, «Pilgrim» $43^{\circ} 35^{\circ}$ qubla keńlikte hám $144^{\circ} 13^{\circ}$ batıs uzınlıqta turǵan eken, dep xabar berdi. Sonnan berli ótken bir kúnniń ishinde keme ornınan qozǵalmaǵan desek te bola beredi.

Missis Ueldon kartanı kóre basladı. Ol qurǵaqlıqtı kórsetiwshi qońır reńli daqlarǵa júdá kóp qaradı. Bul daqlar Tınısh okeanın Atlantika okeanınan ayırıp turıwshı úlken Qubla Amerika materigi edi. Qubla Amerika materigi menen birge júdá úlken okeandı da sıydırǵan kartaǵa qaraǵanda qurǵaq jer júdá jaqın kóriner hám oǵan jetip barıw ańsattay seziledi. Kartanıń masshtabına ádetlenbegen hárbir adamǵa hárdayım, áne, solay bolıp kórinedi.

Qaǵazdaǵı jerdi kórgen missis Ueldon, jer rastan da dım jaqın bolsa kerek, dep oylaytuǵın edi. Shınında da, eger «Pilgrim» tuwrı mashtabı menen sol kartaǵa túsirilgen bolǵanda edi, ol mikroskop penen kórinetuǵın eń kishkene infuzoriyadan da kishkene bolar edi. Áne, sonda bul matematikalıq noqat júdá úlken okeanda kózge kórinbey joǵalıp ketken «Pilgrim» sıyaqlı, sol qaǵazda da kózge de kórinbesten joq bolıp ketken bolar edi.

Dik bolsa, missis Ueldonnan kóre basqasha pikirde edi. Ol jerdiń keme turǵan jerinen neshshe júz millab uzaqta ekenligin biletuǵın edi. Lekin, ol soǵan qaramastan aytqanınan qaytpaytuǵın edi. Adamlardı qutqarıp qalıw juwapkershiligi Dikti jası úlken adamday etip qoyǵan edi.

Háreket etetuǵın waqıt keldi. Arqabatıstan esken samal saat sayın kúsheyer hám onnan paydalanıw kerek edi. Júdá bálentten ushıp atırǵan pár sıyaqlı aq bultlar samaldıń tez arada toqtamaytuǵının bildiretuǵın edi.

Dik Send Tom menen onıń sheriklerin aldına shaqırdı.

– Doslar, – dep sóz basladı ol, – «Pilgrim» de sizlerden basqa matroslar joq. Sizler járdem etpeseńiz, bir ózim hesh nárseni qıla almayman. Álbette, sizler teńizshi emessizler, biraq qollarıńız kúshli. Sizler kúshińizdi ayamasańız, «Pilgrim»

di biymálel basqara alamız. Hámmemizdiń janımızdıń aman qalıwı, áne, soǵan baylanıslı.

– Kapitan Dik, – dep juwap qaytardı Tom, – biz hámmemiz de, ózim hám jan dep siziń matroslarıńız bolamız. Jan dep sizge járdemlesemiz. Bes adamnıń qolınan qanday is kelse, siziń bassılıǵıńız astında isley beremiz!

– Ájayıp, Tom ata! - dep baqırıp jiberdi missis Ueldon.

– Biraq, júdá ıqtıyatlı bolıwımız kerek, – dedi Dik Send. – Men táwekel etip is qılmayman, jelqomlardıń barlıǵın da kótermeymen. Biraz keshiksek keshigermiz-dá, lekin qáwetersiz bolamız. Shárayat sonı talap qılıp atır. Házir men bir-birińizge óz wazıypalarıńızdı túsindirip beremen. Meniń ózim kúshim barınsha shturvaldıń aldında turaman. Geyde bir-eki saat uyqılap alaman. Men azǵana bolsa da uyqılaǵan waqtında birewińiz meniń ornımda turıwıńız kerek. Buǵan sizdi úyretsem deymen, Tom, qalay qaraysız? Kemeni kompasqa qarap basqarıp barıw onsha qıyın is emes. Eger qálewińiz bolsa, kemeni kerekli tárepke qaray aydawdı tez úyrenip ketesiz.

– Men bul jumısqa tayınman, kapitan Dik, – dep juwap qaytardı qartayǵan negr.

– Júdá jaqsı, – dedi Dik. – Búgin keshke deyin meniń menen shturvaldıń janında turasız, áne, sonda eger de men sharshap qalsam, men biraz dem algansha kemeni basqarıwǵa búgin-aq kirisesiz.

– Men ne? – dep soradı kishkene Jek. – Men Dikke heshqanday járdem bere almayman ba?

– Álbette, járdem bere alasań, balam! – dep juwap berdi missis Ueldon, balasın bawırına basıp.

– Seni de kemeni basqarıwǵa úyretedi. Men isenemen, rolde turǵan waqtında samal da ońnan esedi.

– Aha, yaqshı, anajan, yaqshı! – dep baqırıp jiberdi bala qol shappatlap. – Men bul isti orınlay alaman!

– Sonday. Jası úlken teńizshiler: jas teńizshi kemeniń jumısın ońnan keltiredi, samal ońnan esedi, dep aytadı. – dedi Dik kúlimsirep.

Keyin Tomǵa hám basqa negrlerge qarap, qosımsha ayttı:

– Qáne, endi jumıstı baslaymız, doslar! Házir grottı kóteriń kerek. Ne zat islewdi ózim aytıp turaman. Aytqanlarımdı bolsa anıq qılıp orınlawıńız kerek.

– Buyıra berin, kapitan Send, – dedi Tom, – bizler tayınbız!

Qalay oylaysız, Dik kemeni basqarıw juwapkershiligin óz moyńına alıp durıs qıldı ma?

... Dik kompas hám lagdan paydalanıwdı bilse de, kemeniń ornı hám jónelisin anıq biliwge járdem beretuǵın astronomiyalıq baqlawlardı ele orınlay almas edi. Bir kúni kapitan kayutasındaǵı kompas túsip ketedi. Kemedede qalǵan jáne bir kompastıń artına Negoro bildirmesten bir bólek temir qıstırıp qoyadı. Bul temir kompastıń strelkasın ózine tartar hám keme jónelisin nadurıs alıwǵa sebep bolar edi. Bir hápte dawam etken dawıldan keyin qanday da bir ataw kórinedi. Dik bul atawdı Qubla Amerikadaǵı Pasxi atawı dep oylaydı. Dingo keme murnına juwırıp barıp, tap usı jaǵalawdı tanıǵanday hám bul ataw onıń basınan keshken qanday da bir awır táshwishlerdi esine salıp sozıp-sozıp uwılday basladı. Tolqınнан bálent kóterilgen keme tars etip tasqa urıladı. Baxıtsız hádiyseden on minut ótip, «Pilgrim» degi hámme jolawshılar tik jaǵalawǵa shıǵıp toplanadı.

ON TÓRTINSHI BAP: NE ISLEW KEREK?

Jetpis tórt kúnlik sapardan soń tinish teńiz, qarsı esken samal hám dawıl menen qattı gúreslerden soń, «Piligrim» endi jaǵısqa jetken waqıtta suw astı taslarına soqlıǵısıp, bóleklenip ketse bola ma!

Missis Ueldon hám onıń joldasları qurǵaqlıqqa shıǵıp algannan soń ózlerin kúta baxıtlı sezdi. Olar Túslik Amerikaniń belgisiz jerine kelip qalǵan bolsa da, artıqsha mashaqatlarsız-aq óz watanına biymálel jetip alıwına boladı.

«Piligrim» bolsa pashaq-pashaq bolıp maydalanıp ketken. Tolqın birneshe saat ishinde onıń sınıqların hár jaqqa ıǵızıp ketti, endi kemedegi júklerden úmitlenbesek te bola beredi. Dik Send kemeni saqlap qala almaǵan bolsa da, barlıq jolawshılardıń ómirin saqlap qaldı; bul isi menen maqtansa arızıydı. «Piligrim» shógip ketken jer Túslik Amerikaniń qay jerinde eken? Dik Sendtiń shamalaǵanıday, Peru jaǵasında ma eken? Solay bolıwı da múmkin, sebebi Pasxi atawınan ótip ketkennen soń samal kemeni okeanniń ekvator aǵısı boylap arqa-shıǵısqa qaray jetekledi. Sonlıqtan kemeniń túslik boylap qırq úsh gradustan on bes gradusqa kelip qalıwı óz-ózinen emes. Eń baslısı: ilajı barınsha tezirek «Piligrim» niń qay jerde shókkenin anıqlaw. Peru jaǵıslarında portlar, qalalar hám awıllar júdá kóp. Sol ushın Diktiń pikiri durıs bolsa, jolawshılar qıynalmay-aq xalıq jasaytuǵın bir elatqa jetip alıwı múmkin.

Baxıtsız hádiyse júz bergen jerdegi onsha biyik bolmaǵan tik jaǵısta qap-qara taw tasları jatırǵan edi. Taslardıń ayırım jerleri jarılıp ketken, ayırım jariq jerlerden órmelep, tawdıń tóbesine shıǵıw múmkin edi. Yarım kilometr arqada tik jarlar arasınan say aǵıp ótken. Say ústinde birqansha rizoforlar asılıp turar edi.

Qırǵaq janınan baslanǵan kók-kónbek qalıń toǵay júdá uzaqlarda kórinip turǵan hawa reń tawǵa shekem sozılıp ketken. Mabada, Benedikt dayı botanik bolǵanda edi, ondaǵı hár túrli tereklerdi kórip hayran qalǵan bolar edi. Bul jerde birneshe mıń jıllar ómir súretuǵın bálent baobab terekleri, teńiz qaraǵayları, hind xurması, burış teregi hám Jańa Dúnyanıń arqa tárepinde ushıraytuǵın júzlep basqa túrli ósimlikler bar edi. Qırǵaq ústinde bir topar quslar hám tiykarınan kók túsli qarlıǵashlar uship júr. Arasında bası kishkene, ayaqları pársiz, biraq semiz kekilikler de kórinip qalar edi.

Missis Ueldon menen Dik Send quslardıń adamlardan onsha qorqpay atırǵanın sezip qaldı. Olar adamlardıń jaqın keliwinen úrkpey atırǵan edi. Rastan da, olar adamzattı sirá kórmegen bolsa hám olardan qashıwdıń ne ekenin bilmese-á? Shınında da, heshqanday mıltıq dawısı bul jaǵıstıń tınıshlıǵın buzbaǵan bolsa?

Rizofor

Quslar bul jaǵıstıń jalǵız iyeleri bolsa kerek? Álbette, bul jerde Benedikt dayını qızıqtıratuǵın kóp ǵana jánlikler bar edi.

Biraq ya quslarǵa, ya jánliklerge qarap bul jerdiń qay jer ekenin bilip bolmas edi. Bul jerdiń atın usı jerde jasawshı adam ǵana aytıwı múmkin. Lekin birde-bir adamzat kórinbes edi.

Ya qorǵan, ya úyler, ya bir ılashıq kórinse eken-aw. Ya arqadaǵı saydıń artında, ya qubla tárepte, yaki qalıń orman arasında, qullası, hesh jerde tütün shıqqan orın kórinbes edi. Ilgeri bul jaǵısqa adamzat kelgenin kórsetetuǵın heshbir nishana da joq edi.

Dik Send buǵan júdá hayran qaldı.

– Biz qay jerdemiz? Qay jerge kelip qaldıq? Bunı aytıp beretuǵın qanday da bir adam tabılmasa ya?

Sizińshe, Dik hám onıń joldasları ózleri oylağan mánzilge jetip keldi me?

Haqıyqattan da, bunday adam joq edi, jaqın jerde usı jerli adam bolǵanda, Dingo bunı biler edi. Íyt bolsa basın iyip, quyrıǵın súyrep, qumlaqta anayaqtan- mınayaqqa júr. Tınbay bir túrli uwıldaydı. Onıń bul qılıǵı qızıq edi, biraq adamnıń ya haywannıń izinen xabar bermes edi.

- Dik, Dingoǵa bir qara! – dedi missis Ueldon.
- Qızıq-ya! Qanday da bir iz izlep atırǵanǵa uqsaydı-ya, – dedi Dik.
- Rastan da qızıq, – dep sıbırladı missis Ueldon.

Keyin birden esine túsirip:

- Negoro ne qılıp atır eken? – dep soradı.
- Ol da Dingoday qurǵaqlıqtı aylanıp júripti, – dedi Dik Send. Aytpaqshı, bul jerde erki ózinde, ne qılsa qıla beredi. Endi men oǵan buyırıq bere almayman. «Piligrim» apatshılıqqa ushıraǵannan soń onıń wazıypası da tamamlandı.

Negoro burınları bul jerlerdi bilip, keyin esinen shıǵarıp jiberген adam yańlı qumlaqtı, saydı, qırǵaқтаǵı jarlardı dıqqat penen tekserip júрген edi. Yaki ol bul jerlerde bolǵanbeken? Ol bunday sorawǵa juwap beriwden bas tartıwı da itimal. Biraq bul adamnıń suqanı súymeytuǵın portugalıyalıqqa párwa qılıw shárt emes. Dik Send Negoronıń say tárepke ketip baratırǵanın baqlap turdı, lekin Negoro jarlardıń arasına kirip kózden ǵayıp bolǵan soń, óspirimniń onıń menen isi bolmadı.

Qalay oylaysız, Dingo hám Negoro ne ushın ózlerin bulay tutup atır? Olardıń háreketleri qanday da gúmanlıday túyilip atırǵan joq pa?

Baxıtsızlıqqa ushıraǵan adamlar endi ne qılıw kerekligi haqqında oylawı lazım edi. Biraz dem alıw hám awqatlanıw ushın dáslep bir baspana jay tabıw kerek edi. Áne, sonnan keyin ne islew haqqında másláhátlesse boladı.

Awqat máselesi ańsat sheshildi. Bul jerde quslar hám miyweler júdá mol edi. Apatqa ushıraǵanlar bunnan tısqarı kemeniń qoymaxanasında qalǵan azıq-awqatlardı da jewi múmkin edi. Teńiz tasqını qaytqannan keyin tolqınlar birneshe bochka suxari, birneshe qutı konserva hám qaq gósh salınǵan yashiklerdi jaǵısqa shıǵarıp taslaǵan edi. Teńiz suwı olardı buzıp úlgermegen edi. Adam jasaytuǵın bir jerge jetip alǵansha, usı bir topar adamǵa azıq-awqat biymálel jeterli edi. Azıq-awqatlardı tolqın shıqpaytuǵın bir jerge taqlap qoydı.

Ishimlik suwdan da kemshilik joq edi. Dik Send saydan suw alıp keliwdi Gerkulesten ótinish etti. Azamat negr bir bochka tolı suwdı jelkesine qoyıp alıp keldi. Teńiz tasqını waqtında tolqınlar sayǵa urıp kirse de, lekin onıń suwı dushshı bolıp, ishiwge jaramlı edi.

Ot tuwralı táshwish shekpese de boladı: gúlخان jaǵıw kerek bolsa, átirapta shóp-shar tolıp atır. Shılımkesh Tomnıń suw kirmeytuǵın qańıltır qutishaǵa salınǵan qabıǵı bar eken. Ol qırǵaqtan tawıp alǵan shaqmaq tası menen qálegen waqtında alıp shaqmaq shaǵıwı múmkin edi.

Endi tek saparǵa ketiwden aldın biraz dem alıw hám túnew ushın bir baspana jay tabıw qalǵan edi...

Kishkene Jek «músápirxana» tawıp berdi. Ol jardıń túbinde oynap júrgeninde, tosattan tasları jonılǵan keń bir úńgirge kózi túsip qaldı. Bul teńiz tolqınları qattı urılǵanınan payda bolǵan úńgirlerden biri edi.

Bunı kórip súyingen bala dárriw anasın shaqırıp keldi.

– Bárekellá, Jek! – dedi missis Ueldon. – Eger biz Robinzonday bul jerde uzaq jasap qalǵanıımızda, bul úńgirge seniń atıńdı qoyar edik.

Úńgir onsha úlken emes edi: uzınlıǵı da, eni de on-on tórt fut shıǵadı, biraq Jektiń kózine ol júdá úlken bolıp kórindi. Apatshılıqqa ushıraǵanlar oǵan arqayın jaylasa aladı. Missis Ueldon menen Nan kempir úńgirdiń ishi qup-qurǵaq ekenligin kórip júdá quwandı.

Aydıń dáslepki sheregi eken, demek, teńiz tasqını qattı boladı dep qáweterlenbesek te boladı. Solay etip, dem alıw ushın hámme nárese tayın edi. Hátte Negoro hám olarǵa qosılıp awqatlanıwǵa keldi. Bákim, ol ayqush-uyqush say ótip turǵan qalıń toǵayda jalǵız ózi júriwge júregi dawamaǵan shıǵar.

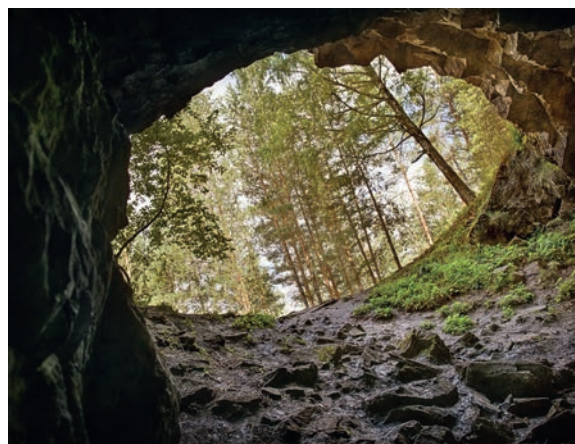
Kúndizgi saat bir edi. Olar suxarik hám qaqlanǵan gósh penen halqas etti. Shaydıń ornına Battıń shókken kemedegi azıq-awqatlar arasınan tawıp alıp kelgen bir shiyshe rom menen birneshe urtlam suw ishti. Negoro hámme menen teńdey awqatlanıp atırǵan bolsa da, biraq aldaǵı isler tuwralı sáwbetke aralaspay otırar edi. Lekin, ol joldaslarınıń gápın dıqqat penen tıńlap otırar edi, tiykarınan, bunnan ózine kerekli juwmaq shıǵarıp otır ma, kim bilsin?

Negoro ózi ushın qanday juwmaq shıǵarıp atırǵan bolıwı múmkin?

Óz úlesin jep alǵan Dingo úngirdi qarawıllap jattı. Bunday qarawıl bar bolsa, biymálel uyqılawǵa múmkinshilik boladı, qumlı jaǵısqa qanday maqluq kelmesin, opalı iyt dárhal xabar beriwge tayın edi. Missis Ueldon uyqısırap atırǵan Jekti dizesine jatqızıp, gáp basladı:

– Inim Dik, – dedi ol – usı qıyın kúnlerde islegen erlikleriń ushın hámmemiz saǵan minnetdarmız. Biraq seni óz wazıypańnan azat ete almaymız. Teńizde qanday kapitan bolǵan bolsań, qurǵaqlıqta da bizge usılay basshılıq etiwıń kerek. Barlıǵımız saǵan isenemiz. Endi ne islew kerekligin ayt.

Missis Ueldon, Nan, ǵarrı Tom hám basqa negrler – hámmesi Dik Sendke kózin úzbey qarap turdı. Hátte, Negoro da oǵan telmirip turǵan edi. Portugaliyalıq, Dik Send bul gáplerge ne der eken, dep qızıqsınıp atırǵan bolsa kerek.

Dik Send biraz oylanıp algannan soń:

– Eń dáslep, missis Ueldon, bizler qay jerde ekenimizdi bilip alıwımız kerek. Men kememiz Peru jaǵısında shógip ketken shıǵar dep oylayman. Samal menen teńiz aǵısı kemeni, mine, usı keńliklerge qaray ákelip

taslaǵan bolıwı múmkin.

Bákim, biz Perudiń az sanlı xalqı, yaǵnıy, pampaslar menen qońsı qubla rayonlardan birinde shıǵarmız? Menińshe, tap usılay bolsa kerek, óytkeni jaǵısta

adam-bende joq. Eger durıs shamalağan bolsam, adamlar jasaytuğın jerge jetip aliw ushın biraz jol júriwimizge tuwra keledi.

– Al, solay eken, endi ne islemekshiseñ? – dep soradı missis Ueldon.

– Menińshe, qay jerde ekenimizdi anıq bilmey turıp, úngirdi taslap ketpewimiz kerek. Erteñ dem alğannan soñ, ishımızden eki adamdı shar tárepti tekserip, anıqlap keliwge jóneteyik. Olar bul jerden júdá uzaqlasıp ketpey, elatti izlep tawıp, biz ushın áhmiyetli bolğan mağlıwmatlardı jiynağannan soñ ğana qaytıp keliwi lazım. On-on eki mil aralıқтаğı jerlerden adam tabılmawı múmkin emes.

– Rastan-aq, bólinemiz be? – dedi missis Ueldon.

– Solay islewge májbúrmız – dedi óspirim jigit – eger de haqıyqatlıqtı bile almasaq yáki átirapımızda adam tabılmasa, ğapılda qalamız. Bul jağdayda basqa bir jol izlewimiz kerek!

– Barlawshılıqqa kimler baradı? – dep soradı missis Ueldon biraz oylanğannan soñ.

– Bul máseleni házir sheshemiz, – dedi Dik Send – qalay da, siz missis Ueldon, mırza Benedikt, Jek hám Nan úngirdi taslap ketpewińiz kerek. Bat, Gerkules, Jek hám Ostin sizler menen qalıwı múmkin. Tom ekewimiz barlawğa ketemiz. Báلكim, Negoronıń da bul jerde qalğısı kelip atırğan shıǵar? – dedi Dik keme aspazına qarap.

– Báلكim..., – dep juwap berdi Negoro.

– Biz Dingonı birge alıp ketemiz. Onıń bizge kóp paydası tiyiwi múmkin – dedi Dik.

Óz ismin esitken Dingo, kelisim bergendey úrip jiberdi. Missis Ueldon tereñ oyǵa shúmdi. Azǵana waqıtqa bolsa da bólekleniw onı qáweterlendirer edi.

Qalay oylaysız, Diktiń usınısı bul jağdayda durıs pa?
Siz onıń ornında bolsańız, ne qılar edińiz?

«Pilgrim» niń baxıtsız hádiysege ushırağanı haqqındağı xabar jaqın jerde jasawshı xalıqlardıń qulağına jetken bolsa, olar shókken keme wákillerinen olja alıp qalıw maqsetinde qálegen pursatta topılıs jasawı múmkin. Sol ushın da topardı bóleklewden ne payda?

Missis Ueldonniń bul pikiriniń janı barday bolsa da, Dik Sendte buğan qarsı dáliller de tayar edi.

– Bul jerde jasawshı jergilikli indeeclerdi jabayı afrikalıqlar yáki polineziyalılarga teńlestiriw durıs emes – dedi Dik – olar tonawshılıq qılmaydı da. Dik hám onıń dosları ushın qay jerde turğanlıǵın, eñ jaqın awıl qay tárepte jaylasqanlıǵın hám onıń uzaq yáki jaqınlıǵın bilmey turıp jolǵa shıǵıw kútá qáwipli, ótiw qıyın bolğan jis toǵaydan topar bolıp táwekelge júrgennen góre, bólinip barlawshılıqqa shıǵıw kewilsiz bolsa da, jaqsıraq pikir edi.

– Tağı da – dep sózin juwmaqlastırdı Dik – men uzaq waqıt bólekleniwdi qıyalıma da keltirmedim. Tom hám ekewimiz eki kún ishinde bir awıldı yáki onıń turǵının tappasaq qaytıp kelemiz. Báلكim, bulay islemespiz! Men oylayman, mámleket ishkerisine qaray jigirma mil júrmey-aq bul orınnıń qay jer ekenligin anıqlaw múmkin. Men esapta jańılısqan bolıwım da múmkin, sebebi men astronomiyalıq esaplaw júrgizbedim. Eger de «Pilgrim» men mólsherlegen jerden pútkilley basqa jaǵısqa kelip urılğan bolsa she?

- Awa... Bul aytqanıń durıs, inim. – dep juwap berdi missis Ueldon qapalanıp.
- Meniń usınısıma ne deysiz, mırza Benedikt? – dep soradı Dik Send.
- Men be? – dep qaytadan soradı Benedikt.
- Awa, siz bul tuwralı ne dep oylaysız?

i Entomologiya - nasekomalardı úyreniwshi ilim

– Bul tuwralı mende heshqanday pikir joq, – dep juwap berdi Benedikt – maǵan ne deseńiz de, kelisim beremen, neni buyırsańız, orınlayman. Eger siz usı jerde bir-eki kún qalayıq deseńiz, men ushın maqul bolar edi, óytkeni, men bunnan paydalanıp, entomologiyalıq

kóz qarastan jaǵıstaǵı shıbın-shirkeylerdi úyreneder edim.

– Meyli, Dik, bilgenińdi isle. Tom menen birge baqlawǵa ket, biz bolsa usı jerde sizlerdi kútip turamız, – dedi missis Ueldon.

– Másele sheshildi! Al, endi men usı jerdiń jáńlikleri menen tanısıwǵa kettim, – dedi Benedikt dayı jay ǵana.

– Benedikt dayı, uzaqqa ketip qalmań, ótinish! – dedi Dik Send.

– Ol jaǵınan ǵam jeme, inim.

– Áytewir, shıbınlardıń mazasın alıp, biz tárepke jibermeseńiz boldı! – dedi Tom mıyıq tartıp.

Birazdan soń entomolog ánjamları menen «ańǵa» ketti. Negoro hám tap usı waqıtta úńgirden shıǵıp ketti. Bul adam barlıq waqıtta tek óz qara basın qayǵırar edi. Benedikt dayı taslarǵa órmelep shıǵıp, toǵay tárepke baǵdar alǵan waqıtta, Negoro áste-áste júrip, say boyına tústi de, saydı jaǵalap joqarıǵa qaray ketti.

Missis Ueldon uyqılıp qalǵan balasın Nan kempirdiń dizesine jatqarıp, ózi qumlıqqa shıqtı. Dik Send penen negrler onıń izinen júrdi. Teńizde tasqın joqlıǵınan paydalanıp, bóleklengen keme aldına barıw kerek, sebebi, onda sayaxatshılar ushın kerek bolǵan birqansha buyımlar qalıp qoyǵan edi. «Pilgrim» barıp urılǵan tas endi ashılıp qalǵan edi. Keme bolsa óziniń sınıqları arasında jatır edi. Keme dúgisip ketken suw astı tasları teńiz tasqınınan soń anıq kórinip tur edi. Bul jaǵdaydan Dik Send júdá hayran qaldı, sebebi Amerikaniń Tınısh okeanı jaǵıslarında bunday qattı tasqınlar bolmaytuǵınlıǵın biler edi. Dik bunıń sebepshisi sońǵı kúnlerdegi samal dep oyladı. Missis Ueldon menen onıń joldasları mıljası shıqqan kemeni kórip qattı qapa boldı. Olar «Pilgrim» de kóp kúnlerin ótkizgen, kóp

mashaqat shekken edi.

Hámme súdin hám jelqomlarınan ajıralıp, óli haywanday awnap jatqan kemeni kórgende, ishleri duz quyǵanday ashıdı. Qalay da, teńizge pútkilley shóǵıp ketpey turıp, kemege bir barıp keliw kerek edi.

Dik Send penen bes negr háp zamatta palubaǵa shıǵıp aldı, Tom, Gerkules, Bat hám Ostinler bolsa kemeniń tóbesinde asılıp qalǵan arqanlarǵa órmelep, asxanada qalǵan azıq-awqatlardı tasıw menen bánt boldı. Dik úlken qoymaxanaǵa kirip ketti.

Bir jaqsısı, baxıtsız hádiyseden soń suw astında qalǵan bolsa da, kemeniń tómengi bólimine suw kirmegen eken. Dik Send bul jerden tórt jaqsı karabin miltıq hám júzge jaqın oq tawıp aldı. Eger de jergilikli indeecler topılıs jasasa, endi olarǵa qarsı shıǵıw ushın jaqsı qural bar edi. Dik Send fonardı da qosıp aldı. Átteń, keme aldındaǵı kayutada qalǵan geografiyalıq kartalar suw ishinde qalıp, jaramsız bolıp qalǵan edi. Dik Send kit tóslerin ajratıw ushın paydalanılatuǵın altı úlken pıshaqtı

da aldı. Pıshaqlar joldasları ushın qosımsha qural edi. Sonday-aq, ol Jektiń kishkene oyınshıq miltıgın da taslap ketpedi.

Kemedegi qalğan buyımlardıń bir bólegi shógiw waqtında ya nabit bolğan, yamasa suwda jaramsız bolıp qalğan edi. Jaqın jerdegi adam jasaytuğın mánzilge birneshe kún ishinde jetip barıw múmkin bolğan soń, artıqsha júk kóterip júriwdiń qájeti de joq. Azıq-awqat penen qural-saymanlardıń ózi sayaxatshılar ushın jetkilikli edi.

Dik Send endi ketpekshi bolıp turğan waqıtta, missis Ueldonniń kemedegi pullardı alıp shıgıw kerek degen másláháti esine túsip qaldı. Dik bar-joğı bes júz dollar pul taptı, bolğanı, missis Ueldonniń ózine tiyisli pulı da bunnan kóbirek edi.

Bul jerge Dik Sendten aldın tek Negoro keliwiniń itimalı joqarı. Missis Ueldon menen kapitan Guldıń jıynap qoyğan pulların Negoro ғana alıwı múmkin edi. Bul urlıqta onnan bólek heshkimnen gúman etiw múmkin emes. Solay bolsa da, Dik Send dáslep eki oyılı bolıp júrdi. Bul adam haqqında Dik nelerdi bileydi? Oğan mına nárse málim, Negoro adamlarǵa aralaspay jalǵız júriwdi jaqsı kóredi hám basqalardıń basına túsken qıyınshılıqlardı kóre tura tek mıyıǵında kúlip qoyadı. Biraq bunıń ushın onı jinayatshı dew orınlı ma? Dik ne derin bilmes edi. Negoro bolmasa basqa kimnen gúmanlanadı?! Negrlerdiń birewinen be?

Biraq olar júdá hadal adamlar hám olar jaǵısqa shıqqannan keyin missis Ueldon menen Jektiń qasınan bir adım da jılımadı. Negoro bolsa qurǵaqlıqta biraz ekilenip júrdi. Joq, Negorodan basqa heshkim urlamaydı, urı onıń tap ózi!

Dik Send qaytıp keliwi menen-aq Negorodan barlıǵın sorap alıwdı hám kerek bolsa onı tintip kóriwdi maqset etti. Dik bul máseleni kóp sozbay sheshiwge kirisiwdi oyına túyip qoydı.

Siziń oyınızsha, Diktiń Negorodan gúmanlanǵanı durıs pa?

Kún batar aldında tur. Birazdan soń quyash shoqtay qıp-qızıl saǵım bolıp kózden ǵayıp boladı. Kúnniń kózi biraz qarayıp turdı da, keyin birden qarangı tústi. Bul nárse Dik Sendtiń Kozerok tropigi menen ekvator arasındagı bir jerde taslarǵa urılǵan, degen gúmanın tastıyıqlar edi.

– Keshte boran baslanadı! – dedi ǵarrı Tom, aspanda úymelesip turğan qara bultlardı kórsetip.

– Awa, solay qusaydı, ızǵırıp samaldıń esiwi de tegin emes, – dep Dik te onıń ǵápıne qosıldı. – Bolsa bolabersin, bizge ne baylanısı bar! Kememiz shókken bolsa, endi samal bizlerge ne zıyan berer deysen?

Tún qarangı bolǵanlıǵı sebepli, negrler úńgirdiń awzında gezekpe-gezek qarawıllıq qıldı. Onıń ústine Dingonıń ziyrekligi de sayaxatshılarǵa biraz bolsa da demew edi.

Missis Ueldon, Dik hám negrler úńgirge qaytıp keldi. Benedikt dayı elege shekem kelmegen.

Palwan Gerkules bar kúshi menen áy-haylap shaqırǵan edi, entomolog tik jardan asıǵıp-úsigip túsip atırǵanda basın tasqa urıp alıwına sál-aq qaldı.

Benedikt dayınıń ishi jandı. Ol kúni boyı sergizdan bolıp, kollekciyasına qosa alatuǵınday birde-bir jańa jánlik taba almadı. Mıń ayaq hám sol sıyaqlı kóp ayaqlılardan basqa hesh nárse joq. Al, Benedikt dayıǵa bolsa kóp ayaqlılardıń keregi joq.

– Ex, áttegen-áy, – dep gúrsindi ol, bes mın mildey jol júrip, qattı boranlarda apatshılıqqa ushirap, qanshadan-qansha azap-aqıretlerdi kórip, jánlık muzeyin bezeytuǵınday birde-bir altı ayaqlı amerika jánlıǵı tabılmasa? «Paydası zıyanına jetpeydi» degenniń naǵız ózi boldı!

Sonnan keyin Benedikt dayı bul ádira qalǵır jaǵısta bir minut ta turmaǵanım bolsın, dedi hám hámmeden tezirek jolǵa shıǵıwdı talap etti.

Missis Ueldon bul saqallı «gódek» ti zorǵa jubattı. Missis Ueldon búgin bolmasa, erteń tabılıp qalar sol altı ayaq, dep onı tınıshlandırmaqshı boldı. Soń tań ataman degenge shekem uyqılap alıw ushın barlıǵı úńgirge kirip ketti.

Tom serlese, Negro ele kelmepti.

– Qayaqqa joq boldı eken! – dep soradı missis Ueldon.

– Biziń ne jumısımız bar? – dedi Bat.

– Menińshe, bul adamnıń bárqulla kózimizdiń aldında júrgeni maqul, – dedi missis Ueldon.

– Durıs aytasız, missis Ueldon, – dedi Dik Send oǵan, – biraq óz ıqtıyarı menen bizden ajralıp ketken bolsa, onı qaytıp keliwge májbúrley almaymız. Kim biledi deysiz, bizden qashıp ketiwine ılayıqlı sebebi bar shıǵar.

Dik missis Ueldondı shetirekke shaqırıp, oǵan joytılgan pullar haqqındaǵı gúmanın bildirdi. Missis Ueldon Diktiń sózlerine hayran qalmadı, sebebi bul gúman onıń ózinde de bar edi.

– Eger de Negro qaytıp kelse, – dedi missis Ueldon, demek, ol urlaǵan pulların bir jerge jasırıp qoǵan boladı. Menińshe, onı jınayat ústinde qolǵa ala almaytuǵın bolǵanlıqtan, gúmanımızdı bildirmey, ózimizdi bilmegenge salıp júre bergenimiz maqul.

Missis Ueldonnıń pikiri durıs edi, sonlıqtan Dik te buǵan qosıldı.

Sol waqta Gerkules Negoronı áy-haylap shaqırdı, biraq Negorodan saza bolmadı. Itimal, ol uzaqlap ketip qalıp, Gerkulestiń dawısın esitpey atırǵan shıǵar yamasa, kerisinshe, esitip juwap beriwdi qálemese kerek.

Negrler portugalıyalıqtıń ketip qalǵanın elestirmedi. Biraq, missis Ueldon aytqanıday, Negoronıń uzaqta bolǵanına göre, jaqın jerde bolǵanı qáwipsizirek edi.

Sol nárse qızıq, Negro qalay bunday jerlerde jalǵız júriwge qorqpadı eken? Adasıp qalmadı ma? Bálkim, ol qarańǵıda úngirdi taba almay júrgen shıǵar? Missis Ueldon menen Dik ne derin de bilmes edi. Nede bolsa, Negro sebep sonsha adamnıń uyqıdan qalıwı durıs emes.

Qumnıń ústinde juwırıp júrgen Dingo birden qattı úre basladı.

– Dingo nege úrip atır eken? – dep soradı missis Ueldon.

– Házir bilip kelemen, Negro kiyatırǵan shıǵar, bálkim, – dedi Dik Send.

Dik, Gerkules, Ostin hám Batlar úńgirden sırtqa shıqtı. Biraq jaǵısta heshkim joq edi. Dingo da úrgenin toqtattı.

Dik penen onıń joldasları úńgirge qaytıp kirdi. Negrler nábetsilikti óz ara bólisiپ aldı. Sonnan keyin sayaxatshılar uyqıǵa ketti.

Tek missis Ueldonnıń kózine uyqı kelmedi. Kóp kútken Jerden úmitleri push boldı, sayaxatshılar ushın qáwipsiz sharayat hám qáterjamlıq alıp kelmedi.

SHÍĠARMANÍ TALQÍLAW

1. Shıǵarma basındaǵı Dik hám Negoro tuwralı pikirlerińiz keyinnen qay dárejede bekkemlendi yaki ózgerdi? Ne ushın?
2. Shıǵarmanı oqıwdan aldın avtordıń bul shıǵarmanı ulı Mishelge sawǵa etkenin bilgen edińiz. Sizińshe, Jyul Vern balasınıń qanday sıpatlarǵa iye bolıwın qálegen? Mishelge bul qásiyetlerge iye bolıwda shıǵarma qalay járdem beriwi múmkin?
3. Shıǵarmadan teńizshiler turmısı tuwralı nelerdi bilip aldınız? Teńizshiler ushın qanday bilimler áhmiyetli? Teńizshi bolıw ushın qanday sıpatlarǵa iye bolıw kerek? Sizińshe, Dikten jaqsı teńizshi shıǵa ma?
4. Avtor shıǵarmanı jazıwda qaysı tarawdaǵı bilimlerge súyengen? Bul bilimler qanshelli dárejede shıǵarmanıń qızıqlı hám isenimli bolıwına járdem bergen?

Geyde jazıwshılar shıǵarma dawamında kúilmegen waqıyalar bolıwına ishalar bildirip ketedi. Bunday ishalar oqıwshını qızıqtırıp, shıǵarmanıń dawamın oqıwǵa iytermeleydi.

Mısalı, «Pilgrim» kemesindegiler keme apatshılıqqa ushıramastan aldın atawdı kórip qalǵanında Dingonıń ózin bir túrli tutıwı sońınan bul orınıń iytkes bolıp shıǵıwınıń ishara bolıwı múmkin.

«Ne islew kerek?» babında jáne qanday ishalar bayqadıńız? Sizińshe, bul ishalar menen jazıwshı ne demekshi?

Kesteni toltırın hám klaslalarıńızǵa prezentaciya qılın.

Ishara

Shıǵarma dawamında qanday waqıya bolıwı múmkin?

ÓZ BETINSHE OQÍW USHÍN

«On bes jaslı kapitan» romanın tolıq oqıp shıǵıwınızdı usınıs etemiz.

IV BÓLIM: RÁNBÁREN TUYGÍLAR

KÚNXOJA IBRAYÍM ULÍ

ÁJINIYAZ QOSÍBAY ULÍ

ABBAZ DABÍLOV

TILEWBERGEN JUMAMURATOV

ABDULLA ARIPOV

UZAQBAY PIRJANOV

Teoriyalıq maǵlıwmat: Uyqas tuwralı túsiniq.
Kórkem súwretlew quralları.

KÚNXOJA IBRAYÍM ULÍ

(1799-1880)

SHAYÍR MENEN TANÍSÍW

Shayırdıń shın atı–Jiyemurat. Shayırdıń ómiri tuwralı maǵlıwmatlar bizge izbe-iz jetip kelmegen. Ádebiyat izertlewshileri onıń shıǵarmalarındaǵı maǵlıwmatlarǵa tiykarlanıp, ómirbayanın tiklewge háreket etken. Usınday maǵlıwmatlar boyınsha Kúnxoja Ibrayım ulınıń ómiri kóbirek Aral teńizi boyları hám Terbenbes, Kókózek, Ayırsha, Jalayır sıyaqlı orınlar ekenin bilemiz.

«Ólim», «Ármanda», «Umitpaspan», «Túye ekenseń», «Qızılqum» sıyaqlı qosıqlarında shayır jasaǵan dáwir hám ómiri tuwralı maǵlıwmatlardı tabıwǵa boladı.

QOSÍQTÍ OQÍWǴA TAYARLÍQ

Qosıqta shayır ózi tuwılǵan jeri tuwralı, ata-mákanın, tábiyatın, balalıǵı ótken jerlerdi saǵınısh penen táriypleydi.

Siz tuwılǵan awıl (qala) ne dep ataladı? Siziń tuwılǵan jerińizde qanday kól, dárya, taw bar? Siziń tuwılǵan awılıńız (qalańız) nesi menen ózgeshelenedi?

JAYLAWÍM

Ata jurtı Túrkestannan kelgeli,
Ata-babam qonıs basqan, jaylawım,
Anadan tuwılıp, esim bilgeli,
Oynap qatar ósken qalıń, jaylawım.

Kún boyına bayır etip turaqlı,
Men ketermen árman bilen jıraqlı,
Qamıs orıp altaw-jetew oraqlı,
Teris tóbe, Uzun Qayır, jaylawım.

Ólim xabarınan kelmegey saza,
Endi aytayın sózdi amanlıq taza,
Erjan ataw menen shıǵısı Írza,

Teńizlerden

awqat

etken, jaylawım.

i Jayın

i Bayır etip
turaqlı-
mákan etiw

i Saza-
ses, dawıs,
xabar
Jayın-
oǵada úlken
ilaqa

Teñizlerden awqat etken, jaylawım degen qatarlardan
ne túsindińız?

Balıq awlap Toqtas, Mantıq boyınan,
Kól ishinen, say-salanıń oyınan,
Saylap shansıp júrip jayın moynınan,
Ata-babam awqat etken, jaylawım.

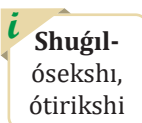
Alasat-
gawga,
shawqim

Alasat tabilsa barliq el kósher,
Kóbeyip tur aramızdan qán isher,
Jetim jılap, ılaq mańırap kún kesher,
Árman bilen júrermen be, jaylawım.

«Jetim jılap, ılaq mańırap kún kesher» bul qatarlar
arqalı avtor ne aytpaqshı dep oylaysız?

Jaylawım Jalayır, Kópir hám Bóget,
Suw keler me degen bizde bar úmit,
Shaqaq urar aqır bir kún qız-jigit,
Árman bilen qaygıda ósken, jaylawım.

Shuğıl-
ósekshı,
ótirikshı

Áwel-ha óskenim Kók ózek boyı,
Alamanıń jeterme shuğılga oyı,
Puqaranıń taysaylar baq-kúyi,
Árman bilen ósken arızıw, jaylawım.

Qızlar menen súhbet etip bilgenshe,
Doslıq, mehribanlıq etip ólgenshe,
«Sen arman tur, men berman tur» degenshe,
Árman bilen ósken arızıw, jaylawım.

Totıya-
qádirli,
qımbatlı

Bekman shağıl, Jańa suwdıń boyları,
Sharqırawıq «Múyten» boget jayları,
Jayılğan baylardıń sansız qoyları,
Kózime totıya júrgen, jaylawım.

Kól sağa, Ayırsha, Terbenbes teńiz,
Ásirese, Ayırshada óskenbiz,
Qast etkenniń kókeylerin keskenbiz,
Árman bilen ayra túsken, jaylawım.

QOSÍQTÍ TALQÍLAW

Qosıq mazmunına qarap, shayırdıń balalıǵı qanday bolǵan dep oylaw múmkin?
Qosıqta shayır «Árman bilen ayra túsken, jaylawım» degen qatarlardı keltiredi.
Qalay oylaysız, shayırdıń óz elinen ayırılıwına ne sebep bolǵan bolıwı múmkin?
Qosıqta shayır balıq awlaǵanın eske túsiredi. Sizler balıq awlawǵa barıp kórdińiz
be? Qamıs orıp kórdińiz be?

Hár bir nárseniń óz wazıypası, xızmeti, áhmiyeti bar. Mısalı, búlbúldiń
wazıypası sayraw, gúldiń wazıypası ashılıp, átirapqa xosh iyis taratıw.
Eger hár kim óz wazıypasın durıs atqarmasa ne bolıwı múmkin?

NEGE KEREK?

Sayrağan búlbúl bolmasa,
Ishi hawazga tolmasa,
Bárqulla jaynap turmasa,
Ashılğan gúl nege kerek?

Sarqirap suwı aqpasa,
Ekken eginler qanbasa,
Waqtında tasıp-tınbasa,
Aqqan suwlar nege kerek?

Uzaqtan kózge túspese,
Shamalı qattı espese,
Tóbesi bultqa tiymese,
Asqar tawlar nege kerek?

Jadırap jazı bolmasa,
Shuwaqlı kógal qılmasa,
Óz waqtında jawmasa,
Qara jamgır nege kerek?

Qara jamgır degende neni túsindińiz?

Kórgen nárseni almasa,
Pátlenip qanat qaqpasa,
Joq jerden ańdı tappasa,
Qarshıga qus nege kerek?

Qarshıga qanday qus?

Ozalda tósin kermese,
Tańlap jemlerin jemese,
Bayraqtan ozip kelmese,
Dal bedewler nege kerek?

Bedew-
júyrik at

Bellerin bekkem buwmasa,
Ótken óshlerdi quwmasa,
Anadan artıq tuwmasa,
Pasiq perzent nege kerek?

Boyı kún sayın óspese,
Dushpan kókeyin kespese,
Taymay gúreske túspese,
Qorqaq palwan nege kerek?

Xalıqtıń arın arlamasa,
Barı-joqtı barlamasa,
Ash hám toqqa qaramasa,
Awan basshı nege kerek?

Awan basshı degen ne?

Xalıqqa ádil bolmasa,
Jılaǵandı jubatpasa,
Xalıq tatqandı tatpasa,
Taxt iyesi nege kerek?

Eki jaqtı teń kórmese,
Duwrı tórelik bermese,
Ádillik penen sheshpese,
Kátqudalar nege kerek?

Kátqudashılıq degende neni túsinesiz?
Kátqudalar qanday bolıwı kerek?

Ata-anasın kútpese,
Aytqanlarına kónbese,
Ata-anam hám demese,
Jaman perzent nege kerek?

Kúndey kúlip jaynamasa,
Búlbúl bolıp sayramasa,
Quwanasıp oynamasa,
Quw ómirler nege kerek?

Qosıqtı baqsı Genjebay Tilewmuratovtıń
atqarılıwında tıńlań

QOSÍQTÍ TALQÍLAW

1. Qosıq mazmunınan ne túsindińiz?
2. Shayırdıń aytıwınsha, perzenttiń wazıypası qanday?
3. Adam ómirge ne ushın keledi?

Qanday jaǵdaylarda sizlerde «NEGE
KEREK?» degen soraw payda boladı?

ЎЖИНИЯЗ ҚОЎБЕЙ УЎ

(1824-1878)

ШЕЙР МЕНЕН ТАНЎШ

Ўжинияз Қосибай уЎ (адебий лақаби–Зийвар) XIX асирдеги кърнекли қарақалпақ шейри.

Арал теңизини қубла бетинде, Ўмирданийани қуяр жеринде, ашамайли-қият авиланда тувилган. Ўжинияз авиллиқ мектепти питкergenнен кейин оқиўга ҳавес етип Хийва қаласинда Қутлимурат инақ медресесинде оқип талим алди. Уси медреседеги оқиў жилларинда шигисти классик шейирлари Навайи, Низамий, Физулий, Мақтимқули шигармаларин терең ўйренген.

ELDI КЪРЕР КЪН БАРМЕКЕН?

Арзиў айлеп ўх кърнимиз ўз yurtимизга барғали,
Yariw-doslar hām qādirdān bilān birge jūrgeli,
Rāhim ayle, patshahim, elge jetker, sen, meni,
Ya ilahim, elimdi kōrer kūnler, barmeken?

Haq āzelde āylemish oshbuw bizge nesip,
Yariw-dostan ayrilip, qayǵi duman basqa tūsip,
Birge jūrgen qiziw-jawan, yar-yaran menen kōrisip,
Yar bilā hāmdam bolip, jūrmege kūnler barmeken?

Saqlaǵil, pāwardigarim, biz bul ġarip bāndāni,
Bilmānām mehman etipseñ neshshe kūn jan tāndegi,
Maliw-mūlkim hārne barim tapsırdım men tāñirge,
Bilmenem, pāwardigarim, eldi kōrer kūn barmeken?

QOSIQTÍ TALQÍLAW

Qalay oylaysız, шейр ne ushın qosıqta «Rāhim āyle, patshahim, Elge jetker sen meni» degen qatardı qalay tūsindiñiz? «Bilmānām mehman etipseñ neshshe kūn jan tāndegi»... degen qatardan ne tūsindiñiz?

QOSIQTÍ OQÍWGA TAYARLIQ

Qosıqta шейр neler tuwralı aytıwı mūmkin? Ne ushın шейр «Ellerim bardı» dep atır? Qosıq ataması tuwralı pikirlesiñ. Sizler ўz eliñiz haqqında aytpaqshi bolǵanda esiñizge eñ dāslep ne tūsedı?

ELLERIM BARDÍ

Sorasañ elimdi Qojban bizlerden,
Qalpağı qazanday ellerim bardı,
Qáte shıqsa, keshiriñler sózlerden,
Qıtay, Qoñırat atlı ellerim bardı.

Jaylawım Urganish, arqası – teñiz,
Jawırını qaqpataq malları semiz,
Ruqsatsız bir-birine salmas iz,
Birlikli Qoñırat ellerim bardı.

Tabıladı izlegenniñ keregi,
Kólinde bar qasqaldağı, úyregi,
Quwları, ğazınıñ putin búyregi,
Dúnyanıñ añları kólimde bardı.

i **Biymağrur** –
gózzallığı hám
ádep-ikramlılığı
ashıqtı esten
tandıradı

Ótirikti ıras etin aytpağan,
Tuwrı joldan bas ketse de qaytpağan,
Námáhrámdi hasla joldas tutpağan,
Atı qaraqalpaq ellerim bardı.

Sóylegende sheker eter sóziñdi,
Kórgende biymağrur eter óziñdi,
Báhári toydırar eki kóziñdi,
Láyli, Zuláyxaday qızları bardı.

Súyrik sawsağında peruwza uzık,
Belleri qınalğan bir qısım názik.
Hár qolında altın-gúmis bilezik,
Sallanıp más gezen qızları bardı.

Atqa shıqqan ashamaylı-qıyatga,
Qoldawlı-múyteni, barlıq Qoñıratqa,
Qıtay-qıpshaq, kenegesi, mañgıtta,
At kótermes belli begleri bardı!

i **Gúdarı
belbewi** –
jumsaq etip
islengen bılğarı
belbew

Gúdarı belbewi dizge túsken,
Boyı aq terekti aralap ósken,
Ğanım kórse qaynap dáryaday yoshqan,
Qalpaqtıñ qalqanlı jigiti bardı.

Belleskende xan palwanın qoymağan,
Kúsh-qarıwı bir boyına sıymağan,
Shaqırmasa merekege barmağan,
Qoñıratıñ Gújektey palwanı bardı

Yadıma túskende kewilim ósken,
Kózim kórmegenshe kókeyim tesken,
Jılında miywelep úsh iret pisen,
Atı súılmektey jemisim bardı.

Gewirek-jazda –
túynek salatuğın,
shólde ósetuğın
ósimlik

Sarhawız boyında sayalı terek,
Jeseń til úyirgen áseliw pálek,
Qırında qızarıp pisen gewirek,
Qawınday mazalı jemisim bardı.

Mal iyesin tabar sóz tapsa júye,
Shóbinde sháfáát qusında kiye,
Teńiz eteginde bolar qanshiye,
Bulardıń bárshesi elimde bardı.

Qosıqtı baqsı Teńelbay Qaliev atqarıwında
tıńlań

QOSÍQTÍ TALQÍLAW

1. Shayır qosıqta elin kimge táriyplep atır?
2. Shayır qosıgınan qaraqalpaq eli tuwralı qanday mağlıwmat aldıńız?
3. Shayır qosıgında keltirilgen qaysı mağlıwmatlar siziń awılıńız táriypin eske túsiredi?

ABBAZ DABÍLOV

(1898-1970)

SHAYÍR MENEN TANÍSÍW

Abbaz shayır Taxtakópir rayonınıń Qaraoy degen jerinde tuwılǵan. Ol dáslep awıllıq meshitte, sońınan Qaraqum iyshan medresesinde oqıǵan. Qıssa oqıwdı óziniń tuwısqan aǵası Hamzadan úyrenedi. Óz qosıqların qıssaxanlıq jolı menen oqıytuǵın bolǵan.

Shıǵarmaları: «Bahadır» dástanı, «Biybisánem», «Kórip keldim» h.t.b.

NÁMÁRT JIGIT NEGE DÁRKAR?

Sizler márt jigit degende qanday jigitti kóz aldınıızǵa keltiresiz?
Sizińshe, námárt jigittiń sıpatları qanday?
Qosıqtı oqıp bolǵan soń juwaplarıńızdı salıstırıń.

*Abbaz Dabılov óz qosıǵın
qıssaxanlıq jolı menen
atqarǵan*

Xalıq ushın belin buwmasa,
Jigitte namıs bolmasa,
Watan ushın tuwılmasa,
Onday jigit nege dárkar?

Xalıq húrmetin kózge ilmegen,
Uyat-namıstı bilmegen,
Watan ushın jan bermegen,
Qorqaq jigit nege dárkar?

Ózine jaman at taǵıp,
Qashıp júrgen basın baǵıp,
Óz betine kúye jaǵıp,
Júrgen jigit nege dárkar?

Putá túbine tıǵılǵan,
Hesh náirse kórmey jıǵılǵan,
Bas tartıp keyin shegingen,
Jalqaw jigit, nege dárkar?

Almastan qaytqan polattay,
Porsań ayaq jaman attay,
Jariqtağı jarǵanattay,
Bolǵan jigit nege dárkar?

Tayǵaq jigit degende qanday jigitti
túsinesiz?

Dushpanına oq atpaǵan,
Xalıq ushın janın qıymaǵan,
Hesh jerge bası sıymaǵan,
Tayǵaq jigit nege dárkar?

Watan ushın oylanbaǵan,
Xalqı ushın qıynalmaǵan,
Jaraq alıp saylanbaǵan,
Námárt jigit nege dárkar?

Qulashlap toqpaq urǵanday,
Dushpannıń moynın julǵanday,
Qaytpay tabanda turǵanday,
Márt jigitler bizge dárkar.

QOSÍQTÍ TALQÍLAW

1. Sizińshe, qosıq qaysı dáwirde jazılǵan dep oylaysız?
2. Óz watanı ushın xızmet etpegen adamdı shayır qalay áshkaralaydı?
3. Shayır qosıqta márt jigitlerge qanday sıpatlama bergен?
4. Shayırdıń aytıwınsha, námárt jigitlerdiń sıpatları qanday?
5. Qosıqtı oqıǵan soń sizlerde márt, námárt jigitler tuwralı qanday pikir payda boldı

BÁHÁR

Qaysı máwsimde tuwılǵansız? Sizlerge
qaysı máwsim unaydı? Ne ushın?

Óksheńdi kóter dep qısqı toqsanǵa,
Endi náwbet ber, – dep erkin bostanǵa,
Nur shashaman, degen jerge, aspanǵa,
Qulaqqa kelip tur, úni báhárdiń.

Ámiwdárya aydın shalqar kólime,
Azatlıqtıń kánin ashqan elime,
Altınnan gáziyne shıqqan jerime,
Jalpı tógilip tur, nurı báhárdiń.

Ketken soń aradan qıstıń qamalı,
Burqasınlap esti, sáwir samalı,
Kewlin ashqan shın ashıqtay jamalı,
Sulıw yargá megzer túri báhardıń.

Keldi báhár keńnen jayıp qulashın,
Jer betine sewip kúnnıń quyashın,
Tońlar erip, balqıp ketti qorǵasın,
Taslardı jibitti kúni báhardıń.

Juldızlar jaltırap ay menen birge,
Jımıńlap kúlisip qarap tur jerge,
Deydi janlı-jansız ornıńnan túrge,
Tap sonı sóylep tur, tili báhardıń.

Sáwirdıń samalı nama shalǵan soń,
Saz benen bárshe jan xabarlangan soń,
Ósimlikler bórtip talaplangan soń,
Jawdırap ashılar, gúli báhardıń.

Jayınlar, bekireler, súwen hám sazan,
Suwdı sayqal etip, shashıp tur tozań,
Shaǵala sharq urıp, tırna, birqazan,
Ǵaz benen almabas quwı báhardıń.

Báhardıń kelisi-jazdıń deregi,
Jaz emes pe, bárshe jannıń keregi?
Watanımnıń soǵıp turǵan júregi,
Sonda tigilip tur tuwı báhardıń.

QOSÍQTÍ TALQÍLAW

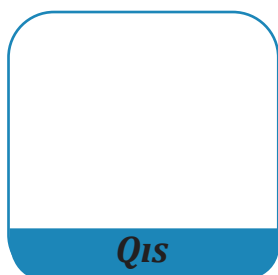
1. Qosıqta báhár máwsimine tán qanday ózgeshelikler tuwralı ayılǵan?
2. Shayır tábiyat kórinisin qalay súwretlegen?
3. Shayır qosıqta qanday kórkem súwretlew qurallarınan paydalanǵan?

Jubıńız benen kelisip birińız márt jigitlerge tán sıpatlardı, ekinshińız námárt jigitlerge tán belgilerdi jazıń. Juwaplarıńızdı salıstırıń. Qaysısıńız kóp jaza aldısız?

Qosımsha ádebiyatlardan paydalanıp shayırlar dóretiwshiligine tán qosıq qatarların tabıń. Hárbir topar ózlerine berilgen máwsim peyzajın sıziń.

TILEWBERGEN JUMAMURATOV

(1915-1990)

SHAYÍR MENEN TANÍSÍW

Moynaq rayonınıń Aqdárya awılında tuwılǵan. T.Jumamuratov bala waqtınan baslap xalıq awızeki dóretiwshiligi menen jaqınnan tanıs bolǵan, kóp ǵana xalıq erteklerin, qosıqların, ápsana-ańızlardı, dástanlardı ıqlası menen úyrengen.

«Mákarya sulıw», «Bala tuwralı sóz», «Okean ortasında», «Suwǵa ketken adam», «Qásiyetli gáwhar tas haqqında ertek», «Ton menen tóbeles», «Traktor hám ketpen», «Qarlıǵash, miltıqshı hám jılan» h.t. basqa kóp shıǵarmaları bar.

QOSÍQTÍ OQÍWǵA TAYARLÍQ

Moynaq qalası tuwralı ne bilesiz?
Moynaq degende esińizge eń dáslep ne túsedi?

MOYNAQTA

Saqpan atıp zordı berip hálǵaqq,
Qawın qorıp otırsaq ta shartaqta,
Qosıq ayıp júrer edik eliklep,
Ayapbergen, Ájiniyaz, Berdaqqa.
– Qay jaqta?
– Aqdáryada, Bozatawda, Moynaqta.

Tuwıldım da, jastan sonda kóp boldım,
Shadlı ósip, qurǵın boldım, toq boldım.
Yadtan shıqpas shomılǵanım, júzgenim,
Aydında móldir suwlı kók kóldiń.
– Qay jaqta?
– Aqqum, Maypoz, Tentekarna, Moynaqta.

i

Saqpan -
shijim jiptiń
ortasına kesek
salatuǵın orın
islep, kesek
salıp tawlawǵa
arnalıp shimshiq
qoriytuǵın qural

Sizler de jaz aylarında shomılıwǵa barasız ba?
Qanday qızıqlı waqıyalardı esleysiz?

Kól jaǵalay munarlangan aq qamıs,
Qızıl otaw, aq jay tolǵan kók jaǵıs.
Geyde motor, geyde jelqom zımıratıp,
Sayran eter xosh kewilli jigit-qız.
– Qay jaqta?
– Qazaqdárya, Qaratereń, Moynaqta.
Erikkende ermek ushın qus atıp,
Talay ǵazdıń may qarmasın asadıq.
Suwda súwen, bekire, sazan, aq marqa,
Quw, ǵaz, úyrek, qasqaldaǵın usladıq.
– Qay jaqta?
– Porxan ataw, Mádelide, Moynaqta.

Balıq awına barıp kórdińiz be? Shayır aytqan balıq túrlerin bilesiz be?
Olardıń ayırmashılıǵın túsindirip bere alasız ba?

Kóz jiberip qarap tursam ońasha,
Ózgertilgen kórinis bar jańasha.
Gudokları kombinattıń, zavodtıń,
Paroxodqa sestin qosar tamasha.
– Qay jaqta?
– Qazaqdárya, Úshsay, Úrge, Moynaqta.

Túnde- kókke, suwda juldız, mıń juldız,
Elektrdey túndi etken kúp-kúndız.
Qarakóldiń padasınday jayılp,
Búlkildesip gezip júrgen kóp qundız.
– Qay jaqta?
– Qarajarda, Qaratereń, Moynaqta.

i **Gewmis -**
qaramal
semyasına kiretuǵın
Túslik Aziya hám
Afrikada
jasaytuǵın salmaǵı
awır haywan túri.
Tekstte úlken degen
mánide qollanılǵan.

Sıyırlar bar gewmislerdiń seydini,
Súysindirdi jılqısınıń júyrigi.
Qarajardan qarap turıp tań qaldım,
Salaqulash túlkisiniń quyırığı.
– Qay jaqta?
– Keń Araldıń átirapında, Moynaqta.

Biyik jaylar boyın sozǵan alıstan,
Poselkaǵa burınnan-aq tanıspan.
Arqaw etip tas qaraǵay, biraqta,
Negizinde biná bolǵan qamıstan.
– Qay jaqta?
– Qazaqdárya, Úshsay, Úrge, Moynaqta.

Tilim jetpes aytqan menen birimlep,
Tolqıp hallas urǵan menen dirildep,
Toqtamaydı paroxod- motor kárwanı,
Esken jelge eregiskeń gúrildep.
– Qay jaqta?
– Asaw Aral aydınında, Moynaqta.

QOSÍQTÍ TALQÍLAW

1. Shayır qosıǵınan Moynaq tuwralı qanday maǵlıwmatlar aldınıız?
2. Shayır táriyplegen Moynaqtı qalay kóz aldınıızǵa keltiresiz?
3. Ózlerińizdiń balalıǵınızdı qalay esleysiz?

T.Jumamuratovtıń «Moynaqta» qosıǵı menen Kúnxoja shayırdıń «Jaylawım» qosıǵında qanday uqsaslıq hám ózgesheliklerin tabıń. Hár dáwirdegi qala kelbetin, xalıq turmısın, kásibi tuwralı jazıń. Kesteni dápterinińizge jazıp dawam ettiriń.

Kúnxoja shayırdıń «Jaylawım»

Uqsaslıǵı

Ekewi de tuwılıp ósken,
balalıǵı ótken jerin táriplegen,
Aral teńizi tuwralı, atawlar
atamaları, balıq awlaǵanları.

Uqsaslıǵı

Aral teńizi tuwralı, atawlar
atamaları, balalıǵı balıq
awlaǵanları

Uqsaslıǵı

T. Jumamuratovtıń «Moynaqta»

Ózgesheligi

Arman menen ayra túsken.
Suw keler me dep úmit etemiz dep
jazadı.

Ózgesheligi

Ol Moynaqta teńizde suw kópligin
jazadı.

Ózgesheligi

ÓZ ÚYIM

Kórdim Fergáwınlar qaldırğan tağın,
Tınbay araladım Iskender bağın.
Tilla jaydın tóbesinde otırıp,
Yadımnan shıqpadı ózimniñ jağım.

Patshada da bolğan emes artıq bas,
Zorlıq barda uyat penen ar shıqpas.
Miyнет penen tikken on túp darağım,
Xanniñ hâwli-hâreminen artıqmash.

Úyimniñ ishinde keregim tayın,
Qam gerbishten órgen bes qabat jayım.
Pitken mañlay terim, taban etimnen,
Uzağına jasağayman ilayım.

Parij, London sháhárleri qiyada,
Jaysañ bolıp atalıptı dúnyada.
«Qaysı sháhár sulıw?» – dese birewler:
– Óz Nókisim hámmeşinen ziyada!

Eske alsam shet eldegi gezimdi,
Oyatadı patriotlıq sezimdi.
Watanımnıñ juldızların kórgende,
Óz anamnıñ diydarınday sezildi.

Men tek mázi úy-ishime basshıman,
Hár waqıtta jaqsılarga jaqsıman,
Aman bolsın bala-shağam, doslarım,
Jasay bersin, Nókis-gózzal astanam.

QOSÍQTÍ TALQÍLAW

Qosıq mazmunınan ne túsindiñız?

Shayır ne sebep óz úyin hámme nárseden abzal bileđi?

Shayırdıñ juldızlardı óz anasınıñ diydarına usatıwın qalayınsha túsindiñız?

ABDULLA ARIPOV

(1941-2016)

SHAYÍR MENEN TANÍSÍW

Shayir Qashqadarya wálayatı, Koson rayonı, Nekuz awılında tuwılğan. Onıń balalıǵı Qarshı qalasınan bes-on shaqırım jerdegi Qońırtaw eteginde ótken.

Shayir óziniń balalıǵın, ádebiyatqa, qosıq jazıwǵa degen qızıǵıwshılıǵın bılayınsha eske túsiredi: «Negedur balalıǵımda yadım júdá kúshli edi. Bir oqıǵanıw esimde qala berer edi. Radio, televidenie yamasa basqa tamashalar bolmaǵannan keyin ermegim kitap edi dá. Bul kitaplar arasında xalıq dástanları, Nawayı babamız, Pushkinnen awdarmalar, Ğafur Ğulam, Hamid Alımjan poeziyası hám basqa roman-qıssalar bolar edi. Aytpaqshı, qıs kúnlerinde qońsı awıllardan ataqlı baqsılar kelip, tań atqansha dástan aytar edi. Biz, balalar baqsını tıńlay-tıńlay bir-birimizge tıǵılısıp uyqılap qalar edik.

Bir qońsımız, oǵada iyman júzli Kamalxan iyshan degen adam bolar edi. Onıń anasın Biybi mama deytuǵın edi. Biybi mama joqarı dárejede sawatlı apa edi. Anama erip júrip, olardıń sáwbetine qatnasıp qalar edim. Biybi mamaniń úlkenligi sandalday keletuǵın kitabı bar edi. Kitaptı Nawayı-kitap der edi. Biybi mama Farhad-Shiyrin, Layli-Májnúnlerdi sonday qiráát penen oqır edi, mánisin túsınbesem de qiráátten ráhátlenir edim...».

Shıǵarmaları: «Múnajattı tıńlap», «Awıldaǵılarga xat», «Saratan», «Oylarım», «Júzbe-júz» h.t.basqa kóp shıǵarmaları ózbek ádebiyatında klassik shıǵarmalar sıpatında joqarı bahalanadı.

Kóbinese jazıwshı-shayırlardıń dóretiwshiligine, ádebiyatqa qızıǵıwına olardıń balalıǵında oqıǵan kitapları yamasa qanday da bir insan ayırıqsha tásir etken boladı. Sizlerdiń qolınıздаǵı kitap ádebiyatqa qızıqtıra aldı ma? Nelerge qızıǵasız hám oǵan qızıǵıwshılıǵınıń neden baslanǵan? Óz qızıǵıwshılıqlarınıń haqqında aytıń.

QOSÍQTÍ OQÍWǵA TAYARLÍQ

Adam ne ushın Watanın súyedi?
Watan baylıǵı degende neni túsinesiz?

NE USHÍN SÚYEMEN ÓZBEKSTANDÍ?

Men, ne ushın súyemen Ózbekstandı,
 Topırağın kózime áylep totıya.
 Ne ushın Watan dep jeriń-aspandı,
 Muqaddes atayman, atayman tánha.
 Haslında dúnyada tánha ne zat bar,
 Paxta óspeydi me ózge elde ya?
 Yáki quyashı ma sewgime sebep?
 Aqırı, quyashlı goy pútkil Aziya.
 Men, ne ushın súyemen Ózbekstandı?
 Bağların jánnet dep kóz-kóz etemen.
 Ne ushın ardaqlayman topırağın men,
 Óbemen: «Topırağın biybaha Watan...»
 Haslında topıraqtı ádil tábiyat,
 Taqsım áylegen goy jer júzine teń.
 Nege bul topıraq dep jıladı Furqat,
 O, Qashğar topırağı, jarlımediń sen?!
 Xosh, ne ushın súyeseń Ózbekstandı,
 Aytqıl sebeplerin deseler mağan,
 Shayırana gózzal sózlerden aldın,
 Men tájim etemen Ana xalqıma:
 Xalqım, tariyx húkmi seni eger de,
 Máńgi muzlıqlarğa súrgin qılsa da,
 Qarlıqlardı mákan etken bolsam da,
 Mehrim bermespedim sol qar, muzlarğa?
 Watanlar,
 Watanlar,
 Meyli, gúllensin,
 Bağ ónsin máńgilik muzlıqlarğa da,
 Biraq, yurtım, seni baylıqlarıń ushın,
 Súygen perzent bolsa keshirme hasla!

1964-jıl.

(Baxtiyar Genjemuratov awdarması)

«Nege bul topıraq dep jıladı Furqat» Bul qatarlardan neni túsindińiz? Shayır kimdi názerde tutıp atır?

QOSÍQTÍ TALQÍLAW

1. Shayır Watandı ne ushın súyetuğının qalay túsindirdi?
2. Eger sizge «Ne ushın watanińızdı súyesiz?» dep soraw berse, ne dep juwap bergen bolar edińiz?
3. Watandı jaqsı kóriw ushın sebep kórsetiw kerek dep oylaysız ba?

ANA JER

Aldimda jer shari súwreti turar,
Kuvaniń anarı kibi salmaǵı.
Shım qara aspanda parlap, jarqırar,
Bul kishi Planeta kórkem hám ullı.

Oǵan baǵaman da, uslayman jaǵa,
Iras pa kórgenim barlıǵı shınnan?
Jerimiz qanshelli kishi bir saqa,
Biz qalay jayǵasar ekenbiz buǵan?
Kontinent, teńizler áptada bir hal,
Bári bir noqatqa bolıp alar jám.

Payǵambar, danıshpan, ullılar onda,
Qábirler, saraylar turǵandı qatar,
Húw anaw kóringen kógis tolqında,
Suw ishken náreste nápesi de bar.

Qulaqqa shalinar atlar dúbiri,
Búrkit óz pánjesin oljağa urar.
Shıǵısta shopannıń otınıń nuri,
Arqada jolawshı kórinip turar.

Áne, Gimalaydıń bawırında bir qız,
Iyninde gúzesi – barar bulaqqa.
Jaǵada ushırastı eki qálb jalǵız,
Sıbır-sıbırları keler qulaqqa.

O, Ana jer sharı, qutlı, muqaddes,
Kókten súwretińdi tuńǵısh ret kórdim.
Hawayı bir qıyal sıyqırı emes,
Perzent mehri menen men baǵıp turdım.

Keshe emespedi, táriypińdi jırlap,
Qosıq jazıp júrdim saǵan pármana.
Bul kún súwretińe únsiz bastım láb,
Bul sen be, jalǵızım, bul sen be, Ana...

(Pátiyma Mirzabaeva awdarması)

QOSÍQTÍ TALQÍLAW

1. Qosıqta avtordıń «Kontinent, teńizler áptada bir hal, Bári bir noqatqa bolıp alar jám» degen qatarların qalay túsiniwge boladı?
2. Qosıqtıń ideyasında avtor ne aytpaqshı dep oylaysız?
3. Qosıqta qanday kórkem súwretlew quralları paydalanılǵan?

XALQÍM

Eger bala bolsań, bawırıma basıp,
Jelkemde kóterip, júrermen, xalqım,
Eger ata bolsań, saǵan múnásip,
Tayanışınıń bolıp turarman, xalqım.

Kóp eken dúnyada sháhár ázimler,
Kórkem saraylar hám jıyın-bázimler,
Bizdi qorshasa da húrmet, tájimler,
Sáwbetim sen menen qurarman, xalqım.

Ómir atalmış ol, aqır ólim bar,
Ol jaqtan heshkimge kelmegen xabar,
Nabada, jánnetke bolsam miyasar,
Sen haqqında qıyal súrermen, xalqım.

Bazıda ırısquńnan qaldıń ayrılıp,
Meyli, ótken kúńge baqpa qayrılıp,
Apat, bále kelse qolın qayırıp,
Basların taslarǵa urarman, xalqım.

Bul qatardín mazmunın qalay túsindińiz?

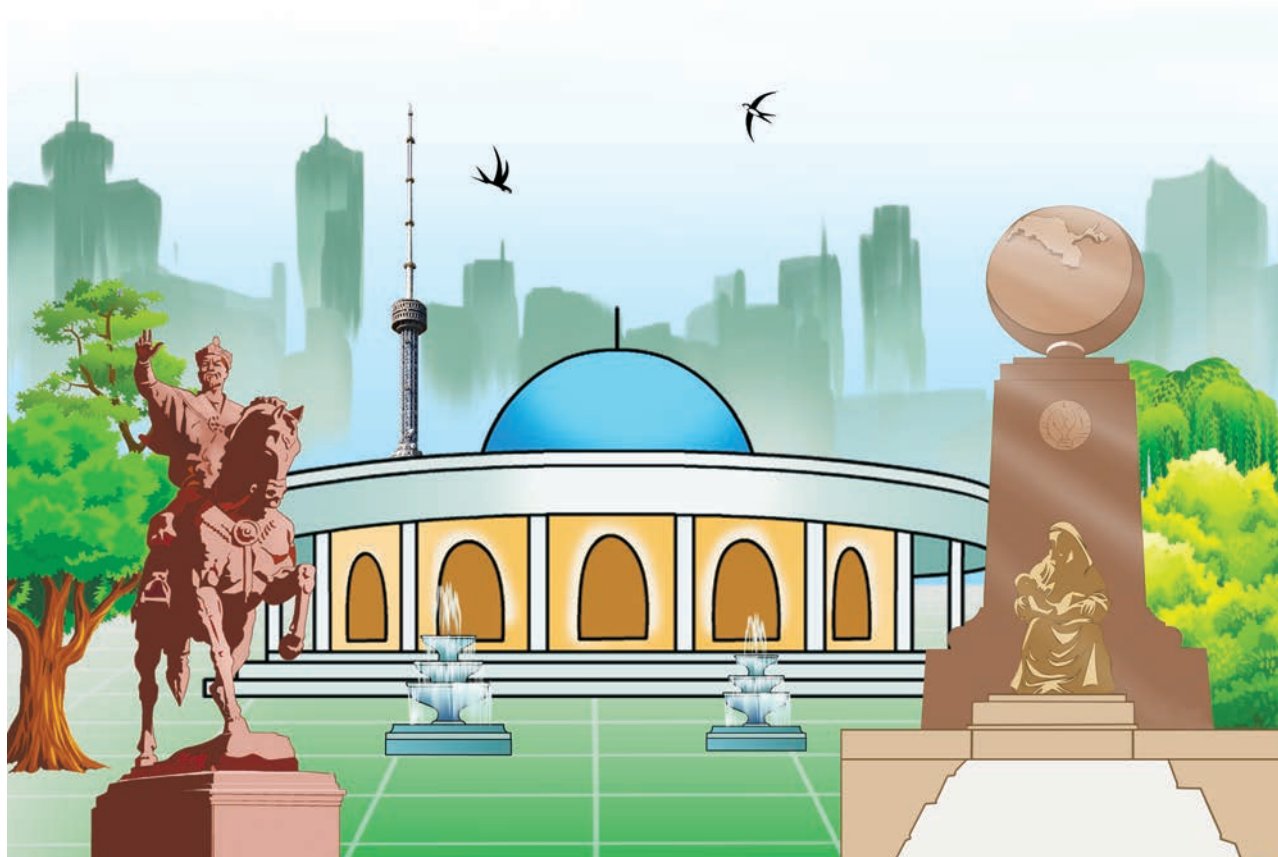
Álemniń ayqırǵan dáryaları bar,
Tańǵı shamalları taratar jupar,
Maǵan keler bolsa, ájep imkanlar,
Bárin óziń tárep burarman, xalqım.

Sen zawal tappadıń, ketpediń harıp,
Suw kelse simirip, tastı qoparıp,
Men kim shayır ulıń, Abdulla Árip,
Erteń kámalıń hám kórermen, xalqım.

*(Keńesbay Karimov awdarması)
2014-jıl, 21-yanvar, Stambul*

U. Pirjanovtiń «Tuwılǵan jerde» hám A.Aripovtiń «Men ne ushın súyemen Ózbekstandı?» qosıqların salıstırıń. Olardaǵı ayırmashılıqtı hám ulıwmalıq belgilerdi tabıń.

UZAQBAY PIRJANOV

(1937-2020)

SHAYÍR MENEN TANÍSÍW

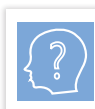
Talantli shayir, jazıwshı hám dilmash U.Pirjanov Bozataw rayonınıń «Erkindárya» awılında dúnyaǵa kelgen. Dóretiwshiniń poeziyalıq hám prozalıq shıǵarmaları «Muhabbat qosıǵı», «Súwret», «Onda báhár edi», «Gúzgi japıraqlar», «Qarda qalǵan izler», «Qızıl kendirdiń gúlleri», «Aqtal astındaǵı aqsham», «Apreldiń sońǵı aqshamı» hám t.b. atamalarda kitap bolıp baspadan shıqqan.

Ol sheber dilmash sıpatında «Ámir Temurdiń biylikleri», «Türkler shejiresi», Shińǵıs Aytmatovtiń derlik barlıq dóretpelerin, sonıń menen birge, Krishan Chandar, Stanislav Eji Lec, Mixail Bulgakov, Mixail Zoshenko, Grigoriy Baklanov, Yuriy Leontichev sıyaqlı belgili dóretiwshi tulǵalardıń shıǵarmaların qaraqalpaq tiline awdarǵan.

Poeziyalıq shıǵarma – qosıq túrinde jazıladı.
Prozalıq shıǵarma – qara sóz benen jazıladı.

QOSÍQTÍ OQÍWǵA TAYARLÍQ

Qońırat qalası haqqında ne bilesiz? Ol qalanıń basqa qalalardan qanday ózgesheligi bar?

QONÍRAT

Nur balqıtar tańlarındı,
Búlbúl gezer baǵlarındı,
Qısım-qısım topıraǵındı,
Kózge súrme etkim keler,
Mısqalınan altın óner,

Mısqal -
salmaǵı 4,26
gmǵa teń bolǵan
awırlıq ólshem

Jılǵa -
kishkene ózek

Tasqın suwlı arnalarıń,
Jasıl otlaq jılǵalarıń,
Qıyqıwlasar tırnalarıń,
Báhárde «Altın kól» bette,
Párwaz etip bálent kókke.

Misqalınan altın óner- degen qatardı qalay túsinesiz?

«Er shıǵarar eldiń atın»,
Miynet súygish azamatiń,
Ushqır lashın qanazatiń,
Shayqatılıp joldı sızıp,
Keler báygilerden ozıp.

Ushqır lashın qanazatiń - Bul qatarda shayır neni názerde tutqan?

Sap dúzegen sánin buzbay,
Kúnshıǵıstan keler tınbay,
Tutasqan qan tamırınday,
Bir jup polat relsler,
Saǵan Moskvadan keler.

Umit bolıptı keshegiń,
Súysindirer keleshegiń,
Ertip bir jas kelinshegin,
Kesh qaytar jigit jumıstan,
Jańa baslanǵan qurılıstan.

Bir jup polat relsler degende shayır neni názerde tutadı?

Jasarǵan bul eski sháhár,
Misli bostan jasil báhár,
Poezd qıshqırǵanda sáhár,
Alıslarǵa jańlay keter,
Bul jerlerden kárwan óter...

Ertek edi «Barsa kelmes»,
Haqıyqatlıq eles-eles,
Jasil jalın bálki, sónbes,
Keler trubadan lawlap,
Jas qalalıq óser ǵawlap.

Saǵınar bul jerdi hárkim,
Jer baylıǵı bilseń kórkiń,
Erteń iygilikli múlkiń,
Ashılar shóldiń siynesi,
Tawsılmas xalıq ǵáziynesi.

Bul shuwmaqta shayır *iygilikli múlkiń* dep ne ushın aytıp atır?

Ashıgıman men Ústirttiń,
Ushqın shashqan bir úmittiń,
Duzın aqlaw «Qárawımbettiń»,
Meniń azamatlıq isim,
Sağan Ústirt, jiger kúshim!

Qalay oylaysız, ne ushın shayır Ústirtke ashıq? «Duzın aqlaw «Qarawımbettiń» degen qatarları menen avtor ne aytpaqshı?

QOSÍQTÍ TALQÍLAW

1. Qosıq mazmunınan ne túsindińız?
2. Shayır qosıǵı arqalı Qońırat haqqında qanday maǵlıwmat aldıńız?
3. Házirgi Qońırat qalası haqqında ne bilesiz?
4. Ol jerde qanday zavod bar?

QARAQALPAQPAN

Sahralarda shóllegenmen,
Talay solıp, gúllegenmen,
Baxıt jolın izlegenmen,
Jollarımda boldı qaqpan,
Qaraqalpaqpan, qaraqalpaqpan.

Sebil tarttım Túrkstannan,
Jaǵam hóllendi kóz jastan,
Ilashıǵım nar qamıstan,
Tandır oshaqqa ot jaqqan,
Qaraqalpaqpan, qaraqalpaqpan.

Tariyxımda ahıw-zarım,
Arlayman dep xalıqtıń arın,
Eńiregen er – Ernazarım
Ólip kettiń-aw nahaqtan,
Qaraqalpaqpan, qaraqalpaqpan.

Men Xiywada darǵa asıldım,
Bas kótersem, shabıldım,
Bedew at kibi sabıldım.
Qarańǵı zindanda jatqan.
Qaraqalpaqpan, qaraqalpaqpan.

Parqı bolmay qıs hám jazdıń,
Kóshtim talay azıp-tozdım,
Qol qabartıp qazıw qazdım,
Azıǵım siyseri, batpan,
Qaraqalpaqpan, qaraqalpaqpan.

Siyseri -
awirlıq ólshem,
batpannıń tórtten
úshine teń.

Bay, jarlı bop tárep tartqan,
Bir-birewge kóz alartqan,
Mıqlı ázzisin jılatqan,
Bardım- keldimli hár jaqtan,
Qaraqalpaqpan, qarqalpaqpan.

Azatlıq dep pidá boldım,
Ash-jalańash geda boldım,
Sonsha nege sada boldım,
Bar bolǵanman, endi joqtan,
Qaraqalpaqpan, qaraqalpaqpan.

Shayır qosıǵında ne haqqında aytadı? Qosıqta qanday tariyxıy waqıyalardı eske túsiredi? Sizler óz xalqıńızǵa, qaraqalpaq xalqına qanday táriyp beresiz?

MEN TUWÍLGAN JERDE

Qarlıgashlar ushar, ushar sharshamas,
Palapanlarına ırısqa izlep.
Búlbúller bağında sayrap jalıqpas,
Tańlarıńnıń sulıwlıgın táriyplep.
Qumırılar gúgırlap sayabanlarda,
Janımnan kete almas alısqa ushıp.
Kógershinler shıńlı qıyabanlarda,
Tal túste mashqı eter kún nurın qushıp.
Quslardıń párwazın men sende kórdim,
Seniń bostanıńdı sol ushın súydim!

Kógershinler qanday qus ekenin bilesiz be?

Xoshirey tábiyatlı jaylawlarıńda,
Shopanlar qosıgın tıńlap qunıgıp,
Hám juwsan iyisli dalalarıńda,
Dem aldım, sel jawınnan soń tınıgıp.
Sonda gúl ishqında ızgıp elpeńlep,
Gúbelekler gezer jońışqalıqta.
Hárreler pal izler tozań sebelep,
Qızgısh ızıldısı qanatlarında...
Gúllerdiń názigın men sende kórdim.
Seniń keń dalańnıń gúlzarın súydim!
Gúz kelse tógilip zapıran japıraqlar,
Salqın samal gezer oypatlarıńnan.
Gúmis kúlki shashsa jaynap gawashalar,
Paxta tergim keler atızlarıńnan.
Qırman paxta punkt eki aralıq,
Telejkalar zımırar gúzar jollarda.
Bayram húrmetine qızsa tayarlıq,
Bayraqlar jelibirer jedel qollarda.
Kárwanlar dizbegin men sende kórdim,
Seniń baylıgıńdı barım dep súydim!

1961-jıl, Avgust

QOSÍQTÍ TALQÍLAW

1. Qosıqta shayır tuwılğan jer táriypin qalay bergen?
2. Qosıqta shayır oqıwshılardıńdıqatın kóbirek nelerge qaratadı?
3. Sizlerge qosıq nesi menen unadı? Ne ushın shayır qosıgında quslarğa kóbirek itibar bergen dep oylaysız?

Qosıqta keltirilgen quslardıń atların, olardıń bir-birinen ayırmashılıgın túsindirıń. Quslardıń súwretin sızıń.

TEORIYALÍQ MAĠLÍWMAT: UYQAS HAQQÍDA TÚSINIK

Uyqas poetikalíq sózdiń ózinsheligin támiyinlewde ırǵaq, ólshem sıyaqlı ayırıqsha xızmet atqaradı. Ásirese, awızeki ádebiyat tiykarında rawajlangan qaraqalpaq ádebiyatı sıyaqlı ádebiyatlarda uyqastıń tutatuǵın ornı óz aldına. Sebebi, poeziya xalıq arasına awızsha taralatuǵın dáwirde qosıq uyqası ayırıqsha talap etilgen. Uyqas ırǵaq penen birlikte qosıqtıń yadlanıw múmkinshiligiń arttırǵan.

Uyqas–birinshi gezekte qosıq qurılısınıń basqa elementleri bolǵan ırǵaq, bánt, ólshem menen baylanısta tuwıladı hám solardıń payda bolıwında sheshiwshi xızmet atqaradı. Máselen, qosıq qatarları bir-biri menen pákize uyqasqa túsiwi arqalı bir tegis ırǵaqtı payda etedi. Hárbir qosıq bántiniń shegerasın anıqlawda da uyqas tiykarǵı xızmetti atqaradı. Barmaq ólsheminde buwın sanınıń teńligi menen uyqas arasında tıǵız baylanıs bar.

Ekinshiden, uyqas qosıqtıń kórkemligine tikkeley tásir jasaydı. Sátli tabılǵan qatar, óz ornında qollanılǵan sózler menen uyqastıń baylanısı pikirdiń sulıwlıǵın obrazlılıǵın támiyinleydi, oqıwshıda emocional, estetikalıq sezimlerdi payda etedi.

Uyqastıń **juplasqan uyqas, aralas uyqas, qos uyqas yamasa qaytalanıwshi uyqas, tolıq uyqas, tutas uyqas, tutas emes uyqas, tolıq emes uyqas** degen sıyaqlı túrleri bar. Olardıń bunday etip bóliniwi uyqasatuǵın sózdiń yamasa sózlerdiń quramı, olardıń qatarlarda jaylasıwı boyınsha belgilenedi. Al tórt qatarlı bántte uyqastıń jaylasıwı boyınsha bántlik uyqas (a, a, a, b), shalıs uyqas (a, b, a, b), rubayı uyqas (a, a, b, a) degen túrleri bar.

Uyqastıń ayırıqsha túrleriniń biri-seslik uyqaslar.

«**Alliteraciya** – qosıq qatarlarında, kóbirek sózlerdiń basında, dawıssız seslerdiń qaytalanıwı.

Seni umıt desip sıbırlar samal,
Seni umıt desip suwlar sınıqıldap.

Assonanslar (dawıslı seslerdiń qaytalanıwı) alliteraciyaǵa salıstırǵanda ónimsiz qollanıladı. Biraq olar da sózlerdiń sırtqı sulıwlıǵın esitiliw ózinsheligin támiyinlewge xızmet isleydi.

Uzaq emes anshama,
Arlı, arsız arası,
Arlı jaqsı qanshama,
Arsız mańlay qarası

«**Anafora** — bir yamasa birneshe bántlerde qosıq birdey sózler hám sóz dizbekleri menen baslanıwı» Ol alliteraciya hám assonanstan túpkilikli ózinshelikke iye. Birinshiden, dáslepki eki seslik uyqasta sesler qaytalanıp kelse, bunda sózler hám sóz dizbekleri qaytalanadı. Ekinshiden, olarda bir qatardıń ishinde sesler qaytalansa, bunda hárbir qatardıń basındaǵı sózler qaytalanadı. Usı jaǵınan anaforalar kóbirek sózlerdiń intonaciyasın kúsheytıw menen birge ırǵaqa da tásir jasaydı.

Doslıq pák júrektiń talmas qanatı,
Doslıq turǵan jerde qashar mashaqat.
Doslıq tirishiliktiń kúsh hám quwatı,
Doslıq bar jerde bar baxıt hám ráhát.
Doslıq dushpanlıqqa bolmas mawasa,
Doslıq penen adam teńiz, taw asar.

Uliwmalastirip aytqanda, seslik uyqaslar h zirgi poeziyada qosiqti n k rkem-
ligin, emocionalliq t sirshe nligin, intonatsiyaliq m nilik xizmetin arttiriwda  z
ornina iye.

Redif – Sh gis poeziyasinda qosiqti n k rkemligin arttiriw, bir s zge ayriqsha
diqqat qaratiw ushin qollanilatug n usil.  sirese, ol Sh gis  debiyatinda g zzel
janrinda k birek qollanilgan.

Qisti n k ni qar g ller, yarim, sen j rgen jerde.
Jupar iyis shashar jeller, yarim, sen j rgen jerde,
Bostanga d ner sh ller, yarim, sen j rgen jerde,
 zgeshe sayrar b lb ller, yarim, sen j rgen jerde.
Q demine qayil jer, yarim, sen j rgen jerde.

Usi b limdegi shayirlardi n qosiqclarinan misallar
keltirip, qanday uyqasta jazilganin tabi n.

 lgi:

K p eken d nyada sh h r
 zimler,
K rkem saraylar h m jiyin-
b zimler,
Bizdi qorshasa da h rmet, t jimler,
S wbetim sen menen qurarman,
xalqim. (A. .)

a, a, a, b -birgelkili uyqas

 lgi:

 ne, Gimalaydi n bawirinda bir qiz,
Iyninde g zesi – barar bulaqqa.
Jagada ushirsti eki q lb jalg z,
Sibir-sibirlari keler qulaqqa. (A. .)

A, b, a, b -shalis uyqas

Qosiqclarda i k rkem s wretlew quralların tawip
d pteri nzge jazi .

Qosiq	K�rkem súwretlew quralı	M�nisi
G�z kelse t�gilip zapıran japıraqclar, Salqın samal gezer oypatları�nan. Bas k�tersem, shabıldım, Bedew at kibi sabıldım. ... (U.P)	<i>Epitet</i> <i>Te�ew</i>	Toy�n sarı re�di zapıran -dep keltiriw arqalı obrazdı k�sheytıp, tásirli etip bergen. Kibi k�mekshi s�zi arqalı jasal�an.

QOSÍMSHA OQÍW USHÍN SHÍĞARMALAR

BERDAQ ĞARĖABAY ULÍ: «Amangeldi» poemasi

RASUL GAMZATOV: «Balalıqtağı umıtlımas waqıya» povesti

XUDAYBERDI TOXTABAEV: «Sarı dáwdi minip» romanı

BERDAQ ĞARGABAY ULÍ Qosimsha oqiw ushın

AMANGELDI (poema)

Kórip tamasha qılıńız,
Ne ájayıp palwan keldi.
Kelse babasın bilgińız,
Jurt aǵası Amangeldi.

Amangeldi jurt aǵası,
Miyankóldiń toqsabası,
Mırza Polatdur babası,
Atı shıqqan Amangeldi.

Asan atalıq bolǵanda,
Miyankóldi soraǵanda,
Onı dushpan óltirgende,
Qanın alǵan Amangeldi.

Asan sonda Miyankólde,
Neshe dushpan bardı onda,
Kóp qoldawlı Túrkhanda,
Soǵan bardı Amangeldi.

Barıp dushpandı óltirdi,
Gellesin kesip keltirdi,
Mártligin jurtqa bildirdi,
Arıslan tuwǵan Amangeldi.

Amangeldi Túrkhanda,
Hámir etse bir zamanda,
Láshker tartıp atlanganda,
Bólek-bólek duman keldi.

Ashamaylı hám sandawlı,
Qostamǵalı hám qoldawlı,
Qoldawlı tórt ata ulı,
Jaqsısıdur Amangeldi.

Ámirdiń atı Muzappar,
Hám Tahirxan, Miyrihaydar,
Shamurat, wallamı Dániyar,
Barıp kórdı Amangeldi.

Qoqan xanı qıldı zorlıq,
Qız soratıp berdi xorlıq,
Asan kórsetti duğımlıq,
«Jılatpayman eldi» – dedi.

– Qaraqalpaq bermes qızın,
Hámmesi de meniń qozım,
Tiydirmespen tiride ózim,–
Dep Asan er Qoqan keldi.

Sózinen qaytpadı Asan,
– Qız alarsań ólsem qashan,
Watan bolmas bizge Qoqan,
Sen shuwlattıń eldi,– dedi.

Xan Asandı kóp urgızdı,
Jáne ornınan turgızdı,
– Bermeyseń be? – dedi-qızdı,
Asan jáne sózge keldi.

Astırdı darğa Asandı,
El dep Asan berdi jandı,
Sonı qurtqan zalım xandı,
Gelle qıldı Amangeldi.

Amangeldidey bolmağa,
Barıp xannan qan almağa,
Gelle kesip, jan almağa,
Qay birińniń shamań keldi?

Qaytpadı bekten hám xannan,
Keshler shiyin janınan,
Amangeldiniń qolınan,
Qutilmağı gúman boldı....

....Urısqanın kórseń anıń,
Qatesi joq bul dástanniń,
Qarsı kelgen ol dushpannıń,
Júreginde árman keldi.

Ol Buxarı, Ğıjduwannan,
Qashqarı, Tashkent, Qoqannan,
Ándijani, Marǵulannan,
Tárk bolmayın dawam keldi.

Amangeldi dáwletinde,
Bárekella xızmetine,
Hárbir jurttan hurmetine,
Túrli-túrli inam keldi.

Ózi ozǵan ǵardashınan,
Ketpes dáwleti basınan,
Ol Buxardıń patshasınan,
Jarlıq-móhri nıshan keldi.

Dóremes onıńday adam,
Bul sózdi ne bilsin nadan,
Olar hám ótti dúnyadan,
Neshshe túrli zaman keldi.

Jetisti allaǵa dadı,
Qoldawlıdur haslı-zadı,
Mırza Polattıń zúryadı,
Arıslan edi Amangeldi.

RASUL GAMZATOV

BALALÍQTAĞÍ UMÍTÍLMAS WAQÍYA

(povestten úzindi)

Bala waqtímda ákemniń bir ret qattı urǵanlıǵı yadımda. Jegen tayaǵımnıń daǵı álleqashan pitip ketti, biraq ne ushın tayaq jegenligim keshegidey yadımda. Azanda úyden shıǵıp, mektepke baraman dep kettimdaǵı, bir kósheden bir kóshege qıdırıp júrip, sol kúni mektepke jete almadım, sebebi, kóshe balaları menen asıq oynaǵan edim. Ágam maǵan kitap satıp alarsań dep pul berip edi, sol puldıń barlıǵın asıqqa uttırdım. Oyıńǵa qızıǵıp oqıwdı da umıtıp ketippen. Keshke qaray pulım tawsılǵannan keyin endi qayaqtan tiyin tapsam eken dep oyladı.

Oyınınıń qumarına berilip ketip eń sońǵı tiyinin uttırǵan adam: «áttegene-ay, taǵı bes tiyin tabılsa, bárininiń esesin qaytarıp, pullarımdı qaytadan utıp alar edim. Báلكim, basqalardı da tıp-tıypıl etip utar edim» dep oylaydı ǵoy. Maǵan da, tap usı oy keldi, azǵantay tiyindi eplep tawsam boldı, utıp ketemen, dep oyladı.

Usı maqsette birge oynap atırǵan balalardan qarızǵa tiyin soray basladım. Biraq heshkimniń de maǵan qarız bergisi kelmedi. Mınaday ırım da bar: eger oyın ústinde utılǵan adamǵa qarız berseń, óziń de utılıp qalasań.

Sonda maǵan bir oy kelip úyme-úy kirip «erteń awılǵa palwanlar keledi eken, solarǵa aqsha jıynawdı maǵan tapsırıp edi»,— dep ayta basladım.

Bosaǵadan-bosaǵaǵa telmirgen iyttiń ne kórgen kúni bolsın? Oǵan ekiniń biri ya tayaq ılaqtıradı, ya súyek ılaqtıradı. Maǵan da sol iyttiń kúni tústi—birewi berse, ekinshisi quwıp saldı, shaması, maǵan aqsha bergenler tek meniń ágamniń atın sıylaǵanlıqtan ǵana bergen bolıwı kerek.

Degen menen awıldı aralap bolıp, tabısımdı esaplap kórssem — oyınǵa qaytadan kirisip ketiwge bolatuǵın bir nárse jıynalıp qalıptı. Biraq hárkimniń ǵargap bergen aqshaları da kópke barmay tawsıldı. Onıń ústine kúni menen oyın ústinde talay ret dizerlep, talay ret eńbeklep júriwge tuwra kelgenlikten, shalbarım jırtılıp, dizemniń ózi de qızıl shaqa bolıp qalǵan eken.

Sol kúni oqıwdan qaytatuǵın waqtımda úydiń ishi meni kútip, kelmegen soń qayaqqa joq bolıp ketti eken, dep zer-zebil bolıptı. Ájaǵalarımniń meni izlep sergizdanı shıǵıptı.

«Erteń palwanlar keledi» degen meniń xabarımdı esitken awıl adamları da sózdiń anıǵın biliw ushın biziń úyge birinen soń biri kelip tınıp bermepti. Qullası, meni qulaǵımnan uslap, úyge kiyatırǵan waqtıniń ózinde-aq meniń kúni menen ne islep, ne qoyǵanıw úydiń ishine álleqashan ayan eken.

Solay etip, ákemniń aldında, onıń húkimin kútiwime tuwra keldi. Dúnyada meniń ushın eń qorqınıshlısı da usı ákemniń aldında ayıplı bolıp turıw edi. Ol meniń basımnan ayaǵıma deyin qarap shıqtı. Qızıl shaqa bolǵan jalańash dizemniń isigi, jaydıń sınıq áyneginiń ornına tıǵıp qoyılǵan kópshiktey, shalbarımniń jırtıǵınan shıǵıp ketipti.

— Mınaw ne? — dedi ágam jayparaxat túrde.

— Bul dize, — dep juwap berdim men dizemniń tesigin alaqańıw menen jasırıwǵa háreket qılıp.

— Dize ekeni durıs, biraq ol nege shalbarıńdı tesip dalaǵa shıǵıp ketken. Shalbarıńdı qayaqlarda júrip jırttıń, áne usını ayt?

Men shalbarimniń jırtılğanın tap házir ǵana kórgendey tańlanıp qaradım. Ótirikshi menen qorqaqtıń háreketi qızıq hám túsiniksiz boladı ǵoy: úlkenlerdiń barlıǵınıń biletuǵınlıǵın bilsen de, taysalaqlawdıń paydasız ekenligin túsinseń de, rasın aytıwdan taysalaqlap ne juwap qaytarıp atırǵanıńdı óziń de bilmey, áytewir bir nárselerdi biljırıqlay bereseń.

Aǵamniń dawısı qattıraq esitile basladı. Xojalıq basshısınıń minezin biletuǵın úydegiler maǵan kómeklespekshi bolıp edi, biraq ákem qolın bir siltep, olardı qaytarıp tasladı da:

— Solay etip, shalbardı qalay jırtıp aldım dediń? — dedi.

— Mektepte... shege ilip ketti...

— Qalay, qalay dediń? Taǵı bir qaytar...

— Shege ilip ketti.

— Qayaqta?

— Mektepte.

— Qashan?

— Búgin.

— Aǵam shappatı menen jaǵıma aldırıp jiberdi.

— Endi ayt. Shalbarımdı qalay jırttım dep ediń? Men juwap bermedim. Aǵam ekinshi shekeme de jáne bir aldırđı.

— Endi ayt? Men jılap jiberdim. Aǵam:

— Toqtat! — dep jekirindi de, qamshıǵa umtıldı. Men jılawdı qoya qoydım. Aǵam qamshısın uslap:

— Eger tap házir rasińdı aytpasań, kóreseń, — dedi maǵan.

Ushında tastań túyini bar bul qamshınıń qanday ekenligin men jaqsı biletuǵın edim. Qamshınıń qáwpi shınlıqtıń qorqınıshın basıp kettidaǵı, men azannan baslap ne bolǵanın, qayda barganımnıń dımın qaldırmaı aytıp berdim.

Sud ayaqlandı. Úsh kúńge shekem men ózime kele almadım. Mektepte de, úyde de ózimdi bir túrli qolaysız sezdim. Kewlim alaǵada. Men aǵam menen taǵı bir ret júzlesiwime tuwra keletuǵınlıǵın sezdim. Hátte, bul gáp tezirek pite qoysa bolar edi, dep tınıshsızlana basladım. Maǵan kútá awır kóringeni aǵamniń meniń menen sóyleskisi kelmegeni boldı.

Úshinshi kúni ǵana inim maǵan aǵamniń shaqırıp atırǵanın ayttı. Ol meni qasına otırǵızdı da basımnan sıypalap, meniń házir qalay oqıp júrgenligimdi soradı. Sonnan keyin tosattan:

— Seni men ne ushın urǵanımdı bileseń be? — dep soradı.

— Bilemen, — dedim.

— Senińshe, ne ushın? — dedi ol.

— Aqshalı oyın oynaǵanlıǵım ushın, — dedim men.

— Yaq, ol ushın emes. Bala waqtımızda bizlerdiń barlıǵımız da aqsha tigip oynadıq ǵoy. Men de oynadım, seniń ájaǵalarıń da oynadı.

— Shalbarımdı jırtqanım ushın.

— Yaq, shalbarıń ushın da emes. Bala waqtımızda, barlıǵımız da ya shalbarımızdı, ya kóylegimizdi jırtıp kelip júrdik ǵoy. Bir jaqsısı aman keletuǵın edik. Sen bárqulla bir sızıqtan shıqpaytuǵın qız emesseń.

— Mektepke barmaǵanım ushın.

— Álbette, bul seniń úlken qáteń. Seniń sol kúńgi ayıbıń da sonnan baslandı. Bunıń ushın saǵan keyip qoyıw múmkin edi, eń arı barganda qulaǵıńdı burar edim. Men seni, balam, ótirik aytqanlıǵın ushın urdım. Ótirik aytıw degen — ol bir retki qáte emes, tosınnan ayılǵan dálil emes, ol minezdiń túri, minezdiń belgisi hám onıń ádetke aynalıp ketiwi de múmkin. Bir retki ótirik seniń júregińe túsken eń qáwipli merez shóp. Eger sen onı waqtında júregińnen alıp taslamasań, onda ol seniń pútkil júregińdi qaplap ketedi daǵı, hadal tuqım

ósetuđın jer qaldırmaydı. Dúnyada ótirikten jaman, onnan qáwipli nársa joq. Onı quwıp ta jibere almaysań, urıp ta jıǵa almaysań. Endigiden bılay sen hámiyshe, shınlıqtı aytatuđın bolasań. Qıysıq náldi —qıysıq nál, qumannıń qıysıq tutqasın — qıysıq tutqa, qıysıq aǵashtı — qıysıq aǵash deytuđın bolasań túsindiń be sonı?

— Túsindim.

— Onda bara ber,—dedi ol jaypawsıp.

Bunnan bılay ómirimde heshqashan ótirik aytpaspan, dep ishimnen ant ettim. Onıń ústine men aǵamnıń minezin jaqsı biletuđın edim. Men sózimde turmasam, onıń sózinde turatuđının, aytqanın islep, meni qanshama jaqsı kórse de, óltirip taslaytuđının bildim.

XUDAYBERDI TOXTABAEV

SARÍ DÁWDI MINIP

(romannan úzindi)

I BAP

BIZÍN AWÍL

Way, esim qurısın, way qam gelle bolmay keteyin! Qarań-á, sonsha waqıttan berli siz benen gúrrińlesip otırıppan, qanshadan-qansha gúrriń aytıp bersem de, sizge awılım haqqında bir awız da aytıp bermeppen ğoy. Aqır, kúnlerden bir kúni Mollahashımbaydı kórgińiz kelip qalsa yamasa xat arqalı kewlin soramaqshı bolsańız, adresimdi bilmeysizler ğoy!

Joq, báribir qashan bolmasın sizdi awılımızǵa bir mirát etemen. Kelip úsh-tórt kún dem alıp, mol miywelerden ház etip jep ketesiz.

Esińizde bolsın, rayonımızdıń orayınan awılımızǵa hár kúni bes-altı márte avtobus kelip ketedi. Avtobustıń qaq mańlayında «Yaypan-Xojaqıshlaq» dep úlken-úlken háripler menen jazıp qoyǵan. Jazıp qoymasa da bolmaydı dá. Nege deseńiz, shofyor Xojaqıshlaqtan mashinanı qaytarıwdıń ornına jańılısıp, Rafqanǵa ótip ketiwi múmkin. Sonıń ushın da «Xojaqıshlaq» dep jazıp qoyǵan. Mine, sol awıl biziń awıl boladı. Esińizden shıqqasın-Xojaqıshlaq. Ne ushın Xojaqıshlaq dep atalǵan deseńiz, bunıń da bir sebebi bar. Ákemniń aytıwına qaraǵanda, aldınǵı zamanlarda biziń awılда xojalar, úlken-úlken iyshanlar, bolajaq iyshanlar júdá kóp jasaǵan eken. Ol jaqqa bul jaqqa birli yarım iyshan ba, qarnı qampayǵan domla ma, yaki qulaǵın sozıp azan aytatuǵın suwpı ma, kerek bolıp qalsa, biziń awıldan alıp ketedi eken. Sonıń ushın da biziń awıldı Xojaqıshlaq dep ataǵan eken.

Awılımız tawdıń eteginde jaylasqan. Bul jerde hár qıylı miyweler sonday kóp, olardı kelip kórseńiz awzıńız ashılıp qaladı. Sarǵayıp pisetuǵın erikler, astında tógilip túsip jatatuǵın alshalar, ashshı shiyeler deysiz be, shabdal, júzim, alma deysiz be, hárqaysısı shala pisken ğarbızday ánar, kórgende awzıńızdıń suwı aǵatuǵın, altınday pisetuǵın biyeler deysiz be, joq báribir, barlıǵın aytıp tawısa almayman. Adamlardıń aytıwına qaraǵanda, biziń awıl vitamin zavodınıń naǵız ózi.

Tawlardıń ishkerisine qaray bir kilometrdey júrseniz, Uzunqulaq atanıń qábiri bar. Qábirdiń átirapına aspan boyı keletuǵın shınarlar, tóbesine qarasań basınǵa bas kiyimiń túsip ketetuǵın biyik daraqlar, bes adamnıń da qulashı jetpeytuǵın juwan tallar saya túsirip turadı. Bul átirapta úlken-kishi on úsh tınıq suwlı bulaq ta bar. Zıyaratlaw jayınıń qaq ortasınan sarqırıp muzday suwlı anhar aǵadı. Suwı sonday muzday, shomılamen deseńiz, dárriw ayaǵıńızdıń tamırı tartıp qaladı. Bul zıyaratlaw ornında jaz ayları, ásirese, sárshembi kúni adam degen bıǵan-jıǵan bolıp ketedi. Kempir apamnıń aytıwına qaraǵanda, Uzunqulaq ataǵa sıyıǵan adam muratmaqsetine jetedi eken.

- Bilgish bolıp ta keteme eken? – dep sorayman kempir apamnan.
- Awa, bilgish bolıp ta ketedi eken, – dedi kempir apam.
- Ózi Uzunqulaq ata qaysı pánnen sabaq bergen, apa?
- Toba qıldım de, esi joq!

–Toba qıldım, apa, – dep qoyaman men de.

Solay etip, rayon orayınan avtobusqa otırasız da, tup-tuwrı Xojaqışlaq awılına kelip túsésız. Oń qol tárepte kók gerbishten shıraylı etip salınğan dúkan, shayxana, kúndız tek bir saat ashıp, basqa waqıtta bárqulla qulıp urıwlı turatuǵın dárıxana, onnan sál armanıraқта shashtárezxana da bar. Shashtárezxanada bir ayaǵı joq usta Usman aǵa degen adam jumıs isleydi.

Qashan shash aldırıwǵa barsańız;

– Shashıńızdıń hámмесin alayın ba yamasa bir láńkilik qaldırayın ba? – dep soraydı.

– Hámмесin aladı ekensız, apam ayttı, – deseńız;

– Pulıńız az ǵoy, agası! – dep qoyadı usta aǵa.

– Bolmasa pulımnıń jetkeninshe alıp qoya ǵoyıń.

Usta aǵa wa-ha-halap kúledi de, shashıńızdı mashinka qayshı menen demde alıp taslaydı.

Dúkannıń arǵı jaǵında bolsa bir gektarǵa jaqın baǵ bar. Mektebimiz, mine, usı baǵdıń qaq ortasında jaylasqan. Arip, Zakir, Ikram –hámmemiz, mine, usı jerde oqıymız. Jasırıp ne qılaman, bir-birinen shıraylı bolǵan eki bahaların men, mine, usı jerde alǵanman. Súyikli oqıtıwshım Qabilov ta, mine, usı jerde isleydi. Házir bul jerde heshkim kórinbeydi. Nege deseńız, hámмесi kanikulda, ház etip dem alıp atır.

Awılımız orayındaǵı adamlardıń jumısı túsip turatuǵın imaratlardıń barı-joǵı sol. Qalǵanı kolxozdıń orayında. Jumısı bar adamlar sol jaqqa baradı. Geyde kúni boyı awılımızda zıyaratqa kelgen biytanı adamlardıń izi úzilmeıdi, ol jaqqa, bul jaqqa tınbay ótip turadı, mayda-shúyde sorap, úyme-úy esik qaǵıp ta júredi.

Dúkannıń aldınan joqarıǵa qarap ketken jol tup-tuwrı tawǵa alıp baradı. Eki tárepine jańadan imaratlar salınğan. Imaratlardıń artqı jaǵı bolsa sheksız paxtazarlıqlar. Bul jerlerde Ikramnıń aǵası Xalıq dayı brigadirlik etedi. Adamlardıń aytıwına qaraǵanda, ol ǵawasahanıń tilin bileıdi emish, onıń menen sıbırlasıp sóylesedi emish. Sonıń ushın da ótken jılı Moskvaǵa barıp bir jola eki orden taǵıp kelgen. Paxtazar tamamlansa, keyin erik maydan, onnan soń ánarzarlar baslanıp ketedi. Ánarzarlardan arǵı jaǵına ótpey-aq qoyıń. Hámме jaq tas, tastan basqa hesh náirse tappaysız. Tawdan tómenge qarasańız awılımız misli ishine gúl salınğan úlken kesegе uqsap kórinedi. Bul jerden eski awılдаǵı meshittiń jayı, jańa máhálleдегі телевизорlardıń antennaları da ap-anıq kórinip turadı. Qatara turǵan eki antennadan sál bálentiregi biziki, pásiregi Ariplerdiki, álbette. Biraq, kempir apam bizlerdikine kelgeli berli televizordı az kóretuǵın bolıp qalǵanıımız jaman boldı-dá. Ágam menen apam bárqulla jumısta bolǵanı ushın, men sál-pál buzılıp ketken qusayman. Meni tártipke salıw, tárbiyalaw ushın apam menen ágam másłáhátlesip, kempir apamdı kóshirip úyge alıp kelgen.

Kempir apamnıń aytıwına qaraǵanda, televizor shaytannıń oyını emish. Televizor kóre bersek, úyimizdiń bereketi ketetuǵın qusaydı. Onnan soń gúnamız kóbeyip, o dúnyaǵa barganda sawal-juwapta qıynalıp qalatuǵın qusaymız.

– Apa, o dúnyada soraw-juwap ta bola ma? – dep sorayman.

– Awa, soraw-juwap boladı.

–Sorawdı kim beredi ózi?

–Jabırayl aleyhissalam,–dep túsındirdi kempir apam.

–Algebra haqqında da sol adam sorayma?

–Jumısıńdı isle, tentek! – dep urısadı kempir apam. Men bolsam hámмесin bilip alǵım keledi. Sonıń ushın qayta-qayta soray beremen.

- Jaqsı juwap bergenge bes, jaman juwap bergenge eki qoya ma?

Kempir apam juwap bermeydi-dá, kózlerin alartıp qoyadı. Bul gápińdi qısquart degeni boladı. Ol úyimizge kóship kelgeli berli meniń islerim júrispey qaldı. Kóshege shıǵatuǵın bolsam da, keshqurın joralarım menen kinoga baratuǵın bolsam da, báribir kempir apamnan ruqsat alıwım kerek. Keyin jumıstan qolı bosasa boldı, meni qaptalına shaqırıp aladı da, tárbiya beriwge kirisedi; hár qıylı nárselerdi yadlatadı. Mazmunı bolsa naǵız algebranın formulalarına uqsap júdá-júdá hám qıyın, basımdı mıń isletsem de, báribir túsine almayman.

- Apa, bularınız ne ózi, yamasa qosıq pa? – dep sorayman.
- Awa, qosıq dese de boladı, balam.
- Kimniń qosıǵı ózi?
- Bunsha ezbe bolıp kettiń, qaqbas! – deydi apam ashıwı kelip.

Kempir apamnan úyretip atırǵan nársesi kimniń qosıǵı ekenin sorastırıwımnıń da bir sebebi bar-dá. Bir márte bul qosıqtı aytaman dep (onı da kempir apam úyretken edi) mektepte kúlkige qalǵanman. Sonda besinshi klastı pitkerip atırǵanımaǵa baǵıshlap keshe ótkerip atırǵan edik. Doslarım qosıq oqıp atır, ayaq oyınǵa túsip atır, qosıq aytıp atır. Ádiljan nemisshe qosıq oqıp, hámmeni awzına qarattı. Keyin sonday qattı qol shappatlawlar boldı, tap mekteptiń diywalları zirildep keteyin dedi. Men de ózimdi bir kórsetip qoyayın dep dárhal ortaǵa shıqtım.

- Ne, Hashim, oynap bere jaqsan ba? – dep quwanışlı túrde soradı vojatıyımız.
- Joq, qosıq oqıyman.
- Tınıshlanıń, balalar! – dedi vojatıy eki qolın kóterip, – házir Hashimjan Ruziev sizlerge qosıq oqıp beredi... Qane, basla, Hashim.

Kempir apam úyretken sol qosıqtıń atın aytıwım menen balalar qıshqırısıp, qol shappatlap «onday qosıqtı kempir apańnıń ózine oqıp bere ber» dep awzımdı da ashtırmadı. Uyalıp ketkenligim sonshellı, isenseńiz, jılap jibereyin dedim. Sonnan berli balalardıń ne sebep awzımdı ashtırmaǵanına elege shekem hesh túsine almayman...

Mine, házir de kempir apam maǵan eski ádetleri boyınsha jáne bir qosıqtı úyretpekshi bolıp atır.

- Ózi jazǵan ba yamasa birewden kóshirip alǵan ba? – dep sorayman kempir apamnan. Mine, sonday waqıtta oń betime yamasa shep betime shappat kelip tiyedi.

- Táwbe ettim de!
- Demeymen!
- Demeyseń be? – kempir apam taǵı bir betime shappat urmaqshı bolıp atırǵanda ornımnan uship turaman da, jetkermey qashıp ketemen. Armanıraqqa barıp, eki qulaǵımnan sozıp, ayaqlarımniń ushında turıp, basımdı gá ońǵa, gá shepke burıp azan aytaman;

- Abdurayı-i-im,
- Mádireyi-i-im,
- Mal qáne-e-e?
- He, mine-e-e!
- He, óóól!

Áne, sonnan keyin kempir apam ábden tútigip ketedi, qáne endi, ol meni uslap alıp shashlarımnan birme-bir julsal!

- Aǵań kelsin, sonda seni ayaǵıńnan ǵana astırmasam,– dep kempir apam eki qolın mushlap gijinedi.

– Astirsañız astira beriñ. Mağan bári bir. Qayta o dúnyada ház etip júremen,– deymen de, baǵqa ma, kóshege me shıǵıp ketemen.

– Sen sonı bilip qoy, men seni adam etpegenshe qoymayman, – dep izimnen baqırıp qaladı kempir apam.

Solay etip, kempir apamniñ tárbiyasınan bir maydan bosap, ketekten qashıp shıqqan tawıqtay erkin qanat jayıp uzaq-uzaqlarǵa oynawǵa ketemen.

II BAP

JOQ, ZÁKIR JALQAW EMES

Kempir apam elti apamniñ úyine ketken edi.

Sırtqı dárwazamızdıñ aldındaǵı qum tógilgen maydانشada eki qolımdı jerge, ayaqlarımdı aspanǵa jibergen halda artqa qaray júrip qarındasım Danaxandı shıqılıqlatıp kúldirip atırǵan edim, kóshemizden Zákir ótip qaldı. Zákir menen birinshi klastan berli birge oqıymız. Gewdesin kórseñiz, on birinshi klasta oqıytuǵın shıǵar dep oylaysız. Biraq, júrek degen nárseden tırnaqtay da belgi joq. Hátteki, ózi menen qatar qız balalardan da qorqıp, birew-yarımı abaysızda tiyip ketse, dárhal barıp muǵallimge aytıp beredi, direktorǵa aytıwdan da qaytpaydı. Hákisine, qızlar da tap soǵan tiyisedi de júredi.

Mektepten qaytıp baratırǵanda tórt-besewi birlesip aldılarına salıp quwıp ketedi. Uslap alıp urmaydı-dá, biraq, uslasaq uramız dep biysharanıñ júregın jaradı. Onıñ ústine Zákirdiñ sabaqta uyqılap otıratuǵın ádeti de bar. Uyqılaǵanda da júdá qattı uyqılaydı. Túrtip oyatıp:

– Nege uyqılaysañ? – deseñiz, awzın aranday ashıp esneydi de:

– Qáne, uyqılaǵanım, – dep qas qaqpay turıp aladı. Hátte, bir kúni mektebimiz háwlisindegi maydانشada, fizkulturadan shınıǵıwlar ótkeriletuǵın aǵashtiñ ústinde awzında nanı menen aǵashqa búkkesine túsip uyqılap qalıptı. Muǵallimimiz túrtkilep:

– Uyat emes pe, jıǵılıp tússeñ ne boladı? – degen edi, Zákir kózin uwqalap:

– Uyqılaǵanım joq, ózim sonday... dem alıp jatır edim, – dedi de qoydı.

– Há, Zákirjan, jol bolsın! – dep shaqırdım onı. Zákir júristen toqtap men tárepke burıldı da, negedur qattı quwanıp ketti. Shep qoltıǵında úsh-tórt kitap, oñ qolında qıyarı bar.

– Haw, sen usı jerdeme ediñ, dostım? Men bolsam, qaramappan da. Ózim de oylanıp ketip baratırǵan edim-dá.

– Nelerdi oylap atır ediñ?

– Hár nárseni-dá. Zákir qolındaǵı qıyardı ǵırshıldatıp jey basladı. Keyin shalbarınıñ qaltasınan taǵı bir qıyardı alıp Danaǵa uzattı da, mağan qarap: – Jeyseñ be? – dep soradı.

– Awa, ber, – dedim awzımniñ suwı aǵıp, – ózi qayaqqa ketip baratır ediñ?

– Sabaq tayarlawǵa.

– Hámme kanikulda júripti ǵoy, nege endi sen sabaq tayarlaysañ?

– Esitpediñ be?

– Neni esitemen?

– Men gúzgi sınaqqa qalǵanman ǵoy. Ana tilinen, orıs tilinen, onnan keyin algebradan da... Úshewinen gúzgi imtixan tapsırıwım kerek. Kuratorımız sen óziñ bolatuǵın balasañ, aqıl-esiñ de jayında, tek jazda azǵana háreket etseñ, hámme sin beske tapsırasañ, – dedi.

– Ele gúzge shekem biraz waqıt bar ğoy, báribir esińnen shıǵıp qaladı.

– Men de sonday desem, apam «búginnen baslap sabaq tayarlawǵa kirispeśń, túnde uyqılatpayman, basıńa suw quyaman», – dep atır... Bileśń ğoy, túnde uyqılamasam, men awırıp qalaman... Qıyardan taǵı da bereyin be? Má, ala ber, mına qaltamda da bar. Anama bildirmesten áste ğana baǵqa kirdim de, qaltarımdı toltırıp qıyar úzip aldım. Keyin shalbarımdı sheship diywaldan zıńıtıp jiberdim. Shıǵıp baratırǵanda anam «shalbarıńdı kiyip al» degen edi.

– Truside kete beremen, shalbar kiysem terlep ketip, júregim qısıladı, – dedim. Kóshege shıqsam shalbarım salmaǵa túsip, suwǵa malınıp qalıptı...

Arqamdı quyashqa tuwrılap ketip baratırman. Bileśń be, házir men Abbazlardikine baratırman... Ol maǵan ata bolǵan.

– Ata dediń be? Qalayınsha, ol saǵan ata boladı? Ol sennen kishkene ğoy! – dedim hesh nárese túsınbey.

– Bilmesem, oqıw tamam bolıp atırǵan kúni zavushtıń kabinetinde úsh pánnen de jaqsı ózlestiriwine ózim járdem beremen, ata bolaman dedi-dá.

– Atalıqqa alaman degen shıǵar-dá.

Dananı úyine kirgizip jiberip, Zákir menen biraz waqıtqa shekem sóylesip otırdıq. Ózimiz de bir-birimizdi júdá saǵınıp qalǵan ekenbiz. Ol men joq waqıtta da mektepte bolıp ótken waqıyalardı bastan baslap aytıp berdi. Qızlar oǵan kún bermey qoyıptı. «Uyqıshıl», «jalqaw» dep júdá ashıwın keltiripti. Zákir birli-yarımın uslap alıp urmaqshı da bolıptı, keyin qoy usılar menen jarısıp abırayımdı tógip júreyin be, dep úndemepti.

– Óziń aytshı, – dep soradı mennnen izbe-iz esnep, – men uyqıshılman ba?

– Heshqanday. Dúnyada sennen az uyqılaytuǵın adam joq.

– Onıń ústine meni bárqulla jalqaw deydi.

– Bolmaǵan gáp, seni jalqaw degenlerdiń ózleri jalqaw! – dedim dostımńıń kewlin kóterip. Keyin ekewimiz gúzgi imtixan máselesin de asıqpay otırıp sóylesip aldıq. Tiýkarınan alǵanda, bunıń hesh keregi joq. Bir jola úsh pánnen jaman baha alǵannan soń, jaqsısı, sol klasta qaytadan oqıp, ilimniń tırnaǵın tómengi jaǵınan baslap bekkemlep shıqqan maqul. Tómennnen baslap bekkemlemeseń, isler shataq; jetinshige ótkenińde imtixanlardan jáne jıǵılıp qalasań, segizinshide onnan da beter boladı, onınshını pitkeremen degen she, mine, usınday gúzgi imtixanlarǵa qala berip zıqıń shıǵadı. Onnan da altınshı klasta ilimniń tırnaǵın bekkemlep alıw kerek. Áne, sonnan keyin ğana joqarı klaslarda bárqulla beske oqıysań, bálkim, abırayıń asıp ketse, seni klaskom qoyıwı da múmkin, belsendi oqıwshı sıpatında lagerlerge de barasań, ház eteseń, – dep túsindirdim dostıma.

– Qalay bolar eken ya? – dedi Zákir ekilenip.

– Qalay-palayı joq. Bileśń be, men sayaxatta júrgenimde bir bilimli bala menen doslasıp qaldım. Ózi jetinshide oqıydı, bilimi sonday zor, sóylesseń awzıń ashılıp qaladı. Nege siz bunshelli bilimlisiz desem, aǵası, men hár bir klasta eki jıldan oqıǵanman, altınshıda úsh jıl oqıdım, deydi. Sonıń ushın da oqıtıwshılar onı sizlep sóyleydi eken.

– Rastan ba? – dep soradı Zákirdiń háwesi kelip.

– Ras. Yaqshı deseń, altınshıda birge oqıymız. Hátteki, bir partada otıramız. Uyqıń kelip qalsa, meniń dizeme biymálel basıńdı qoyıp qurıldap uyqılay bereseń...

– Qolıńdı ber! – dedi Zákir ornınan turıp. – Gápińizden qaytpaysız-a?

– Joq, qaytpayman.

Sol waqıtta negedur ishimnen súysinip qattı quwanıp kettim. Menińshe, Zákir de sonday bir halattı basınan keshiredi. Biz biyıqtıyar bir-birimizdi qushaqlap sonday súyistik, sırttan qarağan adam bular, álbette, jinli bolsa kerek dep oylawı múmkin.

Kempir apam bağana elti apamnıń úyine ketip baratırǵanda «Dana ekewińiz shabdald terip, jarıp qoyıńlar» dep ketken edi. Bir maydan oynayın dep kúndi yarım qılǵan edim. Zákirdi islewge kóndirgennen keyin, asıǵıp baǵqa kirip bardıq. Kún tóbege kelip, hámme jerdi qızdırıp atırǵan bolsa da, baǵdıń ishi salqın, gúwildep samal esip turǵanlıqtan hawası sap-salqın edi. Gápti kóbeytip otırmay iske kirisip kettik. Joq, ant ishıp aytaman, Zákirbaydı jalqaw degenlerdiń ózleri jalqaw! Bunday shaqqan isleytuǵın, bunday palwan balanı men ómirimde kórgen emespen...

Bir saat óter-ótpesten, jeti túp shabdaldıń miywesin terip, aman-esen tamnıń tóbesine shıǵarıp aldıq.

– Jora, endi bunı jarıp ta taslaymız ba? – dep soradı Zákirbay mańlayınan aqqan terdi sıpırıp atırıp.

– Joq, biraz dem alamız.

– Men sharshaǵanı joq, – dedi Zákirbay, –sen bolmasa biraz demińdi al, men jarıp turaman.

– Men seni sharshap qaldıń ba dep oylap edim. Sharshamaǵan bolsań isley beremiz. Men ne Zakirjan, sharshaǵanımda jaqsı isleymen.

Kún biraz qızdı, tap miyimizdi qaynatıp jiberetuǵınday dárejede janıp tur. Ayaqtıń astınan bolsa tamnıń ıssılıǵı urıp dem alıwǵa qıynalasań. Zákirjan qamsemiz bala bolǵanlıqtan ózin qoyarǵa jer tappay, tınbay ıńıldap qosıq aytadı, awzın ashıp men hesh túsinbeytuǵın formalar jasaydı. Men bolsam bedenim sál-pál salqın bolar ma eken degen úmit penen qaqaman qıstı, appaq qarlardı, ayaǵım suwıqqa qatıp sekirgen gezlerimdi esleymen. Aqırında, pesinnen soń shabdaldı da jarıp boldıq. Zákir ornınan turıp, uyısıp qalǵan belin tayanıp, kerildi de:

– Jáne, barma? – dep soramaqshı bolǵan edi, dawısı shıqqay qaldı.

– Qáne, tústik endi, – dedim tentireklep ornımnan turıp, – jáne biraz otırsaq ózimiz de shabdaldıń qaǵı bolıp qalamız.

Baǵqa kirip salmanıń boyındaǵı maysanıń ústine janbaslap jattıq. Qattı ash bolǵanbız. Biraz dem algannan soń úyde súzbe qatıp penen nan alıp shıǵıw ushın ornımnan turdım. Qaytıp shıqsam, Zákir álleqashan uyqılap qalıptı. Hátteki, túste kórip atırǵanǵa uqsaydı, nege deseńiz, tap oyaw adamday kúlimsirep ara-tura láblerin qıymıldatıp qoyadı. Kim bilsin, túsinde nelerdi kórip atırǵanın. Yamasa birli-yarım klasqa álleqashan klaskom bolıp aldımeken-á?

Men de azǵana mızǵımaqshı bolıp sonsha urınsam da bári-bir bolmadı, – endi kózim ilingende qızıǵıraq bir waqıya esime túsedı de, kúlip jiberemen, keyin uyqım qashıp ketedi.

III BAP

AMERIKANSHA FOKUS

Bilmedim, sonday ádet mına bir qaptalımda pısıldap uyqılap jatqan, shiyrin-shiyrin túsler kórip atırǵan Zákirbayda da bar ma, joq pa, onısın anıq bilmeymen-dá, biraq ta, men qanday da bir jaqsı isti orınlasam, keyin jáne taǵı sonday islerdi islegim kele beredi. Bir márte raxmet esitken kúnim ekinshisin de esitpegenshe tınıp-tınshımayman.

Mine, shabdallardı da tamnıń tóbesine shıǵarıp, birewin qaldırmay jarıp tasladıq. Bunıń ushın kempir apamnan raxmetler esitetuǵınım anıq. Hátteki, aǵam da iynime qolın salıp:

–Way, Hashimbay-áy, bárekella, balam! –deytuǵını turǵan gáp. Lekin, sonday bolsa da, sol payıtta qos-qostan raxmet esitkim kelip, shapship ornımnan turıp kettim.

Kóshedegi dárwazamızdıń aldındaǵı qumdı úyimizdi alebastr sıbaw menen sıbaw ushın tókkenbiz. Aǵam birneshe márte usı qumdı elep qoy dep aytqan edi, men ózimdi jortaǵa esitpegenge salıp júre berer edim. Sım elewish penen bel gúrekti alıp iske kirisip kettim. Endi ǵana eki-úsh elek elegen edim, sol waqıtta qolların arqasına qayırıp, kerilip baratırǵan Árip ótip qaldı. Kesheden berli sonday etip úshinshi márte ótiwi. Álleneni aytpaqshı boladı da, men urıspaǵanım ushın sebep taba almay ótip kete beredi. «Astawpıralla, nesine keriledi eken, jetinshige ótkeni ushın bolsa kerek-dá! Búyirine eki ret mush penen túysem ǵoy, janı kózine kórinip qaladı-aw...»

– Árip, qayaqqa ketip baratırsań? – dep gápke saldım onı.

– Qayaqqa baratırǵanım menen ne jumısıń bar! – dep qolların búyirine tayanıp júrisinen toqtadı Árip.

– Ózim sorap atırman-dá.

– Bileseń be, men lagerge barıp keldim.

– Lager, qanday lager?

– Lagerdiń ne ekenin de bilmeyseń be ele?

– Yaq.

– Ah-h! Lager sonday ráhát eken, sonday janıńnıń ráhátı eken...

Lekin, ol jerge tek bilgish oqıwshılar baradı-dá, saǵan uqsaǵanlardı qabıl etpeydi...

Mine, sol gápi maǵan hesh maqul bolmadı. Qarań-á, maǵan uqsaǵanlardı almaytuǵın qusaydı.

-Kartoshka tergensizler-dá...-dedim ashıwım kelip.

Heshqanday... Biz ol jerden jaqsı niyetler menen qayttıq.

– Niyet? Qanday jaqsı niyet?

– Niyet degeni maqset degeni, bildiń be, sonı da bilmeyseń-á. Sol jerdegi basshımız: hár birińiz bir maqset penen úylerińizge qaytıńlar. Kelesi jılı, mine, usı jerde ushırasamız. Sonda kim óziniń jaqsı niyetin ámelge asırdı, kim asıra almadı, sorastırıp kóremiz. Birinshi orındı alǵan adamǵa sıylıq beremiz dedi, bildiń be! Men úyimizde kitapxana ashpaqshıman.

– Kitapxana?

– Awa-dá? Ózim kitap jıynap kitapxana ashaman.

– Sonı úyreniw ushın lagerge bardıń ba?

– Heshqanday da... Biz ol jerde voleybol oynadıq, tawlarǵa shıqtıq, saylarda ráhátlenip shomıldıq... Onnan keyin hár qıylı oyunlar da úyrendik...

Árip ózi maqtanıwdı jaqsı kóretuǵın bala. Qashan qarasań, maqtanǵanı-maqtanǵan. Hátteki, birewden tayaq jep kelse de, baplap sabadım dep keledi. Bir kúni: «Men tawdan arıslannıń balasın uslap keldim, qulaqları bir qarıstan, tumsıǵı tap shelektey bar, hárqanday qasqırdı da tarpa basadı» dep maqtanıp qaldı. Barıp kórsek, pıshıqtan sál úlken eken, bizdi kóriwi menen baǵqa qaray wańqıldap qashıp ketti.

– Arıslanıń sál júreksiz be deymen? – desek, sonda da bos kelmey «asıqpay turıń ele, úlken bolǵanda kóreseń!» – deydi.

– Aytshı, qanday oyunlar úyrenip keldiń? – dep soradım Áripten.

Hár túrinen úyrendik... Yaqshı deseń, saǵan amerikansha fokus úyretip qoyaman...

Rasın aytsam, sayaxatta júrgenimde júdá kóp fokuslardı kórgenmen. Ayırımları sonday qıyın boladı, bar aqlıńdı iske salsañ da, bári bir hesh nársine almaysañ. Lekin, amerikansha fokustı birinshi márte esitiwim.

Báلكim, júdá qızıq shıǵar, úyrenip alsam bir kúni bolmasa bir kúni paydası tiyip qalar dep oyladım-dá:

– Sol fokusıńdı maǵan úyretip qoy, – dep ótinish ettim.

Árip tosattan qabaǵın úyip, basın shayqap bılay dedi:

– Joq, saǵan úyretpeymen.

– Úyreteseñ.

– Úyretpeymen dedim, úyretpeymen!

– Qáne, úyretpey kórshi!

– Bilemen, úyretsem dárhal jılay baslaysañ.

– Men-á?

– Awa, sen.

– Men jılayman ba?

– Demek, jılamaysañ-á?

– Joq, jılamayman.

– Joq, báribir úyretpeymen.

Árip keri tartqan sayın amerikansha fokusqa bolǵan qızıǵıwshılıǵım arta berdi. Jalındım, ótinish ettim, áytewir kóndirmegenshe qoymadım-dá.

– Yaqshı onda, -dedi Árip aqırında jumsaq dawıs penen úyińnen oramal menen bir qulash esilgen arqan alıp shıq, bolmasa ketip qalaman...

Kózdi ashıp-jumǵansha arqan menen oramaldı alıp shıqtım. Keyin Árip kórsetip, úyretip turdı. Oramal menen kózimdi bekkem etip bayladım. Árip arqan menen qollarımdı arqama qayırıp shandıp baylap tasladı.

– Endi jerge dizele! –dep buyırdı ol.

Dizeledim.

– Ótken jılı meni urǵan ediń, ya? – dep soradı Árip.

– Keyin keshirim soraǵan edim ğo.

– Joq, urǵanıń esińde me?

– Esimde. Qáne fokusıńdı tezirek kórset.

– Mine, mine, saǵan amerikansha fokus!

Árip juwırıp kelip jelkeme pát penen sonday tepti mańlayım menen jerge jalp etip jıǵıldım. Ornımnan turayın desem tura almayman. Baqırayın desem awızıma qum tolıp qalǵan, dawısım shıqpaydı. Bir gezleri ıynime súyenip ornımnan turıp atırǵan edim, álle nárses Áriptiń tepkisinen de qattıraq bir nárses qarnıma kelip urıldı. Izinen «biyzarı, bastı jediń ğoy!» degen dawıs ta esitilip qaldı...

Keyingi jaǵı júdá tez bolıp ótti, állekim dáslep qolımdı, sońınan kózlerimdi sheship tasladı. Motorlı velosiped minip múyeshten shıǵıp kelgen Ádiljan aǵa abaysızda maǵan urılıp, soń miyi menen tutqa dúgipti.

– Biyzarı, bastı jediń ğoy! -dedi jáne maǵan qaramay.

Bir demde hámme jaqtı adam basıp ketti. Shawqım salıp, qońsımızdıń úyinen kempir apam da shıǵıp juwırıp keldi. Álleqaydan anam da payda bolıp qaldı:

– Bul ne gáp, meniń balamdı ne qılıp atırsızlar? – dedi jılaǵanday bolıp.

– Balańızǵa hesh bále kelgen joq, – dedi Áriptiń anası. Sonnan keyin hámmesi meni ortaǵa alıp, ottan alıp suwǵa saldı. Anam menen ákem meni júdá erketip jiberen emish, usı ketiste ketsem, mennen qıp-qızıl biyzarı shıǵar emish. Gápine qarań, biyzarınıń qızılı menen sarısı bola ma eken? Men barlıq ayıp Áripte degen

edim, basım bálege qaldı. Isler isińdı islep bolıp nege taǵı birewge jala jabasań dep hátteki meni sóyletpedi de. Árip bolsa bir shette turıp, tilin shıǵarıp, meni dárhal haqqıńnan degendey masqaralar edi.

– Óziń ayt, kózimdi bayladıń ba? – dep soradım onnan.

– Heshqanday, – dedi Árip adamlarǵa qarap. – Onıń ózi meni qıstadı, kózin de ózi bayladı, arqandı da ózi alıp shıqqan.

Árip ótirikshilik etip barlıq ayıptı maǵan awdarǵanı úshın ashıwım kelgenlikten sál bolmasa jılayın dep qaldım. Bárinen beter bası jarılǵan Ádiljan aǵanıń «seni mektepten quwdırtayın ba?» degeni artıqsha boldı. Nege deseńiz, ol mektebimizde muǵallım bolıp isleydi. Atajan Ázizovichke bir awız aytsa-tamam! Úlkenler úlkenlerdiń gápine tezirek qulaq saladı-dá, men bolsam bul jıl jeń túrinip jaqsılap oqımaqshı edim, ózimdi bir kórsetip qoyayın, degen niyetim bar edi.

Kempir apam keshke shekem bir awız da sóylemedi. Tek ákem jumıstan kelgennen keyin awqatlanıp bolǵan soń:

– Háshimdi, tártipke shaqırıp qoyasań ba, yamasa ústine kerosin quyıp órtep jibereyin be? – dep soradı.

Ákem dárhal juwap qaytarmadı, shayın úpledi, jáne úpledi. Men bolsam shalqama jatıp aspandaǵı juldızlardı tamashalayman, amerikansha fokus sebepli jegen tepkiden jelkelerim, iyinlerim zırqırıp awırıp atır, «áytewir mektepten quwıp jibermese bolǵanı...» dep oylayman.

– Órtep jibere beriń, – dedi aqırında ákem.

– Saǵan bárqulla házil bola berse-dá!

– Házil emish... Jabısatuǵınıńız tek Háshim bolıp qaldı. Balam, birese onday qıl, birese bunday qıl dey beriń de jaramaydı. Tuwrı ketip baratırǵan mashinanıń rolin ol jaq bul jaqqa bura berseńiz avariya boladı, apa. Bala da sol mashınaǵa megzeydi. Onı qıl, bunı qıl dey berseńiz, ańqaw bolıp qaladı. Jumıslarıńızǵa járdem berip atır. Barlıq shabdallardı jarıp taslaptı.

– Jarǵan shabdalı da qurıp ketsin, – dedi ele de háwirinen túspegen kempir apam. -Pispegenlerin terme dep edim, keyin qolım tiymeydi dep pispegenlerin de qosıp úzipti.

– Meyli, islewge de áste-áste úyrenedi.

Sol waqıtta oshaq basında qazan-tabaq juwıp otırǵan anam da gápke aralasıp qaldı:

– Aǵası, Ádiljan búgin balańızdı mektepten quwdırtıp jiberemen, dep ketti.

– Quwdırtpaydı, – dedi ákem anama bos kelmey, eger de quwdırtsa, qapa bolatuǵın jeri joq. Sonsha oqıǵanı da jeter. Injener bolmasa, traktorshı bolar... Ne, traktorshı bolıp men kem boldım ba! Kimnen kembiz. Mine, uy-jayımız bar, mal-hallı boldıq, kassada pulımız bar. Aytqanday anası, xosh xabar alıp keldim. Qáne, shaydan quyshı!

– Qanday xosh xabar eken? – dep anamnan aldın soradı kempir apam.

– Shólde islep kelgenlerge sıylıq ushın eki «Moskvish» ajratqan eken. Birewin bizge beretuǵın boldı.

– Way, mashina ma? – dep tańlanıp soradı anam.

– «Moskvish» mashina bolmay, tayınshaq bolarma edi, mashina-dá... Shaydan quy, deymen!

Sol waqıtta júdá quwanıp ketkenlikten tas bolmasa urra dep qıshqırıp jibereyin dep qaldım. Biraq, ózimdi baǵanadan berli uyqlaǵanǵa salıp jatırǵanıw ushın dawısımdı shıǵarıwǵa da uyaldım. Degen menen shadlıǵımdı bir jol menen sáwlelendiriwim kerek edi-dá.

Sonıń ushın qatırıp bir urıldı tartıp qoydım. Birew kóshedegi esigimizdi pát penen qaqtı. Anam barıp esikti ashqan edi, Zákirdiń anası eken:

– Nabada Zákir bul jerge kelmedi me? – dedi ol entigip.

– Kelgen joq, tınıshlıq pa?

– Palawdıń waqtında shıǵıp ketkenli berli deregi joq, – dedi jılamırap Karamat apam, – qıdırmaǵan jerimiz qalmadı...

– Zákir usı jerde! – dep sekirip ornımnan turıp baǵqa qaray juwırdım. Kúni menen bolǵan táshwishler menen alań bolıp, Zákirdi umıtıp ketken ekenmen. Ol salmanıń boyında qalay jatqan bolsa, sol turısında qatıp uyqılap jatır eken. Túrtkilep oyata baslaǵanımda izimnen anası da jetip keldi.

– Tur-áy, adam da sonshama qattı uyqılayma eken! – dedim eki qulaǵınan teńdey sozıp.

– Qáne, uyqılaǵanı, – dedi Zákir esnep, keyin tóbesinde turǵan anasına kózi túsip, asıǵıslıq penen qosıp ta qoydı: –Awzıńa qarap sóyle, qáne uyqılaǵanı. Men bul jerde sabaq tayarlap otırman, bildiń be?...

IV BAP

DEM SALATUǴÍN APPARAT

Endi ózińiz de bilseniz kerek, wáde bergennen keyin onı orınlaw máselesi de bar. Keshe Zákirjǵa álgaw-dalgaw etip isleyemiz, dep sóz bergennen. Sonıń ushın da ol maǵan kómeklesti, jaman islemedi, terlep-tepship isledi. Búgin men onı kine barıwım kerek. Biraq, kempir apamnan qalay ruqsat alsam eken? Keshegi gáplerden soń dárriw juwap bere qoymas. Bákim, Zákirdiń ózi ol jaq bul jaqqa ótip qalar, onda juwap alıw júdá ańsat bolar edi-á. Sol pikir menen tez-tez kósheden xabar alıp turıppan.

– Háshim, tuwatuǵın tawıqtay bunsha biytaqat bolıp qaldıń? – dep soradı kempir apam, kel, iyneden mına sabaqtı ótkerip ber, kózim ilmey atır.

– Biytaqat bolǵanı joq, – dep túsındırdım kempir apama.

– Otır bolmasa, namazlıq úyretmen.

– Júregim qısılıp baratır, apa!

– Bolmasa baǵqa shıǵıp salqında azmaz geshir ota. Qara, sonday otaq basıp ketipti.

Kempir apama Zákirge bergennen keshegi wádem haqqında jatıǵı menen aytıp bergennen edim, dáslep qasların kerip oylanıp turdı da, keyin sál jumsarıp:

– Basıma taǵı bir bále arttırıp kelmeyseń be? –dep soradı.

– Joq, apajanı, heshqanday bále arttırıp kelmeymen.

– Baraǵoy onda, bir zaman oyna da, dárriw qayt.

Ah, meniń kempir apamniń ózi basqasha-dá! Shoqlıq etseń qulaǵıńnan tartıwdan da qaytpaydı. Jatıǵı menen túsındırseń, mine, usınday gápińe dárriw túsine qoyadı. Apajanı-áy, mın raxmet sizge! Úlken bolǵanımda sizge qos qabatlı kóz áynek alıp berip bir quwandırarmın...! Sol waqıtta mehrim oyanıp, juwırıp barıp kempir apamniń appaq shashlarınan, ájim basqan júzlerinen qayta-qayta súydım de, sekirip-sekirip, kóshege qaray juwırdım. Bosaǵanıń aldında tas bolmasa Danaxandı kókiregim menen dúgip jibere jazladım. Dana eki búgilip, shep qolı menen qarnın uslap, jılap kirip kiyatır edi.

– Kim urdı?

– Ishim awırıp atır, ájağa! Dana burıńıdan da beter jılay basladı. Biysharanıń shashları tozǵıǵan, reńi ózgergen, ózi kishkene bolıp ketipti, oǵan rehimim kelip ketti. Dárriw qoltıǵınan demedim. Tigip atırǵan zatın jerge qoyıp kempir apam ornınan turdı. Ishkeride ayaq mashinada bir nárselerdi tigip otırǵan anam da shıǵıp keldi. Tap birew shaqırıp kelgendey keńsesine naryad tapsırıwǵa ketken ákem de kelip qaldı.

Dananı kórpeshge abaylap jatqızıp, búgin azanda ne jegeni, keshe, aldınǵı kúni ne jegeni tuwralı sorastırıp ketti. On minutlardan soń Dananıń ishın awırtatuǵın hesh nárese jemegeni málim boldı. Qaymaqtan ulıwma qarın awırmas eken.

– Há, balam-á! – dedi kempir apam, ap-arıq ǵaǵırlaǵan alaqańın Dananıń peshanasına qoyıp, – bar, Sara kempirge aytıp kel.

Men jalt etip anama qaradım. Menińshe, ákeme qaraǵanda anam kóbirek táshwishke túsip qalǵanǵa uqsaydı, qolları biliner-bilinbes qaltırıp, júzi júdá ǵamgún bolıp qalıptı.

– Juwır, – dedi anam da, – dárhal aldına salıp kel.

Ashıǵın aytayın, Sara apamdı jeti jinim kóremen. Úyimizden shaytannıń dawısı keledi, dep balası Mirabiddinxojanı gúzege qamap, qolına taǵınshaqlar taǵıp mıńsan muqamǵa salıp oynatqanın óz kózim menen kórgenmen. Shermendesin shıǵarǵanman-dá. Biraq, bul haqqında heshkimge aytpaǵanman, ayta almasta edim. Nege deseńiz, bul islerdiń hámмесin qádirdan dostım – Sıyqırılı qalpaqsham menen birgelikte orınlaǵanman-dá. Ah, qalpaqsham, qádirdanım, qay jerde jatırsań, házir?...

– Apa, – dedim qarsılıq bildirmekshi bolıp.

– Juwır dep atırman, ele sen usı jerdemiseń? – dep baqırdı anam.

Haqıyqatında da, házir ekileniwdiń waqtı emes. Bul jerde jannan áziz qarındasım azap shegip, ıshqırıp atır, men bolsam qayaqtaǵı bir qıyallarǵa barıp otırman-á. Báلكim, Sara apam pal ashıwdı jaqsı bilmewi múmkin, biraq dem salıwdıń ustası bolıp esaplanadı. Házir barıp «dem salatuǵın apparatınızdı alıp, dárhal júredi ekinsiz...» deymen-dá. Joq, barmayman, bári bir, ol aldaydı, biyshara qarındasımınan janına hazar beredi.

– Apa, ol aldawıqshı ǵoy! – dedim sırtqı esiktiń aldına jetkende izime qayıtpı.

Ayshanı jiberdi. Sara apa bir demde hawlıǵıp jetip keldi de, dálizde jatqan Danaǵa kózi túsiwi menen awzın úlken etip ashıp esnep jiberdi. Meyli iseniń, ya isenbeń, sol payıtta meni de, anam menen ákemdi de esnew tutıp qaları bar ma, awzımızdı aranday ashıp, úsh minutlar shamasında esnep otırdıq.

– Taza kúl menen ádiraspan alıp kel, – dep buyırdı Sara apam. Keyin bir nárselerdi sıbırlap pátiya oqıdı. Kesege salınǵan kúldiń betin oramal menen jawıp Dananıń qarnına súykey basladı;

– Shıq, shıq, shıqpaǵanıńa qoymayman, – dedi apam ózi de izbe-iz esnep, – eski digirmanlarǵa bar, qarını úlken baylarǵa bar! Shıq, shıqpaǵanıńa qoymayman...

Tap sol waqıtta menińshe, Dananıń júzi jadıraǵanday boldı. Esnep, ákeme qarap kúlimsirep qoydı. Hámمیمız quwanıp kettik. Anam kinnashı apama pul, eki banka qaymaq ákelip berdi.

Sara apam ketti. Men bolsa kórpeshede ayaqlarımdı sozıp otırıp oylanıp qaldım... Sol Sara apama hesh túsińe almaysań-dá, ózi. Bir qarasań, adamlardı aldap atırǵan boladı, jáne bir qarasań, eń awır keselliklerdi de kózdi ashıp-jumǵansha emlep taslaydı...

Qáytkende de, men sonda namaqul is qılǵanǵa uqsayman. Biyshara Mirobiddinxojanıń jelkesine iyne shanshıp janın qıynappan-dá. Joq, házir-aq barıp

onnan keshirim sorayman, velosipediniń bir jerin qayııp qoyǵan edim, haqın tóleymen. Velosiped alaman dep, shabdal satıp pul jıynap júrgen edim, yarımın aldım da, Sara apanıń izinen juwırdım...

Mirobiddinxoja bos shelekti dańǵırlatıp úyden shıǵıp kiyatırǵan eken.

– Toqta! – dedim entigip.

– Ayta ber gápińdi, – dedi Mirobiddinxoja meniń albıraǵanımnan biraz táshwishke túsip...

– Saǵan pul bermekshimen.

– Nege endi maǵan pul beredi ekenseń?

– Bergim kelip qaldı-dá, toqta.

Áste qolımdı qaltama salǵan edim, Mirobiddinxoja meni uradı dep oylaǵan qusaydı, shelekti saltıldatıp qasha jóneldi! Men de qarap turmay izinen quwıp kettim. Jol-jónekey puldı kórsetip baratırsam da, ol maǵan isenbedi.

– Toqta! – dep qıshqıraman.

– Toqtamayman! – deydi Mirobiddinxoja izine qaramay.

– Pul berejaqpan aqırı, túsınseńshi!

– Pulıń ózińe buyırsın, niyetińdi bilip turıppan, – deydi biyshara qorqıp. Aqırı, jetip aldım da, oń qolım menen jelkesinen tartıp ózime qarattım:

– Má, al!

– Óz-ózime berip atırsań ba? – dep kózlerin úlken etip ashıp turıp soradı Mirobiddinxoja.

– Óz-ózińe. Dana pútkilley sawalıp ketse, jáne beremen, yaqshıma? Tek sawalıp ketse bolǵanı. Biyshara qattı qıynalıp edi.

Mirobiddinxoja, mine, usı gápimnen keyin ǵana maǵan isendi. Puldı qolına alıp, qattı súysinip ketti:

– Qapa bolma, pútkilley sawalıp ketedi.

Ózim de sol payıtta quwanışlı edim. Biraq, úyge qaytqannan soń, mine, usı shadlıǵımnan nárese qalmadı. Dana ózin jerge kóterip urıp, qıshqırıp jılar edi.

– Bar, Sara apańa jáne aytıp kel, – dedi kempir apam jılaǵısı kelgendey bolıp Ayshaǵa.

Anam kempir apamnıń gápin qaytarıwǵa hesh batına almaǵanlıqtan, qorqa-qorqa:

– Doktor shaqırsaqpa eken-á? – dep qarsılıq bildirdi.

– Doktorıńa bále bar ma! – dedi urısıp kempir apam.

– Doktorlar jarıp taslawdı biledi.

Bir dem ótpey Sara apam jáne jetip keldi. Bul ret ol kinna salmadı, Dananıń ol jaq, bul jaǵın kórip:

– Ishiń awırmastan burın qay jerde oynap ediń? – dep soradı.

– Gumnıń astında..., – dep jılap jiberdi Dana.

– Balajanıma dáwler názer salıptı. Gumnıń artındaǵı sheńgelzarda hár sársembi kúni dáwler bázim qurar edi, sheńgelzar sarı dáwlerdiń mákanı...

Kempir apam, ákem, anam, Sara apam tórtewi bir nárseler haqqında uzaq másláhátlesti. Olardan biraz uzaǵıraқта otırǵanı ushın gáplerine sonsha dıqqat penen qulaq salsam da, báribir esite almadım. Negedur aǵam bir-eki márte ashıwlanıp, ornınan turıp ketti. Kempir apam maǵan urısqanday etip urısqan edi, ákem úh tartıp, jáne ornına otırdı. Sarı qoy, sarı qoydıń bası degen sózlerin zorǵa esittim. Ákem motociklge minip bir jaqqa ketti. Menińshe, ya sarı qoy, ya sarı qoydıń gellesin tawıp keliwge ketken bolsa kerek. – Aysha, sen esittiń be, ne qılmaqshımız ózi? – dep soradım.

– Geshtek qilmaqshımız,– dep túsindirdi Aysha.

Geshtek degenlerin burın da kóp esitken edim-dá, biraq onıń qanday bolıwın kórmegen edim. Soń bilsem bul ġarrılardıń otırıspağı eken.

–Awılımızda úsh ġarrı bar. Úshewi awıldıń úsh shetinde turadı. Adamlardıń aytıwına qaraǵanda, jaqınaraq tursa bolmas emish-bir-birleriniń góshin jep qoyadı emish. Menińshe, bul jalǵan bolsa kerek. Aqırı, ózińiz oylap kóriń, bul dúnyada adam da bir-biriniń góshin jey me eken?

Say boyında turatuǵın ġarrı júdá-júdá pákene, semirip dop-domalaq bolıp qalǵan. uzaqtan qarasańız, Dananıń naǵız jelim quwırshaǵına uqsap kórinedi. Adamlar onı Mójene ġarrı dep ataydı. Úshinshi klasta oqıytuǵın Xanifanıń atasın bolsa, Badam ġarrı dep shaqıradı. Badam ġarrı Mójene ġarrıdan sál-pál uzınaraq-tá, biraq, ayaqları júdá-júdá kelte, qolları onnan da kelte. Uzaqtan qarasańız da, jaqınnan qarasańız da, báribir mıs samovardıń ózi deysiz. Úshinshisin Ğoza ġarrı deydi. Ózi de naǵız qabıǵı jarılmaǵan ġozaday dop-domalaq.

Bunıń ústine bárqulla basına sebettey sálle orap juredi. Bir kúni uzaqtan kórip qalıp, isenesiz be, biydayzarda zamarrıq ósip shıqqan ba dep juwırıp barıp qarasam, sol ġarrı eńkeyip otırǵan eken.

Mine, usı úshewin otırıspaqqa mirát etip keldik. Eń aqırında, Ğoza ġarrı jezdemniń úyine barǵan edim. Qaytıp kelsem, Mójene ġarrı menen Badam ġarrı álleqashan jetip kelipti de, biraq, sırtqı esiktiń aldında til ushında bir-birine mirát etip turǵan eken.

– Qáne, márhámat qılıp, ishkerileseńiz! – dedi Mójene ġarrı qolı menen esikti kórsetip.

– Joq, joq, ózlerinen bolsın, – dedi Badam ġarrı kelte qolın kóksine qoyıp.

– Joǵ-áy, pirim, márhámat, ózińiz baslańız!

– Ózlerinen bolsın, taqsır.

– Joq, joq, pirim...

Tap sol payıtta ekewi de esikke barabar jaqınlasıp, bir waqıtta qatarlasıp ishkerige kirmekshi bolǵan edi, qarınları úlken emes pe, esikke keplenip qaldı.

– Qáne, taqsır! – dedi birewi.

– Joq, sizden bolsın! – dedi ekinshisi. Názerimde, ekewi teńnen umılǵan bolsa kerek, esiktiń arǵı bólegi de taqır etip ashılıp ketti de, ishkerige qaray ekewi de zońq etip kirip ketti.

Úyge barıp qarasaq, Ğoza ġarrı jezdem álleqashan úyde otırıptı. Táwbe, bul ońım ba, ya túsım be dep jaǵamdı usladım. Ol aqırı, házir ǵana úyde eken ǵoy! Yamasa qanat baylap aspannan uship kelgen be eken? Yamasa ol atızlarda ósip turǵan ǵawashalardıń arasınan juwırıp keldime eken?...

Bes minuttan keyin otırıspağı da baslanıp ketti. Qazanǵa jańa soylǵan qoydıń góshinen toltırıp sorpa pisirildi. Men qol-ayaǵı shaqqan bala emespen be, juwırıp-jelip shay-pay tasıp xızmet etip júrippen. Ģarrı jezdemler dizelep otırıp, kim ozarǵa basların iyzep otır. Mójene Ģarrı ámekim maǵan uqsap qaynatpa sorpanı jaqsı kórse kerek, nege deseńiz, eki kózi úydegi oshaqta: qazanǵa kartoshka túse me, piyaz túse me, hámмесin kórip, baqlap otır. Bir jerde moyının sozıp:

– Keliń, eki dana burış ta taslap jiberiń! – dep ótinish etip qalǵanın aytsań-o.

Ğoza Ģarrı jezdem ákemnen júdá qorqadı eken. Nege deseńiz, ákem úyge kiremen degenshe, dawısın qıráát penen bálent shıǵarıp oqıydı. Shıǵıp ketse, jáne demi ishine túsip ketedi de, tek «bay-bay-bay» degendey basın shayqap otıra beredi.

Pesinde barıp hámmesi tamam boldı. Ákem úshewine de pul, altawdan pátir nan, gazetaǵa oralǵan gósh úlestirdi. Ğoza Ģarrı jezdem sırtqı esikke barǵanda:

- Inshaalla, qızıńız usı saattan baslap shapqılap ketedi! –dep qoydı.
- İlayım, aytqanıńız kelsin, taqsır! – dedi ákem qolın kóksine qoyıp.

V BAP

LAYLATULQÁDIR

Biraq, Ğoza ġarrı jezdemniń aytqanı bolmadı. Sonda sıbırlap bir nárselerdi oqıǵanda pútkilley basqa nárseler tuwralı aytıp otırǵan bayamasa ġarrı jezdemlerden Dananıń qarnına názer salǵan Sarı Dáw hesh qorqpay ma, áytewir, Dana táwir bolmadı. Kerisinshe, burıńǵısınan da qattı awırdı. Biz Aysha ekewimiz házir Sarı Dáw ġarrı jezdemlerden qorqıp balpańlap qashıp qaladı dep oylap edik, olay bolmaǵanın kórip, ekewimiz de hayran bolıp qaldıq. Burılıp qarasam, ákem menen anam da hayran bolıp, bir-birine tigilip otırıptı.

–Áǵa, aǵajanı-ay! –dep baqırıp jiberdi Dana ġarrıńnı uslap.

Áǵam ornınan sekirip turıp ketti.

– Jáne qayaqqa atlanıp qaldıń usı waqıtta? – táshwishlenip soradı kempir apam.

– Doktor alıp kelemen.

– Qoysañshı, balam biysharanı alıp ketip qaladı.

– Alıp ketse jáne jaqsı, aǵam shıǵıp barıp mototsikldi kóshege alıp shıǵa basladı, biysharanıń sonsha qıynalǵanı da jeter. Siziń aytqanıńızdı qılmay, doktor alıp kelgenimde álleqashan jaqsı bolıp keter me edi...

Otırıspaǵ degeni rasın aytsam, kempir apamnan shıqtı. Ol adamnıń ádeti ózi sonday. Bárqulla ġarrı jezdem bul otırıspaqtı laylatulqádir degeni degen. Kempir apamnıń aytqanın tıńlap, bir saparı pútkil awılǵa gáp bolıwımızǵa sál qaldı.

Kempir apam oraza tutar edi. Meni oraza tutpasań da, sáhárlikte turıp meniń janımda otırsań oraza tutqan menen bara-bar bolasań dep, ház etip uyqılawǵa da qoymay, hár kúni tań sáhárde oyatatuǵın edi.

Bir kúni bizikine Buvotin apa, Ariptiń anası, Obida jeńgem, perzent kórmegeni ushın eri menen bárqulla shálkem-shalıs bolıp júretuǵın Ajarxan apam barlıǵı toplanısıp bir nárseler haqqında júdá kóp áńgimelesti. Keyin bilsem, sol tünde laylatulqádir túni bolıp Qıdır ata keledimish, sonı kóriwge toplanısıptı.

– Way-boy, qanday reńde kórinedi dedińiz? – dep soradı Ajarxan apa.

– Adam bolıp ta kórinedi, – dep túsindirdi kempir apam, – ot bolıp ózlerin oshaqqa da uradı... Ne tileseniz, sonı dárriw kóz aldında payda etedi aynanayın! Laylatulqádirdi kórgen paytıńızda neni uslasañız, sol sarı altınǵa aylanadı, aynanayın...

Kempir apamnıń aytıwına qaraǵanda, ótken jılı qaysı bir awılǵa qaysı bir jawan tünde laylatulqádirdi kórip, perzent soraǵan eken, toǵız ay toǵız kún degende qoshqarday ul tuwıp alıptı. Bunı esitip, Ajarxan apam tap sol balanı ózi tuwǵanday quwanıp ketti.

Sáhárlikten keyin heshqaysımız uyqılamadıq. Birimiz kóshede, birimiz úyde, hámmebizdiń kózimiz aspanǵa tigilgen – postta turǵan saqshıday sergek bolıp turıppız. Bir máhál kóshede álleqanday tısrılı esitildi. Ajarxan apam ol jaq bul jaǵına qaramay, juwırıp barıp sol tısırlap kiyatırǵan súlderdi qushaqlap aldı.

– Jiberiń meni! – dedi súlder qorqıp.

– Aynanayın, laylatulqádir atam! – dedi jılap jiberetuǵınday bolıp Ajarxan apam, birinshi bolıp sizdi men kórdim.

- Qanday laylatulqádir?...
- Men Ábdiqádirmen.
- Dawısıńızdan aynanayın. Tilegim sol ğoy...
- Jiberiń meni uyat boladı!
- Jibermeymen, birden-bir iltimasım.

Tap sol waqıtta Obida jeńgem de juwırıp kelip, jańağı adamnıń eteginen bekkem uslap aldı.

– Tartıń qolıńızdı! – dedi Ajar apam ashıwı kelip, – birinshi bolıp men kórgenmen.
 – Way qońsı, ekewimiz teń kórdik ğoy, – dep Obida jeńgem de qızıp ketti.
 – Jiberińler, – dedi jańağı adam silkinip, – men hesh qanday laylatulqádir emespen.
 Bekabadlı Ábdiqádir bolaman. Fermadan kiyatırman, túsinsenizlershi, fermadan!
 Mallarğa jem salıp kiyatırman.

Solay dep Ábdiqádir aǵa bir silkinip hayallardıń qolınan shıqtı da, jol tosar hayallarğa ushıradım dep qorqıp qalǵan qusaydı, qollarınan aman-esen shıqqanıma shúkir etip qashıp qaldı. Kóyleginiń etegi Obida jeńgemniń qolında qalıptı...

Úyge kirsem kempir apam taldı qattı qushaqlap, qıymıldamay qatıp qalıptı.

- Apa, talımız sarı altıńa aylanıp pa? – dep soradım.
- Jónińe ket, júwernemek, – dep kempir apam baqırıp jiberdi.

Erteńine bul gápti qońsı-qobalar esitip, biziń ústimizden kúlisipti. Qıyalımda, kempir apamnıń gápine isenip búgin de aldanıp qalǵanǵa uqsaymız, bolmasa, nege endi sarı Dáw elege shekem Dananı jibermey qarnın búrgizip, janın qıynaydı? Rasında da, Gumnıń aldında dáwler jasay ma eken? Tünde, ot qalap oyınǵa túser eken, kúndiz qayaqqa ketedi? Sheńgelzardıń ishine jasırınıp alarma eken-á...

Oy-qıyallarǵa berilip, úyge aǵam menen izbe-iz doktor kirip kelgenin de bayqamay qalıppan. Doktor dárti awırılıǵınan qara terge batıp esi ketip atırǵan Dananıń ol jaq, bul jaǵın kórdi de, basın keskin kóterdi:

- Soqır ishek bolıptı!
 - Ne deysiz? – dep asıǵıp soradı aǵam.
 - Qáne, mashınaǵa alıp shıǵayıq.
 - Birinshi bolıp, kempir apam jılap jiberdi, izinen anam menen Aysha da qosıldı.
- Miyrimsiz dep atamdı jamanǵa shıǵarıp qoyıwlarınan qorqıp, men de jılawǵa sonsha urınsam da kózime jas kelse qáne?!

«Tez járdem» mashinasında rayon orayına-Yaypanǵa jónedik. Dananıń oń jaǵında doktor, shep jaǵında aǵam, ayaq tamanında men otırıp alǵanman. Mashina qustay ushıp baratır, men bolsam negedur, tek sarı Dáw haqqında oylayman...

Soqır ishekti operaciya isleytuǵın arıq ǵana doktor emlewxananıń bufetinde awqat jep otırǵan eken. Shep qolında stakanda puwı shıǵıp turǵan shay, oń qolında bir bólek nan uslawı menen juwırıp shıqtı da:

- Men házir, – dep jáne bufetke kirip ketti. Bir sekund óter-ótpesten xalat kiygen erkek penen hayal doktorlar, bir waqıtları mektepke komissiya kelgende muǵallimler tıpırshılap qaladı ğoy, tap sonday bolıp tıpırshılap qaldı. Kempir apama uqsap kóz áynek taǵıp alǵan bir kempir aǵam ekewimizdi izine ertip hár qıylı dárilerdiń iysi ańqıp turǵan bir bólmege alıp kirdi de:

- Usı jerde otırıp turıńlar, – dep bizlerdi otırǵızdı.
- Qalay, qızalaqtıń awhalı jaqsı ma? – dep táshwishlenip soradı aǵam.
- Operaciyaǵa alıp kirdi.
- Operaciya?! – aǵam biyıqtıyar ornınan turıp ketti. Men de qorqqanımnan otırǵan jerimde otırıp qaldım... Sonnan, joq... Joq... Onday bolmaydı, sap-saw bolıp shıǵadı!

Dana-áy, qarindasım-ay! Men bolsam bárqulla seni qapa etemen-á, jumıs buyıraman-á. Endigiden bılay sağan heshqanday jumıs tapsırmayman, hámмесin ózim isleymen, Hashimjan orınlaydı...

–Jılama,– dedi ágam mağan burılıp, – kóz jaslarıńdı sıpırıp al. Er adam jılamawı kerek.

Ágam divanğa shógıp, dastıǵına súyengen halda únsız otırıptı, álle nárseler haqqında oylap otırғанға uqsaydı. Biraq, ne haqqında ekenin bilmeymen. Men bolsam operaciya stolında qıynalıp atırған qarındasımınń awhalın kóz aldım keltiriwden qorqıp jortağa Dáne ġarrı, Badam ġarrı, Ğoza ġarrı jezdemler tuwralı oylay basladım... Demek, sarı Dáwdı aydaymız dep jalğan aytqan eken-dá, ágamnıń mashina alamız dep jıynağan pullarına qol salǵıları kelip qalıptı-dá! Mirobiddinxoja she, Mirobiddinxoja! Tisimnen shıǵarmay saqlap júrgen pulımdı aparıp berippen-á. «Qaytıp alımsań ba?» deydi-áy jáne... Barlıǵı da asıqpay tursın ele, qaynatılğan sorpağa burış salıp ishiwdi kórsetip qoyaman olarğa!

Esik ashılıp jol-jónekey qolındaǵı kapron qolǵabın sheship arıq doktor kirip keldi. Mańlayınan, júzlerinen ter quyılıp atır, júdá sharshağan kórinedi, más adamday tentireklep-tentireklep ketip baratır.

– Qalay, jaqsı ma? – dep asıǵa soradı ágam.

Doktor áste kúlimsirep, jaqsı degendey basın iyzedi de;

– Bes minut keshikkenińizde... qızıńızdan ayırılıp qaladı ekensiz, – dedi ágama qaramay. Keyin appaq súlgi menen betlerin sıpırıp atırıp, – nege awırıwı baslangan waqıtta alıp kelmedińiz? – dep soradı. Ágam ózi júdá kem sóleydi. Bazı waqıtları sóylewge gáp taba almay kúni boyı ınıldap qosıq aytıp júre beredi.

Qarasam, sol payıtta da ágam ele de juwap berejaq túri joq.

– Biz oğan sadaqa berdik! – dep túsındırdım doktorğa.

– Sadaqa! Qanday sadaqa! – dep qızıǵıp soradı doktor áǵay. Qızıǵıp qalğanı ushın men de túsiniqlirek etip ayta basladım. Ğarrı jezdemlerdi toplan veshir qıldıq.

Doktor áǵay názerimde, jáne hesh nárese túsınbedi. Iynin qısıp, mağan bastan-ayaq názer saldı da, «bunday jerge jas balalardı alıp keliwge bolmaydı» dep eskertti ágama.

– Qızım táwir me ózi? – dep soradı jáne ágam.

– Bir saattan keyin kirip kóriwińiz múmkin, – dedi de doktor áǵay shıǵıp ketti. Aytqanıday, sarras bir saat ótkennen keyin ágam ekewimizge aq xalat berip, kóriwge ruqsat etti. Kirsek, Dana appaq tóseklerge oranıp, pıshıqtıń balasında biyazar ġana pısıldap uyqılap jatır. Oyatıwğa kózimiz qıymay, ayaqtıń ushında júrip sırtqa shıqtıq.

–Júr endi, – dedi ágam meni kóshege baslap, úkeń oyanǵansha, awılğa barıp kelemiz, apań menen kempir apańnıń kewlin tınıshlandırmasaq, olardıń júregine túsip uwayımlap otırған shıǵar.

Sol kúni úyde kempir apam menen anamnıń joqlıǵınan paydalanıp, Sıyqırılı qalpaqshamdı jasırıp qoyған jerge barıp góne-kóksi shúbereklerdiń arasınan onı jáne tawıp aldım.

– Qalpaqsham! – dep qıshqırıp jiberdim súysingenimnen...

– Hashimjan! – dedi qalpaqshamnıń da quwanışı qoynına sıymay.

– Men seni saǵınıp qaldım, dostım!

– Men de qashan keledi eken dep kútip jatqan edim, ázizim.

VI BAP

SARÍ DÁWDI MINIP ALDÍM

– Solay etip, Danaxangá taslangan sarí Dáw menen alissam meyli me? – dep sorayman qalpaqshamnan.

– Alis, álbette alis!

– Járdem bereseñ be?

– Bergende qanday!

– Xosh, seniñshe, isti neden baslasam eken?

– Kózleriñ jumılıp baratır ğo, házirshe toyıp uyqılap al, – dep másláhát berdi dana qalpaqsham, – erteñ bir gáp bolar.

Shınında da, uyqım kelip qalğan eken, basımdı dastıqqa qoyıwım menen pısıldap uyqılap qalıppan. Tañ sáhárde, ele hámme jaqta qorazlar qıshqırısıp atırğan bir payıtta kempir apam túrtkilep oyata basladı.

– Tursañshı, kóziñ ashıq bolsa da, óziñdi uyqılağanğa salasañ-á.

– Ele erte ğo, apa! –deymen kózimdi ashqım kelmey.

– Namaz oqıymız, tur, balam.

– Keshe oqıdıq ğoy, tağı oqıymız ba?

– Hár kúni oqıladı. Tur dep atırman.

– Apa, – dedim kórpemdi áste ústime tartıp, – búginnen baslap namaz oqımayman.

– Nege endi oqımaydı ekenseñ?

– Namaz oqığanlar... dozaqta kúyetuğın qusaydı...

– Bul gáp qaysı payğambardan shıqtı? – dep ashıwlanıp soradı apam.

– Háshim degen payğambardan shıqtı.

–Ne, ne! Jáne bir qaytala!

Yaq, kempir apam menen házillesiwge bolmaydı. Anam bolsa basqa gáp, ashıwı kelgeni menen urmaqshıday bir dápinedi de, bári bir urmaydı. Biraq kempir apam... ol kelgenli berli qulaqlarım sozıla berip hár qulağım sıpıraday bolıp ketti-á.

Sekirip ornımnan turıp juwındım, namaz oqıdıq. Keyin qaymaq penen shay ishtik. Azangı awqattı bolğan soñ ákem óz isine, kempir apam menen anam Danaxanniñ awhalınan xabar alıwğa Yaypanğa jónep ketti. Men bolsam ayaqtı qolğa alıp Zákirbaydikine juwırdım.

Barganım da jaqsı bolğan eken, nege deseñiz, biyshara dostımnıñ bir ózi joñishqa orgısı kelmey, azangı salqında azgana mızgıp alsam ba eken dep oylanıp turğan eken. Mağan kózi túsiwi menen qattı quwanıp ketti.

– Men bolsam kelmeytuğın shıgarsañ dep oylap turğan edim, – dedi ol ne derin bilmey.

– Keshe keleyin dep edim, Dana awırıp qaldı-dá.

– Aytqanday, Danağa ne boldı, ózi?

– Dáw taslanıptı oğan!

– Dáw. Qanday Dáw? – Qorqqanının sekirip ornınan turıp ketti dostım.

– Keshe úyimizge palshı apay, Dáne ğarrı, Badam ğarrı, Ğoza ğarrı jezdemler kelip sol Dáwdi quwiwğa kóp háreket etkenin, biraq heshbir nátiyje shıgara almay agamnan pul alıp ketkenlerin aytıp berdim.

– Men búgin onıñ menen sawashqa túspekshimen, – dedim gápimdi juwmaqlap.

– Kim menen? – dep asıgıp soradı Zákir.

– Sol Sarı Dáw menen-dá, kim menen bolatuğın edi.

Zákir ózi qorqaq bala emes pe, Dáwdiñ atın esitiwden-aq reñi appaq bolıp agarıp

ketti. Oniñ menen alıspaqshı bolğanımdı esitip, isenesiz be, awzın ashıwı menen añırayıp qaldı. Keyin iske túsip jońıshqanı orıp bolğanımızsha da bul haqqında bir awız sóz sóylemedi. Jortağa gápti bárha basqa jaqqa bura berdi. Eger biz ekewimiz bárqulla birge bolsaq, hárqanday múshkil isti de kóz jumıp-ashqansha orınlap taslaydı ekenbiz, sabaqlardan da tek bes alar emishpiz, eñ tártipsiz balalardan da qorqpas emishpiz.

Men payıtı keldi dep oyladım da, Zákirdi de túni menen birge barasañ, Dáwge qarsı sawash quramız, dep mirát ettim. Zákir bas shayqap:

– Men túnde kitap oqımaqshıman, – dep kónbedi.

Meniñ bir túrli ádetim bar. Birewge aytpayman, dep sóz berseñiz, sizge de aytıp beriwim múmkin... Eger birli-yarım adamdı gápime kóndire almasam, dárhal onı maqtay baslayman. Maqtay berip, eñ qaysar adamdı da bir sekund óter-ótpesten mayday eritip jiberemen. Sol waqıtta ózine sezdirimesten Zákirbaydı da maqtap jiberdim go. Batırlardıñ batırı, palwanlardıñ palwanı sen, dedim. Bara-bara ózin bul gápke isendirdim de.

– Bilegiñdegi kúshti qara, – dedim gápimniñ aqırında, – tórt dáw menen de biymálel alıssañ bola beredi.

– Zákir sál jumsarganday boldı.

– Solay etip, sarı Dáw menen ayqas deyseñ be? – dep bileklerine kóz taslap turıp soradı ol.

– Nege endi sen ayqasar ekenseñ. Meniñ ózim ayqasaman. Tek shóllep qalğan waqıtımda suw berip tursañ boldı.

– Qoldı ber! – Zákir palwanlarday ayaqların kerip ornınan turdı da, bir nárse esine túsip ketkendey asıgıslıq penen soradı:

– Sonnan Dáw meni aspanğa alıp shıgıp ketse ne qılaman?

– Qorqpa, alıp shıgıp ketpeydi! Sonnan qorqsañ arqan alıp barıp men seni tutqa bekkem etip baylap qoyıwım da múmkin.

– Durıs aytasañ. Jaqsısı, baylap qoya goy meni, – dep másláhátke kóndi Zákir, – jáne Dáw kóterip ketse, anam izlep júrmesin tağı.

Zákir menen gápti bir jerge qoyıp, sırtqa shıqtım da, qádemimniñ páseñlep atırğanın sezip qaldım. Oylap qarasam, házil-házil menen úlken isti baslap jiberippen. Aqırı, Dáw Áriptiñ kúshigi emes goy, bir tepseñ wañqıldap qashıp ketetuğın. Erteklerde aytılwınsha, dáwler júdá kúshli, júdá mákkar boladı.

Buniñ ústine, olardıñ sıyqırshılıqtan da xabarı bar.

Solay bolğannan keyin men de jaqsılap tayarlıq kóriwim, ilajı bolsa, onı gáplette basıwım, hesh bolmağanda maydanda ot qalap oyınğa túsip atırғанда, hújim jasap qalıwım kerek.

Tuppa-tuwra Sara apamniñ úyine qaray jol aldım. Dáslep Mirabiddinxojanı tawıp keshegi pulımdı qaytarıp alaman. Nege deseñiz, anası dem salğanı menen báribir Dana táwir bolmadı. Táwir bolmağannan keyin birewdiñ pulın qaytarıp bersin-dá... Onnan keyin Sara apamnan sarı Dáw haqqında keshe birinshi bolıp palshı apam sóz baslağan edi.

Mirabiddinxoja úyinde kórinbeydi. Sara apam gır-gır samal esip turğan áywanda atlas kórpeshelerdiñ ústinde ház etip dem alıp jatır, hár waqta qolındağı bir dáste rayxan menen shıbınlardı quwıp qoyadı.

– Ássalawma áleykum, apajan! – dedim kelgenimdi sezdiriw ushın.

– Molla bolıñ, molla bolıñ, – dep palshı apam áste ornınan turıp otırdı, – kel, balam, kel.

– Mirabiddinxoja bolsa oynaymiz dep kelip edim.
– Jorań atızǵa qawıńǵa ketip qalaǵoyıp edi-aw. Xabarıń joq pa, búgin kolxoz qawın úzipti... Dana táwir me?

– Táwir. Keshe operaciya boldı. Doktor ele de dem saldırǵanıńızdı aytıń, bolmasa ólip qaladı eken dedi.

Solay dewim menen negedur Sara apam kúlip jiberdi. Ayaǵına qonǵan shıbındı rayxan menen bir urıp:

– Áy, balam-ay, solay dedi me ya? – dep soradı.

– Awa, sonday dedi.

– Bunnan keyin ótirik sóyleme, balam, yaqshıma?

– Yaqshı apa, – dedim de ótirik sóylegenimdi sezıp qalǵanı ushın bul jaǵın sál durıslap sóyley basladım. – Onnan keyin, kempir apam, gumnıń aldına barmańlar, ol jerde Dáwler mákan basqan, zıyan tiygizedi dep atır... Haqıyqatında da, ol jerde Dáw bar ma, apa?

– Mine, endi ózińe keldiń, balam, Sara apa qolındaǵı rayxannan bir shımtım uzattı, – má, iyiskep-iyiskep otır, mákan basqan. Biymezgil ol jerlerge baragórme.

– Kúndiz-túni bola ma, ya?

– Yaq, kóbinese túnde boladı.

Keyin Sara apam, men jaqsı bala bolǵanı ushın, basqa nárseler haqqında da aytıp berdi. Dáwler geyde qanat shıǵarıp qustay ushar eken, geyde samal bolıp gúwildep, geyde suw bolıp sıldırar eken, geyde adamǵa uqsap ta kórinip qaladı emish.

Bir kúni Sara apam arǵı awıldan kiyatır eken, jolda Mirabiddinxojaǵa uqsalǵan bir bala jılap otırǵan qusaydı. Nege jılaysań dese, onnan beter jılaytuǵın qusaydı. Jú, úyge alıp keteyin dese, júre almayman deytuǵın qusaydı. Sonda Sara apam rehimi kelip arqalap alǵan eken, dáslep qustay jeńil túyilipti, keyin digirmannıń tasınday awır bolıp ketipti. Sara apam qara terge túsip:

– Kel, balam, endi azǵana piyada jú! – dep arqasına qarasa, arqasında bir qapshıq tezек turǵan emish.

– Apa, siz qorqıp kettińiz be? – dep soradım.

– Qorqpadım, qorqsam zıyanı tiyer edi, – dep túsindirdi Sara apam.

Júregimde qorqıw payda boldı. Qızıq qorqıw kúsheygen sayın Dáw menen bolatuǵın ayqasqa bolǵan qızıǵıwshılıǵım da arta basladı. Aqırında, sawashqa bel bayladım. Meyli, kempir apam namazlıq úyretemen dep janımdı alqımına keltirip qoydı. Qulaǵımnan soza berip, biyzar qıldı. Ólsem, qayta solardan bir jola qutılaman. Sonnan onı óltirsem jáne molla Háshim bolıp ketemen...

Kún batargá barıp hámmesi tayar boldı. Zákirdikine barıp anasınan «Zákirjan biziń úyde qonsın, kitap oqıymız», dep ruqsat aldıq. Biziń úyge kelip, kempir apamdı «Zákirjannıń úyinde qonıp ekewimiz namazlıq úyrenbekshimiz», dep kóndirdik te, sawash bolatuǵın jerge qaray jol aldıq.

Gum degenimizdi sizge túsindirip bersem, ol úyimizden yarım kilometr qashılıqta jaylasqan. Tómengi jaǵı paxtazarlıq, taw tárepi adam ótip bolmaytuǵın sheńgelzarlıq. Áne, sol sheńgelzarlar arasınan jayılp úlken say aǵıp shıǵadı da, paxtazarlıqqa jeteyin dep turǵanda úsh metr bálentlikten tómengé sıldırıp túsedi, mine, usı jerdi Gum dep ataymız.

Qarańǵı túsiwi menen sol jerge jetip aldıq. Dárhál ol jaq, bul jaqqa kóz juwırtıp sawash bolatuǵın jerdi ózimshe shamalap ta qoydım.

– Jora, há jora, – dep meni túrte basladı Zákirjan, – men... men... qaltırıp baratırman.

- Tońdıń ba?
- Joq, tońbadım.
- Nege qaltıraysań bolmasa?
- Júr, kete ğoyayıq. Sawashqa erteń-aq shıǵayıq.
- Ólerdey qorqaqsań-dá.
- Kim qorqaq?
- Sen-dá, kim bolar edi.
- Men-á!
- Awa, sen.

–Yaqshı, – dedi Zákir ashıwı kelip, qáne, sol Dáwıń kelsinshi, jekpe-jekke alıspasam maǵan kel!

Zákir solay dedi de, únsiz qaldı. Ekewimiz úlken bir tastıń panasına jambaslap jatıp alǵanbız. Bul jerden awılдаǵı úylerdiń shıraqları biymálel kórinip turadı. Samal qulaǵımızǵa adamlardıń baqırıp, shaqırǵanın, sútke toymay qalǵan buzawlardıń erkelenip móńiregen dawısın alıp keledi, búgin klubta kino bolıp atırǵan bolsa kerek, birew «Alǵa!» dep baqırıp atır.

Ay shıǵıp, sheńgellerdiń ushı jıltırıp qaldı, aspan túnektartıp átirap jaqtılanganday boldı. Endi sheńgelzardı da, paxtazar tárepti de biymálel kóriwge boladı.

– Búgingi waqıya haqqında birewge awız ashsań, janıńnan úmitińdi úze ber! – dep sıbırladım Zákirge.

– Yaqshı, – dedi Zákir de, – heshkimge aytpayman.

Sol waqıtta suwdıń sıdırlısı biraz páseydi de, tosattan jáne kúsheyip ketti. Sheńgelzar arasında bir nárse qıshqırmaqshı bolǵan qorazday qanatların tapılatıp qoydı. Keyin jáne hámme jaq suw quyǵanday tım-tırıs bolıp qaldı.

Qarasam, Zákir álleqashan uyqılap qalıptı. Biysharaǵa sol payıtta negedur júdá rehimim kelip ketti, áste ǵana basınan sıypap qoydım. Soń wádeme bola arqan alıp kelgen edim, sonıń bir ushın dostımnıń qarnına bayladım, ekinshi ushın dáu túwe albaslı da sheshe almaytuǵın etip tutqa baylap tasladım. Ayazlap qalsa anasınan basım bálege qalmasın dep kóylegimdi sheship ústine jawıp ta qoydım...

Jalǵız qalǵannan keyin qoltıǵımdaǵı qalpaqshamdı shıǵarıp basıma kiyip atırǵan edim:

- Nege qaltıraysań? – dep soradı qalpaqsham.
- Rasın aytsam, qorqıp atırman.
- Qorqpa. Qorqaqlar heshqashan muradına jete almaydı. Sol gáp esińnen shıqpasın, – dep kewlimdi kóterdi qalpaqsham.

Kózge kórinbeytuǵın bolıp alǵannan keyin, qanjar menen mıltıqtı alıp armanıraqqa kettim... Kútip otırman, kútip otırman, bir waqıtta yarım aqshamnan awıp, uyqım da kelip ketti, biraq sarı Dáwden ele derek joq... Bir gezleri kózim uyqıǵa keteyin degen eken, sheńgelzardıń ishinen shatır-shutır degen dawıs esitilip qaldı. Sekirip ornımnan turıp kettim... Áne, kiyatır! Ózińdi batıl tut, Háshim. Qarındasıń Danaxannıń óshin alatuǵın waqıt keldi! Oń qolımda jalańash qanjar, shep qolımda oqlanǵan mıltıq, maydanda palwanlarday tikke turıppan. Dáu maǵan qaray bastırıp kele basladı, áne, ol jaqın qaldı: jelkesinde bir qap júk. Názerimde, sheńgelzarda otırıp alıp, 20-30 adamnıń góshin jep, basın qapshıqqa salıp kóterip alıp kiyatırǵanǵa uqsaydı. Há, mákkar-áy, túrin ózgertip, adamzattıń kelbetine enip alıptı ya, qále isen, qále isenbe, Dáne ǵarrı jezdemniń tap ózi, dersiz!

– Toqta! – dedim bir adım alǵa qádem taslap.

Dáu toqtap, ol jaq, bul jaqqa názer tasladı da, adamǵa uqsap:

– Astawpıralla! – dep qoydı. Keyin misli eski parovozday pııldap mağan qaray bastırıp kele basladı. Názerimde meni sebettey qarnı menen bastırıp óltirmekshi qusaydı.

– Toqta! – dep ınırandım palwanlarday.

Dáw ayaqların kórip toqtadı da, jáne «astawpıralla» dep qoydı. Keyin sıbırlap bir nárselerdi oqıy basladı. Awa, mine, endi sawash baslanadı, endi qorqaqlıq qılıwdıń waqtı ótti, qáne alğa, Háshimbay!

– Qáne ayt, qılıshpazlıq qılamız ba, miltıq penen atısamız ba yamasa gúres tutasań ba?

Dáw ózin hiylekerlikke salıp, dáslep qaltıradı, soń meni aldastırıw ushın:

– Sen kimseń ózi? – dep soradı, – jin-jıpırсаń ba yamasa dáw perimiseń?

– Men adamzatpan.

– Adamzat? Adamzat bolsań nege kózge kórinbeyseń?

– Bul meniń isim... Xosh, senin óziń kimseń? Sarı Dáwmiseń yaki qara Dáwmiseń?

Ayt?

– Men Dáne garrı bolaman.

– Dáne garrı?! Onda nege sheńgelzarda júripseń? Nege biygúna adamlardıń basın kóterip júripseń?

– Bas emes, bul–qawın. Qawın alıp kiyatırman.

– Qaysı mámleketten urlap kiyatırсаń?

– Mámleketten emes, ózimizdiń brigadadan. Kúndiz barsam miynet kúnińiz joq eken dep bermedi. Sonıń ushın túnde urlap kiyatırman... Astawpıralla, áy quday, óziń saqlağaysań

Dúnyada ózi dáwden hiylekeri bolmas eken. Meni gáp penen aldastırıp, qıyalımdı urlap, áste-áste kelip tarpa bas salıwdı oylap turğan bolsa kerek.

Joq, Háshimbay ańsatlıq penen aldanatuğınlardan emes. Jalańash pıshaqtı dárhal kókiregine tirep:

– Pıshaqlasasań ba? – dep soradım.

– Joq, jo-o-oq, pıshaqtan qorqaman...

– Atısamız ba, bolmasa?

– Hasla, hasla! Áy adamzat, qorqıtpa meni! – solay dep. Dáw jelkesindegi qawındı taslap jiberdi. Demek, másele túsiniikli. Ol meniń menen gúreske túspekshi. Pursattı qoldan bermey bir sekirdim de, iynine minip aldım.

– Jeńilgenińdi tán al, bolmasa pıt-shıtıńdı shıgaraman.

– Jeńildim. Áy adamzat, jeńildim.

– Bunnan keyin adamzatqa zıyanımdı tiygizbeymen...

– Háshimjannıń qarındası Danaxańa názer salғанım ushın táwbe qıldım de.

– Dem salғанım ushın mıń táwbe qıldım.

– Bunnan soń brigadaniń atızınan qawın urlamayman dep sóz bereseń be?

– Sóz beremen, qawın urlamayman, – dedi Dáw dir-dir qaltırıp. Endi ne qılsam eken, dep oylanıp qaldım. Erteklerdegi palwanlar Dáwler menen ayqasıp, olardı jeńgennen soń ózlerine qul etip aladı. Tawdan ot tasıladı, sawlatlı úyler saldıradı. Tamımız tolı otın, úyimiz ele tap-taza. Solay bolsa da, Dáwge ańsatlıq penen juwap berip jibergim kelmes edi...

Awdarğan: Ábdimurat Atajanov.

O'quv nashri

ADABIYOT

*Umumiy o'rta ta'lim maktablarining
6-sinfi uchun darslik*

(Qoraqalpoq tilida)

Redaktor: Raziya Niyetova
Xudojnik: Elenora Abdikayirova
Kórkem redaktor: Sarvar Farmonov
Tex. redaktor: Akmal Sulaymanov
Operator hám dizayner: Azizbek Dauletiyarov
Korrektor: Katira Atamuratova

Basıwǵa ruqsat etilgen waqtı 00.11.2022-j.
Formatı 60x84 ¹/₈. Ofset qaǵazı. «Cambria» garniturasında
ofset baspa usılında basıldı. Shártli baspa tabaǵı 26,04.
Esap baspa tabaǵı 19,49.
Nusqası ... nusqada. Buyırtpa №

**Ijarağa berilgen sabaqlıq jaǵdayın
kórsetetuǵın keste**

№	Oqıwshınıń atı ákesiniń atı	Oqıw jılı	Sabaqlıqtıń alıńandaǵı jaǵdayı	Klass basshı- sınıń qolı	Sabaqlıqtıń tapsırıl- ǵandaǵı jaǵdayı	Klass basshısınıń qolı
1						
2						
3						
4						
5						
6						

**Sabaqlıq ijarağa berilip, oqıw jılı aqırında qaytarıp
alıńanda joqarıdaǵı keste klass basshısı tárepinen
tómendegi bahalaw ólshemlerine tiykarlanıp toltırıladı**

Jańa	Sabaqlıqtıń birinshi ret paydalanıwǵa berilgendegi jaǵdayı
Jaqsı	Muqabası pútin, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen ajralmaǵan. Barlıq betleri bar. Jırılmaǵan, betleri almastırılmaǵan, betlerinde jazıw hám sıızqlar joq.
Qanaatlandırarlı	Muqaba jelingen, birqansha sıızılıp, shetleri qayırılǵan, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen alınıp qalıw jaǵdayı bar, paydalanıwshı tárepinen qanaatlanarlı qálpine keltirilgen. Alınǵan betleri qayta jelimlengen, ayırım betlerine sıızılǵan.
Qanaatlandırarsız	Muqabaǵa sıızılǵan, jırılǵan, tiykarǵı bólimnen ajralǵan yamasa pútkilley joq. Betleri jırılǵan, betleri tolıq emes, sızıp, boyap taslanǵan. Sabaqlıqtı qayta tiklew múmkin emes.